

A FŐNIX ÉS A BÁRÁNY VÁROSA. TANULMÁNYOK DEBRECEN MÚLTJÁBÓL

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE 21.
(A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)

Sorozatszerkesztő:

PAPP KLÁRA

OROSZ ISTVÁN

**A fönix és a bárány
városa**

Tanulmányok Debrecen múltjából

DEBRECEN, 2015

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE KIADÁSA

A borítót tervezte:

GYARMATI IMRE
grafikus

A kötetet lektorálta:

IFJ. BARTA JÁNOS
professor emeritus

Technikai szerkesztő:

HERMÁN ZSUZSANNA

A kötet kiadását támogatta:

az OTKA K 83521 számú pályázata,
a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,
a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája,
a Debreceni Akadémiai Bizottság Történelmi Munkabizottsága

ISSN 2060-9213

ISBN 978-963-473-836-7

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete

© Szerző

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

Előszó	7
Debrecen és a magyar városfejlődés	15
Debrecen útja a mezővárostól a szabad királyi városig	27
Debrecen szabad királyi városi statusának országgyűlési becikkelyezése	45
Gazdálkodás Debrecenben a szabad királyi várossá válás után	69
A belső legelő használata Debrecenben a 18–19. században	81
Debrecen 1848–49-ben	93
Magyarország és Debrecen a protestáns pátens idején	103
A Hortobágy szerepe Debrecen állattartásában	109
A földtulajdon szerepe Debrecen vagyonos polgárai között a 19. század középső harmadában	121
A polgári földtulajdon megteremtése Debrecenben	159
Cívissgazdálkodás-cívismentalitás	211
A hagyományos elemek továbbélése Debrecen gazdaságában és társadalmában a 19. század második felében	217
A debreceni és sárospataki falukutatás	227
A tanulmányok első megjelenési helyei	237

ELŐSZÓ

A kötet címében szereplő két jelkép: a fönix és a bárány a napkoronggal együtt Debrecen címerpajzsában szerepel, amelynek használatát I. Lipót 1693-ban kiadott szabadságlevele engedélyezte a város számára, amikor a mezővárosok sorából kiemelte és szabad királyi várossá tette. A diplomában a címerről a következő leírás szerepel. „... egyenesen fennálló égszínkéek paizs, amelynek alján háromcsúcsú halom alakjában képződött zöldmezőnek közepéből terebélyes és természeti eleven zöld színű lombokkal árnyékolt pálmafa magasodik fel, a pálmafa alatt fordított fehérgyapjas és feje körül szentek fénysugarával környezett húsvéti bárány, három lábával a bárány, két nyitva lévő és a domb sikerületén elhelyezett két könyvön áll, felemelt és kissé meggörbített első jobb lábával a bárány egy arany színű kereszt rúdját tartja, mely rudat lefüggő és szétterjesztett fehér keresztel hímzett veres lobogó ékesíti: a bárány egész testének súlyával a pajzs jobb oldala felé fordulva, és arra irányozva lépteit, hátrafordított fejével a zászlót látszik szemlélni. A paizs tetején királyi koronával ékesített likacsos avagy nyílt sisak felett, egy kiterjesztett szárnyú, mellyén zöld borostyán koszorút viselő felemelt fejű, feltátott szájú és jóillatú fákból a magasban a magasban fent tündöklő naphevénel szárnyaival tüzet élesztő, s magát a lobogó lángoknál perzselő phoenix madár szemlélhető.”¹ A fönix és a bárány – néhány évtizedet leszámítva – azóta is a város jelképe s a rendszerváltozás utáni első közgyűlés kötelességének tekintette, hogy az ősi címer használatát visszaállítsa. A kutatás azonban azt is feltárta, hogy Debrecen városa már a lipóti diploma megszerzése előtt is élt ezekkel a szimbólumokkal.² A zászlós bárány már szerepel a Szent András templom (valószínűleg) 14. századból származó zárókövén s elképzelhető, hogy a húsvéti báránys címert más városokkal együtt még II. András királytól kapta Debrecen.

¹ Insignia Liberae et Regiae Civitatis Döbröczen. Megjelent Debrecen szabad királyi várossá nyilvánításának 300. évfordulóján 1993-ban. H. n. 45–46.

² A királyi diploma is arra hivatkozik, hogy „... az eddig általuk használt városi címert... helybenhagytuk és megerősítettük...” úgy hogy egy zöldelő pálmafával kiegészítettük. Uo. 45.

A lipóti diploma minden meghatározó eleme: a zászlós bárány, a hármás domb a Biblia két testamentumát kifejező kettős könyv, a napba néző és önmagát elégető fönix madár együtt szerepel II. Rudolf 1600-ból szereplő adománylevelében is.³ Ezek a jelképek a város küzdelmes sorsára emlékeztetnek s nagy megjelentető erővel mutatják be, hogyan alakult ki a magyarságon belül egy „minden más-tól megkülönböztethető testi és lelki karakterjegyekkel rendelkező közösség”.⁴

E sorok írója 1953 óta él Debrecenben. Bár más táj szülötte, a Debrecenben eddig eltöltött 62 év jogossá teszi, hogy magáénak érezze e várost. A viszony nem egyoldalú. Azzal, hogy a város díszpolgárává fogadott, szeretném úgy érezni, hogy e kapcsolat kölcsönös, még akkor is, ha akadtak olyanok, akik nem örültek maradéktalanul díszpolgári címeknek. Azt azonban be kell vallanom, hogy az a magatartásforma, amely Debrecen jellemezte, annak ellenére, hogy olyan debreceni családba nősültem, amely egyik ágon a 16. századig tudta visszavezetni őseit, sokáig nemcsak nem volt vonzó számomra, de kimondottan riasztott. A magyarázatot az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején találtam meg, amikor meghívást, illetve felkérést kaptam egy vitában való részvételre, amelyet az Alföld c. folyóirat rendezett, s amelynek tárgya Balogh István frissen megje-

³ Csorba Dávid: A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa (Papp Klára szerk.: *Speculum Historiae Debreceniense* 6. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai) Debrecen–Bp., 2011. 26–28.

⁴ Balogh István: *A civisek világa*. Bp., 1973. 7.

lent tanulmánya volt.⁵ A szerző Szabó István professzorom révén jó ismerősöm volt, egyik legfontosabb alakja annak a tanítványi körnek, ahová magam is tartoztam. Ismertem tanulmányát is, és a vita előtt hosszan készültem rá, hogy elmondjam véleményemet Debrecen és a magyar városfejlődés összefüggéseiről.⁶ Hozzászólásom az Alföld c. folyóirat 1971. évi decemberi számában nyomtatásban is megjelent, s e tanulmánykötetnek is első írása. Ez volt az első Debrecen-nel kapcsolatos cikkem, s fő megállapítását, hogy a 18. század előtt iparos és kereskedővárosnak tekinthető Debrecen agrárjellegűvé alakulása nem a modern polgárosodást, hanem a feudális rendiség megőrződését segítette elő, Debrecen kutatásaim máig érvényes legfőbb eredményének tartom. Balogh Istvánnak köszönhetem, hogy kutatásaimban az Alföld és benne Debrecen története a következő években az egyre fontosabb szerepet játszott.

Debrecen címere

Éveken keresztül az egyetemi munka által engedélyezett időm jelentős részét a debreceni levéltárban töltöttem, s megismerkedtem azzal a forrásanyaggal, amely bázisa lehetett nemcsak debreceni, de a hajdúsági, s más alföldi településekkel kapcsolatos írásaimnak is. (Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Hajdúszoboszló, Berettyóújfalu, Mátészalka, az alföldi tanyarendszer, az alföldi mezővárosi parasztság termelési eljárásai, az alföldi agrárfejlődés történeti útjai, szerkezeti változások a 19. századi magyar mezőgazdaságban stb.). Debrecen volt a tárgy akadémiai doktori értekezésemnek, amikor arra vállalkoztam, hogy a földbirtoklás, a

⁵ Balogh István: Debreceniség (Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere). Studia Litteraria, VII. Debrecen, 1969.

⁶ „Szabolcsi Miklós felkért, tartsak előadást a debreceniségről a Kossuth utcai klubban. Az előadás nyomán vita kerekedett” nyilatkozta Balogh István. Für Lajos: Politika, Tudomány, Debreceniség. Balogh Istvánnal beszélget Für Lajos. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XIX. Debrecen, 1992. (szerk.: Gazdag István) 39.

mezőgazdaság és agrártársadalom történetét elemzem a városban a szabadságharc bukása és az első világháború befejeződése közötti időszakban. (E terjedelmes tanulmánynak csak első fejezete fért be a jelen válogatásba.) Debrecennel kapcsolatos történeti ismereteim határozták meg az MTA rendes tagjává választásom után székfoglalóm tárgykörét is, amely az alföldi települések sajátos hátrahasználati rendszerét, a parlagváltós földművelést mutatta be, amelynek részleteit Debrecen múltjának tanulmányozása során ismertem meg, s megdöbbenéssel tapasztaltam, hogy a belső legelő használatában Debrecenben egészen 1876-ig élt a föld megművelésének ez a primitívnek tekintett formája. Debrecen a tárgya azoknak a tanulmányaimnak, amelyek ebbe a kötetbe kerültek, s amelyek így együtt olyan egységet alkotnak, amelyekre írásukkor magam sem gondoltam.

Ha keresem az összekötő szálát, amely egységessé teszi az itt olvasható tanulmányokat, nem egyszerűen az, hogy valamennyi Debrecenről szól. Általános érdeklődési körömmek megfelelően a politikai történések kevésbé érdekelték, mint a társadalom és gazdaság mélyén bekövetkező változások. Ezeknek az írásoknak döntő többsége is gazdaság- és társadalomtörténeti jellegű. E tekintetben úgy vélem elődeimnek tekinthetem Zoltai Lajost, aki évtizedeken át tanulmányok tucatjaiban törekedett Debrecen mindennapjainak feltárására. Szabó Istvánt, aki Debrecen kutatójaként kezdte magasra ívelő pályáját és lett a hazai parasztság története legkiválóbb ismerőjévé és feltárójává, Balogh Istvánt, akinél jobban senki nem ismerte a debreceni polgárnak nemcsak életét, de gondolkodását sem. Révész Imrét, aki a vallási élet mélyrétegeinek is tudós ismerője volt. Tőlük nemcsak módszert tanultam, de a történeti kritika azon elemeit is, amely nélkül a jelenségek szubjektív megközelítése a valóság torzításához vezetne.

Írásaim részét alkotják azoknak a debreceni kutatásoknak, amelyek kortársaim jóvoltából Debrecen azon városok közé sorolják, amelyek múltja a legjobban feltártak közé számítható (Módy György, Rác István, Szendrey István, Varga Gyula, Fehér András, Irinyi Károly, Gyimesi Sándor, Gazdag István, ifj. Barta János, s a fiatalabbak közül Papp Klára, Szabadi István, Bárány Attila, Szálkai Tamás és sok más kollégám írásaira gondolok).

Ebben a válogatásban két olyan tanulmány található, amely nem társadalom- és gazdaságtörténeti jellegű. Az egyik a szabad királyi városi cím 1715. évi becikkelyezéséről, a másik a protestáns pátens elleni debreceni népmozgalomról szól. Mindkettőt évfordulós alkalom szülte. A pátens elleni tiltakozás százötvenedik, a becikkelyezés háromszázadik évfordulója. Nem nehéz azonban felfedezni a többi tanulmányhoz fűződő kapcsolataikat. Az 1715. évi törvény szerint költözhetek ismét vissza a városba a katolikusok, de ekkor kezdődik meg a Habsburg hatalomnak az a fellépése is, amely miatt a „debreceniségnek” nevezett sajátos védekező magatartás a városban kialakult, s meghatározta a gazdaság és a társadalom területén is azt a mentalitást, amely az újításokkal szemben mindvégig ragaszkodott a hagyományokhoz. De ekkor formálódik ki a város

népének ragaszkodása a szabadsághoz és a magyarsághoz is. A protestáns pátenz elleni fellépésben ez utóbbi kettő jelenik meg időnként erőteljesebben, mint 1848–49-ben.

Aki tüzetesen tanulmányozza a kötetben lévő tanulmányokat, azt gondolhatja, hogy a szerző kritikája a Debrecenben tanulmányozható gazdasági és társadalmi folyamatok kapcsán erőteljesebb, mint a megértő, és egyetértő méltányossága. A város szeretete nem azt jelenti, hogy jóváhagyólag kell tudomásul venni mindazt, ami Debrecen múltjában történt. A történész nem ítélőbíró, feladata a múlt jelenségeinek olyan feltárása, ami a valóságnak a leginkább megfelel. Nem kötelessége azonban véleményét elhallgatni a valóság folyamataival kapcsolatban. Amikor kollégám Irinyi Károly a debreceni mentalitásról olyan tanulmányt közölt, amelyben nem rokonszenvezett mindazzal, ami a 19. század második felében a debreceni közéletben történt, volt, aki ezt a valóság megmásításaként értékelte. (Azóta poszthumusz kötetében a történészteljes fegyverzetében igazolta állításait).⁷ Magam egyetértve megállapításaival, itt is olvasható vitacikkben, gazdasági adatokkal erősítettem meg az által megfogalmazottakat.

E kötet tanulmányai is erősítik Ady Endre megállapítását arról, hogy Debrecen a maradandóság városa. A maradandóságot azonban szeretném nemcsak elmaradottságként, de megmaradásként is értelmezni, s akkor a megmaradáshoz valóban szükség van a hagyományokhoz való ragaszkodásra is. Az igazi probléma az, mikor fordul át a hagyományokhoz való ragaszkodás a minden újítástól való tiltakozássá. Úgy tűnik ezt a határt Debrecen irányítói többször átlépték, különösen akkor, amikor a polgári földtulajdon, vagy a polgári gondolkodásmód létrejöttét próbálták megakadályozni.

A hagyományokhoz ragaszkodás mellett a debreceni mentalitásnak van egy másik fontos eleme is, a szabadsághoz és függetlenséghez, valamint a magyarsághoz való elszakíthatatlan kapcsolat. Úgy fogalmazták ezt meg a 19. század végén, hogy „Debrecennek meg kell őriznie a függetlenségi eszmét, ha minde nélkül az országban kihalna is.”⁸ Kossuth megállapítását a „szabadság őrvárosáról” nemcsak jelszóként emlegették, de nagyon sokan mély hittel meg is élték. A szabadság szeretettel Debrecen, mint a tiszta magyar város és a magyarságtudat őrzője már a 16. század óta az egyik legfontosabb megállapítás volt a városról. Az itt olvasható tanulmányok jellege nem nyújtott lehetőséget a debreceni magatartásformák e másik elemének bemutatására. Megtette ezt Irinyi Károly, különválasztva az igazi hazafiságot és magyarságot a külsőséges magyarkodástól. Azt azonban nem felejthetjük el, hogy a 20. század előtt a debreceni mentalitásnak e két oldala elválaszthatatlan volt egymástól, így talán megbocsátóbbak lehetünk a

⁷ Irinyi Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*. Debrecen, 2002. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet (szerk.: Gunst Péter)

⁸ Uo. 78.

maradandóságához való ragaszkodással kapcsolatban is, bár a konok maradiság alól ez nem adhat felmentést.

Együttesen olvasva e tanulmányokat, engedjék meg a szerzőnek, hogy néhány tanulságra felhívja az olvasók figyelmét. Mindenekelőtt nézzék el, hogy bizonyos megállapítások több tanulmányban is ismétlődnek, főként azért, mert az írók különböző időben születtek és különböző olvasóknak szánta őket a szerző. Az időhatár 44 év, az első tanulmány 1971-ben jelent meg, az utolsó írás, amely itt jelenik meg először 2015-ben született.

A mezővárostól a szabad királyi városig vezető évszázados úton talán az a meglepőbb, hogy Debrecen főként abban az időben, amikor erdélyi kincstári város volt, gyakorlatilag mindazokat a kiváltságokat megszerezte, amelyek a királyi Magyarország civitásait jellemezték. A város vezetői jó érzékkel vették észre, ha nem akarnak osztozni egy sor korábban jelentős város sorsában (Eger, Pécs, Nagyvárad stb.) nemcsak meg kell szerezni a szabad királyi városi címet, de országgyűlési becikkelyezése érdekében olyan engedményeket is meg kell tenni, amely a homogén református közösség sokvallásúvá alakulásához vezethet. Ennek persze voltak előre nem látható és nem kiszámítható következményei is, a 18. században az állandó védekezési kényszer a katolikus Habsburg hatalommal szemben, amely kialakította a Kazinczy, majd mások által is „debreceniségnek” nevezett mentalitást. Nem kétséges azonban, hogy ennek az új magatartásformának gazdasági alapjai is voltak: mindenekelőtt az, hogy a korábban még kereskedő és iparos jellegű város a 18. században elindult a vissza agrárosodás útján s döntően állattartó és földművelő közösséggé vált. Ezt a folyamatot elősegítette, hogy a 18. század végén a királyi biztos közreműködésével végleg összekapcsolódott a ház és a ház utáni földek birtoklása, azaz az iparos és kereskedő háztulajdonosok is földművelőkké váltak. Ez az átalakulás nem volt ellenére a város lakosságának, hiszen még akkor is ragaszkodtak hozzá, amikor 1848 után már semmi nem indokolta a ház és földtulajdon összekapcsolódását.

A belső legelő története sok szempontból tükrözi a város gazdasági helyzetét. Sok más nagyhatárú alföldi városhoz hasonlóan mutatja a városhatár övszerű tagozódását (ami kísértetiesen hasonlít a Thünen körökhöz), azt, hogy Debrecenben egészen 1876-ig élő valóság volt a parlagváltó földművelés ősi rendszere, hogy ez a rendszer sokkal alkalmasabb volt az új kultúrák (kukorica, burgonya, dohány, lóhere, lucerna) befogadására, mint az egész országban elterjedt ugarváltó rendszerek, hogy alkalmas volt arra is, hogy enyhítse a polgárjoggal nem rendelkező külvárosi lakosság földigényét. Felosztása más alföldi városokkal ellentétben meggátolta, hogy a külső legelő, a Hortobágy felosztására is sor kerüljön. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a Hortobágy legeltetési rendszerét nem lehet önmagában vizsgálni, csak a város 20. századig megőrzött extenzív állattartási rendszerében, amelyben a Hortobágy, mint nyári legelő egységet alkot a tanyák és a cserei kaszálók teleltetési formáival. Ehhez a 18. századi (és nem ősi nomád)

rendszerhez ragaszkodott a város a 19. században is, megmentvén ezzel a Hortobágyot a felosztástól és a szántófölddé alakítástól.

Nyilvánvalóvá vált az is, hogy 1848–49-ben a szép szavak és a tettek nem voltak összhangban. A külvárosok népének polgárrá változása a földszerzés terén csak igen drágán, önmegváltás útján ment végbe.

Nehezen, és sok akadály leküzdése révén ment végbe a 19. század második felében a rendi jellegű földtulajdon szabad rendelkezésű polgári tulajdonná alakulása. A városi magisztrátus, és a földtulajdonnal kapcsolatos hagyományos ideológiai hívei még ekkor is meg voltak győződve, hogy a polgárok, bár többször is megfizették pl. a cenzusos földek és a cserei kaszálók váltságdíját, nem tulajdonosai, csak haszonélvezői földjeiknek. Így maradhatott meg az a helyzet, hogy Debrecen 166 ezer holdas határából még a 20. század elején a nagyobb rész volt a város és csak a kisebbik rész magánosok tulajdonában Sajátos (rendi) értelmezése maradt meg a nem magántulajdonban maradt földeknek is. Ezt nem a magántulajdonosok közös kezelésben maradt földjeként, hanem városi tulajdonként értelmezték Debrecen vezetői, teljesen avitt módon.

Sajátos helyzetűnek mutatkozik a városban az ún. cívis birtok. Ez az az „egészséges középbirtok”, amit az ország más tájain annyira hiányoltak, s amely a feltételezések szerint a tőkés átalakulás bázisa lehetett volna. A debreceni vizsgálatok azonban e feltételezéseket nem erősítik meg. A cívis birtok egységes tömböt alkot a birtokrendszerben, nincs elaprózódás, az elszegényedő birtokosok helyére újak lépnek, de sem a régiek, sem az újak nem tőkés módon gazdálkodnak. E birtoktípus őrzi az extenzív állattartás hagyományait, nem reagál a gazdálkodás külső kihívásaira, nemcsak a 19. századvég dekonjunkturájára, de az azt megelőző agrárkonjunkturára sem. Végül sajátos Debreceni jelenségként regisztrálható, hogy a tőkemozgások iránya fordított, mint Európában, vagy az ország más tájain. A leggazdagabbakra vonatkozó elemzések azt mutatták, hogy a tőke az iparból és a kereskedelemből vándorol a mezőgazdaságba, pontosabban a földbirtokba és nem fordítva. Így lesz jelentős tőkepénzesekből, iparosokból és kereskedőkből Debrecenben a 19. század második felében földbirtokos. Olyan nagybirtokok jönnek létre, amelyek nem a feudális korszakból öröklődtek, hanem belső földvásárlások eredményei.

Mindezek mellett az itt összegyűjtött tanulmányok még számos más kérdésre is ráirányítják azok figyelmét, akik megtisztelnék azzal, hogy elolvassák a kötet tartalmát. Ha mást nem, azt talán e kötet is igazolja, hogy Debrecen múltja számos izgalmas gazdaság- és társadalomtörténeti kérdésre adhat választ, s talán azt is, hogy a város sajátosságai még nagyon sokaknak adhatnak kutatási területet.

Debrecen, 2015. május

Orosz István

DEBRECEN ÉS A MAGYAR VÁROSFEJLŐDÉS

A *Studia Litteraria* 1969. évi VII. kötetében jelent meg Balogh István tanulmánya „Debreceniség” címmel. A tanulmányírónak először sikerült megmagyarázni tudományos alapossággal és minden igényt kielégítően egy olyan irodalmi fogalmat, amelyet más tudományágak is használnak. Eredményei e fogalom tisztázásában alapvetőek és elfogadhatóak, elsősorban azért, mert a probléma feltárásában az egyedül helyes és célravezető történeti módszert alkalmazta. Vizsgálódásainak középpontjába annak a kérdésnek kifejtését állította, hogyan alakult ki Debrecen története során az a specifikus helyzet, amely egy sajátos magatartás létrejöttét eredményezte. A tanulmány alcíme: „Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere”, de nyugodtan lehetne ez is: egy magatartás születése. Balogh István valójában a debreceniségben tükröződő sajátos *magatartás* létrejöttének körülményeit tárja fel, hogy magyarázatot adjon a debreceniség mibenlétére. E magatartásnak igen sok, a tanulmányíró által alaposan elemzett összetevője van, a sajátos földrajzi helyzet, a történeti, társadalmi, gazdasági fejlődés egyedi vonásai stb. Az alábbiakban Debrecen és a magyar városfejlődés kapcsolatának vizsgálatával e tényezők szerepéhez kívánunk némi adalékkal szolgálni.

Balogh István a 18. századtól keltezi a debreceni öntörvényű közösség létrejöttét. Kitűnően elemzi e közösség hagyományszerűségét, megmerevedett voltát, ellenállását mindennel szemben, ami kívülről jön, gyanakvását az idegennel, ismeretlennel szemben. Igen helyesen tárja fel azokat a történeti gyökereket is, amelyek Debrecen történetében hozzájárultak e jellegzetes öntörvényűség, hagyományszerűség, de ezzel együtt megmerevedettség kialakulásához.

Felvetődhet azonban a kérdés, megmagyarázható-e ez a megmerevedettség kizárólag Debrecen történetének sajátos vonásaival? Valóban egyedi volt-e Debrecen fejlődésének útja a késő középkori és újkor eleji Magyarországon? Nem fűzik-e Debrecen szoros szálak a magyar városfejlődés egészéhez?

Ha megpróbálunk választ keresni a felvetett kérdésekre, véleményünk szerint közelebb jutunk Debrecen sajátos helyzetének és magatartásának megértéséhez is.

A késő középkori városfejlődés története ma még tisztázatlannak tekinthető. A magyar várostörténeti irodalom tulajdonképpen még máig sem lépett ki a helytörténet keretei közül. Rendelkezünk ugyan számos inkább rosszul, mint jól meg-

írt városmonográfiával, főleg a múlt század végéről és a 20. század elejéről, ezek eredményeinek összefoglalása, a magyar városfejlődés késő középkori irányának kijelölése azonban mindmáig nem történt meg. Pedig ezek a monográfiák már születésük pillanatában is nagyrészt elavultak voltak, mert feldolgozásuk, kutatásuk módszere, már akkor sem felelt meg a követelményeknek. Mályusz Elemér, Fügedi Erik és mások tanulmányai, Szűcs Jenőnek a 14–15. századi magyar városfejlődést áttekintő kitűnő könyve mutatják, hány olyan problémája van a középkori városfejlődésnek, amely a korábbi irodalomban fel sem merült, kívül esett a vizsgálódás körén.

Szűcs Jenő könyve és néhány újabb tanulmány a lényegét tekintve tisztázta a városfejlődés fő vonalát a 16. századig terjedő időben. A 16–18. századi fejlődésről azonban nincs számottevő összefoglalásunk, pedig e három század városfejlődésének problematikája nem kevésbé bonyolult, mint a megelőző időszaké. Mint ismeretes a 16. században a magyar társadalom fejlődése fokozatosan elkanyarodott a klasszikus nyugat-európai fejlődéstől, a feudális viszonyok a felbomlás helyett egyre jobban megmerevedtek. A polgári fejlődés csirái a 16. században visszafejlődtek s a polgári átalakulás ügye még három és fél évszázadot váratott magára.

Ennek a társadalmi fejlődésnek a parasztságra gyakorolt hatását nagyrészt ismerjük már. Az utóbbi évtizedek parasztságtörténeti kutatásai tisztázták, mit jelentett az agrárnépesség számára az örökös röghözkötöttség rendszere, hogyan konzerválódott a jobbágyi függés, ill. hogyan tért vissza a Dózsa-féle parasztfelkelés bukása után, akkor inkább csak a megtorlás kifejezéseként, később a 17. század elején egy már kialakult új helyzet lerögzítéseként, a 15. századi szabaddabb viszonyokkal szemben a jobbágyság örökös röghözkötése. A paraszti állapot ilyenirányú változása mutatta a polgári átalakulás legfőbb változásának a jobbágy-földesúri viszony felszámolásának lehetetlenségét.

A paraszti örökös röghözkötöttség rendszerének kialakulása természetesen elválaszthatatlan kapcsolatban állt a társadalomfejlődés egyéb területeivel, így a városfejlődéssel is. Nem véletlen, hogy az újabb kutatások a kelet-európai második jobbágyság rendszerének kialakulása és a városfejlődés sajátos útja között összefüggést találnak, s a nyugati fejlődéstől való elkanyarodás egyik alapvető okát a városok fejletlenségében találják meg. A városok kialakulásukat is a falusi áruterelésnek köszönhették, mivel az első városlakók a parasztságból kivált kézművesek, iparosok voltak. A középkori város, története során mindig elszakíthatatlan kapcsolatban állott a faluval, hiszen a falu és város közötti árucseré volt az alapja létének s ennek az árucserének minden változására érzékenyen reagált a városok társadalma.

Az örökös röghözkötöttség rendszerének kialakulása a késő középkori Magyarországon nemcsak a jobbágyi függés szigorúbb formáinak visszatérését eredményezte, hanem ezzel párhuzamosan, vagy inkább ezt megelőzően gazda-

sági síkon a paraszti árutertermelés fokozatos elsorvadását, a paraszti és földesúri árutertermelés versenyében a gazdaságon kívüli, hatalmi tényezők által támogatott földesúri árutertermelés előretörését is. A paraszti árutertermelés hanyatlása természetesen nem maradt hatás nélkül a városok fejlődésében sem. A hanyatlás következtében a falvak felvevőképessége csökkent, a városi termékek fogyasztóinak száma kisebb lett, így a városok piaca jelentősen összeszűkült. A piac beszűkülése viszont ugyanúgy megbénította, de legalábbis visszafejlesztette a városok árutertermelését, mint ahogy a földesúri beavatkozás következményeként a paraszti árutertermelés is lehanyaglott. Az árutertermelő földesúr nem léphetett a parasztok helyére, mint a városi termékek fogyasztója, hiszen bármilyen nagy volt is udvartartása, nem ért fel egy-egy város körzetében levő falvak piaci felvevőképességével. Nem helyettesíthette a földesúri árutertermelés a paraszti a városok mezőgazdasági termékekkel való ellátása terén sem. Elsősorban azért, mert a földesúri majorságok által termelt, vagy a parasztoktól elsajátított termékeket a földesurak nem a városi, hanem egyéb piacokon értékesítették (a török háborúk idején pl. a hadsereg jelentette a mezőgazdasági termékek legfőbb felvevő piacát).

Ez a helyzet jelentősen módosította a városfejlődés útját a Mohács utáni Magyarországon. A belső piac összeszűkülése azt jelentette, hogy nincs kinek eladni a városokban létrehozott termékeket, a paraszti árutertermelés hanyatlása pedig azt, hogy nincs kitől megvásárolni a városokban szükséges mezőgazdasági cikkeket. A falu és város közötti csere visszafejlődése arra készítette a városokat, hogy ismét megpróbáljanak önellátásra berendezkedni. Ehhez hozzájárult az is, hogy a magyar városok a késői kialakulásból fakadó gyengeségük folytán meg sem próbálhatták, hogy termékeik számára külföldi piacot szerezzenek, sőt az összeszűkült magyarországi piacot is nagyrészt kénytelenek voltak átengedni külföldi – elsősorban délnémet – városok kereskedőinek. Legfeljebb a Lengyelországba irányuló borkereskedelem az, amelyben néhány felső-magyarországi város a 18. század végéig megőrizte közvetítő szerepét a tokaj-hegyaljai termelők és a lengyelországi fogyasztók között.

A városok önellátásra való törekvése mindenekelőtt birtokszerzéseikben jut kifejezésre. A magyar feudális jog általában nem gördített akadályt a birtokszerzések elé, mivel a szabad királyi városokat országos nemesnek tekintették, s az országos nemeseket megillette a földtulajdonra való jog és tartozékai az ún. kisebb királyi haszonvételek, valamint a birtokon élő népesség feletti joghatóság. Ez magyarázza pl. azt, hogy a szepesi városok, amelyek a borértékesítés mellett a bortermelést is szerették volna kezükbe kaparintani Tokaj-Hegyalján, nemcsak bérlői voltak számos Tokaj környéki szőlőnek, hanem feudális tulajdonjoggal is szerezhettek szőlőket és házakat. Nemcsak azzal találkozunk azonban, hogy a városok, mint közösségek földtulajdonossá válnak, hanem azzal is, hogy egyes polgárok, – kereskedők és iparosok – szereznek földtulajdont maguknak. Sőt a folyamat általános jellegét mutatja, hogy nemcsak az országos nemesnek tekin-

tett szabad királyi városok, hanem a földesúri hatalom alatt él s így birtokképtelennek tekintett városok is nem egyszer szereztek birtokokat, rendszerint csak bérlet vagy zálogként, de igen sokszor tulajdonként. Debrecen még szabad királyi várossá emelése előtt, földesúri mezőváros korában megszerezte a királyi adomány mellett bírt Boldogfalva, Csere, Nagyerdő, Apafája, Ondód, Cuca, Elep, Álomzug, Köselyszeg, Mátá stb. mellett a vásárolt Sámson, Szovátot, Fancsikát, Paczot stb., s zálogként Macsot, Hegyest, Ohatot, Zámot, Bánkot, Parlagot, Monostort, Halápot, Gúthot stb. Debrecen oppidum azonban nem állt egyedül birtokszerzéssel, legfeljebb a megszerzett birtokok nagysága az, ami csaknem egyedülálló.

A városokban felhalmozódott tőke átáramlása birtokvásárlások révén a mezőgazdaságba, mutatja a városi élet válságát, a városok fejlődésének lelassulását, ill. megmerevedését. Válságról kell beszélnünk, mert e földvásárlások a „polgári életforma” bizonytalanságából fakadnak, s nem okoznak lényeges változást a paraszti népesség körében sem. Távolról sem szabad ugyanis azt gondolni, hogy a városi birtokos a városi földbirtokok léte bomlasztólag hatott volna a feudális viszonyokra. A szabad királyi városok polgárai, mint a feudális társadalom elismert rendje, beépültek a feudális viszonyok közé, a nemesség elismerte osztályrendiségüket, legfeljebb az ellen folytatott szívós harcot, hogy a szabad királyi városok száma ne növekedjék, azaz a földesúri hatalom alól újabb városok ne kerüljenek ki. A 16–18. század nagyhangú küzdelmeiben a városok és vármegyék között nem általában a városok ellen folytatott küzdelmet a megyei nemesség, hanem csak azért, hogy a városokba betelepelve is megtarthassa nemesi jogait, amelyekben különben – főleg a nagybirtokosok jobbágytelkeire ülő ún. bocskoros, taksás nemesek esetében – nem egyszer csorba esett.

A feudális társadalomba beépült középkori értelemben vett polgári rend (Bürgertum) távolról sem volt a polgári átalakulás szószólója, hiszen ez az átalakulás a nemességhez hasonlóan elsősorban nehezen megszerzett és elismertett kiváltságainak elvesztését jelentette volna.

A magyar városfejlődés fent vázolt megmerevedését az újabb történeti irodalom már a 15. század második felére datálja, elsősorban Észak- és Nyugat-Magyarország városainak fennmaradt adatai alapján. A problémát az általunk vizsgált kérdés szempontjából az okozza, hogy lehet-e ezt a fejlődésbeli megrekedést általánosítani az ország egész területére?

Aligha lehet kétséges, hogy a városfejlődés szempontjából ugyanúgy nem lehet egységes területnek tekinteni a középkori magyar királyságot, mint általában a társadalmi fejlődés szempontjából. Az ma már csaknem bizonyosra vehető, hogy az egykori római Pannoniában, a Dunántúlon és a szláv hagyományokkal rendelkező Felvidéken a megtelepedés és ennek megfelelően a földművelésre való áttérés és a feudalizáció sokkal gyorsabban ment végbe, mint az állattenyésztésre alkalmasabb Alföldön. Az Alföldön a későbbi feudalizációnak megfelelően

a városfejlődés is később kezdődött, mint a Dunántúlon, vagy a Felvidéken. Ezt az is mutatja, hogy a dunántúli és felvidéki szabad királyi városokkal egyidős civitasok az Alföldön – Pest kivételével – nincsenek, az első igazi kiváltságolás Szeged szabad királyi rangra emelése 1498-ban. Ez a fáziseltolódás a dunántúli és felvidéki városokhoz képest okozhatta azt, hogy a 15. század második fele és a 16. század török uralomig terjedő szakasza e városok esetében egyáltalán nem látszik stagnálás korszakának, sőt az igazi prosperitás kora. Szeged, Debrecen, Gyula, de kisebb alföldi városok is ekkor kezdik kinőni a mezővárosi kereteket, s lesznek társadalmi összetételükben is egyre inkább városokká, még akkor is, ha városi jogokat és a földesúri hatalomtól való szabadulást egyelőre nem is érheték el. Igaz, gazdasági fejlődésük alapja az állattenyésztés, de az állati termékek feldolgozására e városokban már jelentős helyi ipar jön létre. Ezek az állattenyésztő, a Nyugatra irányuló állatkereskedelmet kézbentartó, erősen iparosodó mezővárosok már aligha tekinthetők egyszerű parasztközösségnek.

Debrecen gazdaságtörténetének megírása még a jövő feladata. Az azonban nem igen lehet problematikus ma sem, hogy Debrecen a 15. század második fele után is a virágzó alföldi városok sorába tartozott. A város egyik történetírója szerint „Debrecen városa már a 14. század második felében fejlődő kereskedőváros volt, a 15. században pedig élénk forgalmú vásáros, vámszedőhelyes és sókamárás helység, amelynek lakói nem is annyira földműveléssel, mint inkább állattenyésztéssel, iparral, de főleg kereskedéssel foglalkoznak... .” Ez utóbbit magyarázza, hogy Debrecen olyan fontos kereskedelmi útvonal mellett feküdt, amely Lengyel- és Oroszországot Levantával kötötte össze. A kortársak véleménye szerint is a 15. századi és 16. század eleji magyarországi marhakereskedelem egyik legfontosabb központja Debrecen volt. Oláh Miklós esztergomi érsek 1536-ban megjelent művében azt írta Debrecenről, hogy hat országos vására és kiterjedt marhakereskedése van. Az érsek személyesen is ismert egy jellegzetes tőzsért (marhakivitellel foglalkozó kereskedőt), Bíró Gáspárt, akinek 10 000 eladó ökre volt. A nagyarányú kereskedelem lehet az alapja Debrecen egymást követő vásártartási privilégiumainak, illetve annak a kedvezménynek, amelyet 1411-ben Zsigmondtól nyertek a város lakói, amely szerint a debreceni kereskedők az országban mentesek a vámfizetés kötelezettsége alól. A fejlett kereskedelemmel magyarázható az is, hogy 1466-ban a város egy utcája, a Mester utca, külön privilégiumot nyert 15 napig tartó vásár tartására. Betetőzi a kereskedelmi privilégiumok sorát az 1474-ben szerzett harmincadmentesség, amely a határvám fizetése alól is felmenti a számos külföldi piachelyen: Bécsben, Breslauban, Krakkóban, Lembergben is megforduló debreceni kereskedőket.

A többi alföldi mezővároshoz hasonlóan azonban Debrecenben is fejlett ipar alakult ki az állattenyésztés termékeinek feldolgozására. A szücsmesterség jelentőségére utal pl., hogy már 1449-ben 17 szücsmester járult a városi hatóság elé, ami azt bizonyítja, hogy népes iparág képviselői voltak.

Ez a 15. századi gazdasági virágzás Debrecen esetében úgy látszik nem lett kisebb a 16. századi kedvezőtlen politikai változások ellenére sem. A kedvezőtlen változások között nem is elsősorban a török előrenyomulására gondolok, hanem már azt megelőzően Debrecen magánföldesúri kézre kerülésére.

Mint ismeretes, Mátyás király halála után Corvin Jánosnak jutva, lényegében már magánföldesúri kézre került Debrecen, s onnan a Török családnak csaknem egy évszázadra terjedő birtoklása után csak 1619-ben került ki, amikor magszakadás miatt az erdélyi kincstáré lett.

Ez a másfél évszázad az úri hatalom alatt élő mezővárosok elleni támadás első igazi nagy korszaka. Debrecen azonban, nyilván gazdasági ereje miatt átvészelte ezt az időszakot. Sőt a körülmények sajátos alakulása következtében gazdasági ereje és súlya a 16–17. században még inkább nőtt.

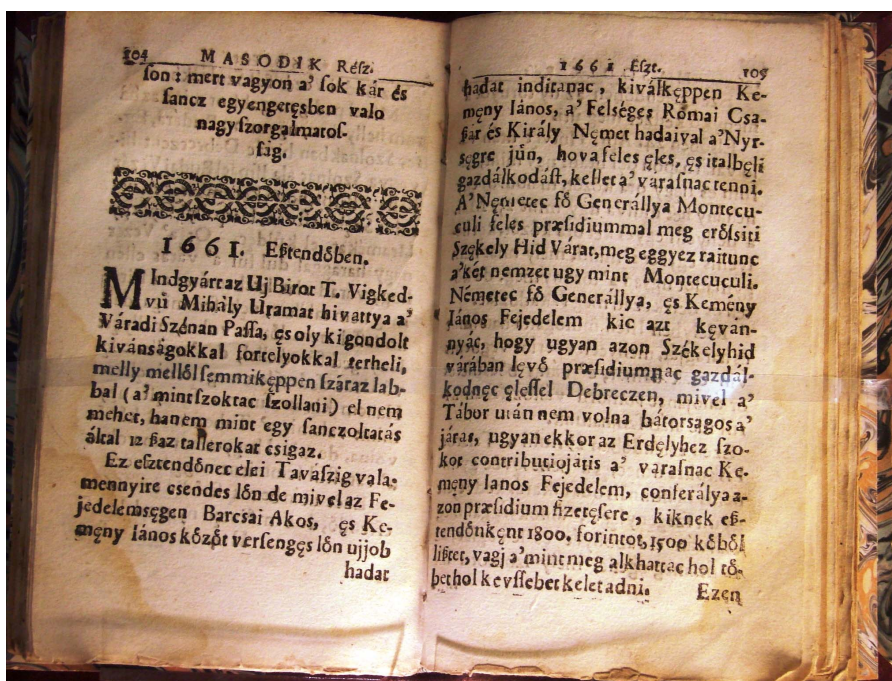
Az ország két, majd 1541 után a török végleges berendezkedésekor három részre szakadásával Debrecen egyelőre nem vesztett, hanem nyert, népessége a török elől menekülőkkel és a szomszédos elpusztult falvak lakosságával jelentősen felduzzadt. Annak, hogy a nagy alföldi mezőváros három ország határára került, a kereskedelem és ipar fejlődése szempontjából inkább előnyei, mint hátrányai voltak. „E mezőben épült, erős kerítést nélkülöző és csak engedelmességhez ragaszkodó városnak” jelentős gazdasági ereje magyarázhatja csak azt, hogy a 16. század során akkor is sikerült kiváltságait megvédelmezni, amikor más, hasonló helyzetben levő városok alulmaradtak az örökös röghözkötés rendszerét éppen ekkor erőteljesen kiépíteni igyekvő nemességgel folytatott harcban.

Nem sikerült a megyei nemességnek az a törekvése, hogy nemesi előjogait, közöttük is a legfontosabbat, a közterhektől való mentességet érvényesítse akkor is, ha a város árkain belül lakik. Már János Zsigmond 1561-ben Gyulafehérvárott kiadott oklevele a debreceniek kérésére elrendeli, hogy azok a nemesek, „kik a szerte barangoló ozmán csapatoktólí félelem miatt Debrecenbe vonulva ottan maguknak lakházat vettek, minden városi polgárokkal közösen, nemcsak javadalmakban, hanem terhekben is osztozni kötelesek legyenek”. Egy másik erdélyi fejedelemtől, Báthory Zsigmondtól nyert kiváltságlevél szerint a Debrecenben lakó nemeseknek nemcsak a város terheit kell viselniük, de a debreceni bíróságra tanúskodni is kötelesek a város törvényszékén. Rudolf császár is úgy rendelkezik, hogy a városban lakó nemesek kötelesek hivatalt vállalni, terheket viselni, törvényt állni, nem csorbul azonban nemesi kiváltságuk a város árkain kívül.

Debrecen jelentőségét és erejét mutatja az is, hogy a jobbágyait féltő megyei nemességnek nem sikerült elérni, minden igyekezete ellenére sem, hogy a Debrecenbe szökött jobbágyok bármikor visszakövetelhetők és földesurukhoz visszavihetők legyenek. Már Báthory Zsigmond megoltalmazza a Debrecenbe költöző jobbágyokat, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor pedig éppen abban az időben, amikor a királyi Magyarországon kiteljesedőben van az örökös jobbágy-ság rendszere, arról biztosítják Debrecen polgárait, hogy a városban megtelepedő

olyan jobbágyok miatt, akik nem fizették meg földesuraiknak a földbért (ez volt a költözés előfeltétele) és a polgárok akarata nélkül telepedtek le Debrecenben, nem lehet a város lakóit háborgatni. Korábbi privilégiumaikat megerősítve biztosítják Debrecen polgárait, hogy városukból a szökevény jobbágyokat erőszakkal nem lehet elhurcolni.

A város gazdasági fejlődése 1619, a magánföldesúri hatalom alól való kikerülés után még erősödött. A 17. század második felében sem gazdasági, hanem elsősorban politikai tényezők miatt (Szejdi-járás, Caraffa dülása, a kuruc háborúk stb.) tört meg.

Bartha Boldizsár krónikája (1666)⁹

A Mohács utáni két évszázadban a három hatalom között élő és azok jóindulatától függő Debrecenben így nemcsak az engedelmesség és az alkalmazkodás képessége alakult ki, hanem éppen az előbb elmondottak miatt valószínűleg e korszakból kell eredeztetnünk a sajátos debreceni civis öntudatot is. Ennek az öntudatnak egyrészt a gazdasági eredmények, másrészt azok a politikai sikerek

⁹ Rövid Chronica avagy oly beszélgetés, mely az közelb elmúlt száz esztendőek alatt Debreczenben esett emlékezetesebb dolgokról... irattatott és szedegettetett össze. Debreczen, 1666.

lehetek az alapjai, amelyek révén Debrecen három hatalom között is meg tudta tartani önállóságát, sajátos arculatát.

A szabad királyi városi cím megszerzése és ezzel együtt a polgári osztályrendiség megszerzése 1693-ban, lényegében betetőzte az említett folyamatot. A királyi privilégiumlevél körüli viták, a császár által támasztott feltételek azonban már előrevetették annak a Debrecen ellen irányuló, hosszú támadás sorozatnak az árnyékát is, amelyek végleg kialakították a sajátos debreceni magatartást. Az öntörvényű debreceni közösség szellemi arculata a múlt századokból örökölt protestáns egyszerűség és cívis büszkeség mellett a másokkal, idegenekkel szembeni bizalmatlansággal bővült, s ez a bizalmatlanság egyre meghatározóbb jellegűvé vált.

Ez a magatartásbeli változás, Debrecen öntörvényű közösséggé alakulása, véleményem szerint nemcsak a Debrecen elleni 18. századi támadásokkal van kapcsolatban – amely maga is részét alkotja a városok egy része elleni feudális támadásoknak – hanem összefűződik azokkal a változásokkal is, amelyek Debrecen, de általában az alföldi városok társadalomszerkezetében a 18. században végbementek.

A török kiűzése és a Rákóczi szabadságharc bukása után a 18. század békésebb viszonyai a korábban már kialakult földesúri majorgazdaságok megerősödését és új majorságok létrejöttét eredményezték. A század Magyarországon a már idejétmúlt feudális viszonyok megerősödésének a korszaka s ez az erősödés a különböző kiváltságos paraszti létfeltételek elleni földesúri harc fokozódását is jelentette. A nyugaton már bomlóban levő rendi ellentétek nálunk állandósultak, áttörésük szinte lehetetlenné vált. A nemesség – gazdasági érdekei is ezt diktálták – minden eszközzel meggátolta azoknak a városoknak a törekvéseit, amelyek a földesúri hatalom alól a polgári rendbe akartak kerülni. Az egész 18. században folyik a harc a korábbi kiváltságokhoz – sokszor civitas ranghoz – ragaszkodó városok és e kiváltságokat kétségbevonó földesurak között. A földesúri támadáshoz jogi alapot az 1649. évi 45. tc. biztosított, amely szerint minden olyan királyi kiváltság, amelyet a városok a földesurak tudta, beleegyezése és, ajánlása nélkül nyertek vagy a jövőben nyernek, érvénytelen. A felszabadulni óhajtó városok elleni harc a földesurak számára bármennyire támogatta is a központi hatalom a városokat – csaknem teljes sikerrel járt.

Győr és Pécs szabad királyi városok lettek ugyan, de olyan nagymúltú helységek, mint Esztergom, Mohács, Eger, Szombathely, Vác, Nyitra, a Debrecennel szomszédos Várad, Veszprém stb. továbbra is úri hatalom alatt maradtak.

Az általános városfejlődéstől eltérően a 15–17. században virágzó Debrecen a 18. században visszasüllyedt a magyar városok átlagos színvonalára. Szerencséjére a szabad királyi városi privilégiumot még a 17. században elérte, földesura korábban is az erdélyi kincstár, ill. a fejedelem volt s az 1619-ben kihalt Török család nem vonhatta kétségbe a királyi privilégium jogosságát. Sajátos módon

Debrecen esetében nem a rendek, hanem a király az, aki súlyos árat szab a privilégium becikkelyezéséért, s a kívánságok teljesítése sem szüntette meg a 18. században egyre megújuló, Debrecen magatartását nagymértékben befolyásoló királyi támadásokat. Csak az első látszatra merész az a feltételezés, hogy ezek a támadások ugyanazon töről fakadtak, mint a rendeké a felszabadulni igyekvő városok ellen, hiszen a 18. században a hegyaljai Tarcal és Tokaj oppidumok esetében olyan példával is találkozhatunk, amelyben a királyi kincstár, mint birtokos, a rendekkel teljesen egyező módon akadályozza meg a felszabadulási törekvéseket, sőt igyekszik e népes mezővárosokat a falvak jogállásának szintjére süllyeszteni.

Amint arra Balogh István is rámutatott, a 18. századi debreceni öntörvényű közösség létrejöttének gazdasági okai is voltak. Debrecen, amely a 15–17. században gazdasági életét, társadalmi struktúráját tekintve felette állt a többi magyar városnak, a 18. században lesüllyedt ezek színvonalára, sőt a 19. század elején – a kapitalista viszonyok jelentkezésekor – el is maradt tőlük.

Ennek a visszasüllyedésnek az alapjai a török uralom korára nyúlnak vissza. Debrecen kedvező földrajzi helyzete a török korban valójában mesterséges képződmény volt s a török kiűzésével azonnal elenyészett. Az országokat átfogó debreceni kereskedelem a török hatalom lehanyatlásával vidékies szatócskodássá törpült, s helyét át kellett adni a potenciálisan jobb helyzetben levő városoknak.

A város társadalmi struktúrájának kedvezőtlen átalakulásában az elmondotaknál – úgy véljük – sokkal nagyobb szerepet játszott a belső piac beszűkülése, ugyanaz a folyamat, amely egyes magyar városoknál már a 15. század második felében megkezdődött.

Ennek a beszűkülésnek a kérdése is visszavezethető a török korba, pontosabban a 16. század utolsó éveibe. A török hódítás előtt az alföldi mezővárosok még rendszerint szűk határuak, mezőgazdaságilag nem önellátóak s a környékükön élő falvak piaci, ipari központjai. Ezt a környezetet, – amely a cserét biztosította – a török uralom elseperte. A török-kor khász városai valójában már kóros tünetek a városfejlődés szempontjából, hiszen jellegüket – éppen a felvevőpiacot jelentő környék hiánya miatt – a mezőgazdaság határozta meg.

Debrecen esetében a szomszédos falvak pusztulásának következményeit a 18. századig ellensúlyozták a külső piacon az Isztambultól Lipcséig terjedő kereskedelmi kapcsolatok. Ezek elvesztése olyan helyzetet teremtett, amely lényegét tekintve nem különbözött a többi alföldi – volt khász – város helyzetétől.

A lakosság foglalkozási ágak szerinti megoszlásának változása jól tükrözi az említetteket. A 17. században az iparból és kereskedelemből élők aránya, mintegy 69%, a mezőgazdaságból élőké 31%. A 19. század elején, 1809-ben Debrecen lakosainak már csak 53,7%-a foglalkozik iparral és kereskedelemmel, s 46,8%-a mezőgazdasággal. A 17. századhoz képest az iparosok aránya 6%-kal, a

kereskedőké csaknem kétharmaddal csökkent, a mezőgazdaságból élőké mintegy felével nőtt. A 19. század első felében a helyzet tovább romlott, az iparosok és kereskedők 1849-ben a város lakosságának már csak 47%-át alkották.

A városnak a török korban kialakuló óriási határa lehetőséget teremtett a mezőgazdasági termékeket szállító környék hiányának ellensúlyozására, a lakosság egy részének mezőgazdasági termelővé alakulása révén. Ez a lehetőség – miként az előbbi statisztika mutatta – a 18. században valósággá vált. Mindezek eredményeként megakadt az a folyamat is, amelynek során a középkori értelemben vett rendi polgárság burzsoáziává alakult. A 18. század végén a belső hatalmi harcok, amelyekben a városi kisiparosok-kispolgárok szembekerültek a patricius-birtokos vezető réteggel, még egy modern polgárosodás irányában történő továbbfejlődés lehetőségét is ígérték. E forradalminak tűnő kispolgárság azonban a feudális keretek közé tagozódott be, a külvárosi telkek kiosztásával és a háztulajdonnal együttjáró városi jogokkal rendi elemmé vált s nem lehetett bázisa annak a forradalmi átalakulásnak, ami 1848-ban bekövetkezett.

A város agrárjellegűvé alakulása így – ha több áttételen keresztül is – nem a modern polgárosodást, hanem a feudális rendiség megőrzését segítette elő.

A város jövője szempontjából a problémát – véleményünk szerint – nem is a mezőgazdasági termelés erősödése okozta, hanem az, hogy általa a város olyan autark gazdasági közösséggé alakult, amelynek nem is volt többé szüksége környékére. A korábban nyitott, dinamikus városgazdaság zárttá, statikussá vált, s ebből a zártágból belső fejlődés útján többé nem bontakozhatott ki. Ez volt az oka annak, hogy olyan kisebb határú városok, amelyek nem rendezkedhettek be önellátásra, már a 18. században is túlhaladták Debrecent. A városgazdaság szempontjából nyitott Pest pl. már a 18. század első felében kialakította azt a zöldövezetet, amelyet Debrecennek máig sem sikerült, s amely – belső piacfejlesztő szerepénél fogva – hozzájárult a kapitalizmus csiráinak megszületéséhez. Debrecenbe a kapitalizmus kívülről hatolt be, s a 18. században kialakult autark gazdasági közösséget csak a 19. század második felében kezdte felbontani, amikor megbomlott az a társadalmi közösség is, amely a Tiszántúl legnagyobb városában a maradandóságot sok évtizeden keresztül biztosította.

IRODALOM

Balogh István: Cívisek társadalma h. é. n.

Balogh István: A város és népe. (Szabó István szerk.: A szabadságharc fővárosa Debrecen) Debrecen, 1948.

Balogh István: Debreceniség. (Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere.) Studia Litteraria VII. Debrecen, 1969.

Csizmadia Andor: A magyar városi jog. Kolozsvár, 1941.

- Csizmadia Andor: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. Bp., 1962.
- Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest múltjából XIV. Bp., 1961.
- Gombár József: Debrecen agrárviszonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében. Debrecen, 1959.
- Iványi Béla: Debrecen és a budai jog. Debrecen, 1924.
- Komoróczy György: Debrecen története a felszabadulásig. Debrecen, 1955.
- Komoróczy György: A királyi kisebb haszonvételekről Debrecen feudális kori történetében. Debrecen, 1965. Klny. a Déri Múzeum 1962–64. évi évkönyvéből.
- Koncz Ákos–Herpay Gábor: Debreczen szabad királyi városi rangra emelésének története. Debrecen, 1915.
- Makkai László: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országában. Történelmi Szemle, 1960.
- Maksay Ferenc: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp., 1958.
- Mályusz Elemér: Geschichte des Bürgertums in Ungarn (Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte) 1928.
- Mályusz Elemér: A magyarság és a városi élet a középkorban. Századok, 1944.
- Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés (Székely György szerk.: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században) Bp., 1953.
- Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma különös tekintettel a szőlőbirtokosaira (Szabó István szerk.: Agrártörténeti tanulmányok) Bp., 1960.
- Révész Imre: Bécs Debrecen ellen. Bp., 1966.
- Szabó István: A tokaji rév és Debrecen 1565–67-ben. Debrecen, 1933.
- Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717. Bp., 1891.
- Székely György: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV–XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 1969.
- Szimics Mária: A debreceni országos vásárok története. Bp., 1938.
- Szücs István: Szabad Királyi Debreczen város történelme. I. k. Debrecen, 1872.
- Vörös Károly: Petőfi és a pesti kispolgár. (Lukácsy Sándor és Varga János szerk. Petőfi és kora) Bp., 1970.
- Wellmann Imre: Pestmegye viszálya pest városával piacra vitt paraszti termelvények körül az 1730-as években. A magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei, 1965.
- Zoltai Lajos: Barta Boldizsár a szücsmester krónikairó és debreceni főbíró 1623–1689. Debrecen, 1939.
- Zoltai Lajos: Debrecen a török uralom végén. A város háztartása 1662–1692. Bp., 1905.
- Zoltai Lajos: Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. Debrecen, 1936.

DEBRECEN ÚTJA A MEZŐVÁROSTÓL A SZABAD KIRÁLYI VÁROSIG

Ismeretes, hogy jogállás szerint az 1848 előtti Magyarországon kétféle várost különböztettek meg: az ún. szabad királyi és mezővárost. A szabad királyi városok lakói személyükben szabadok voltak, csak a királynak adóztak és érdekeiket politikai síkon is képesek voltak védelmezni, mivel követeik révén részt vettek a rendi országgyűlések munkájában, azaz élvezték az osztályrendiség statusát, még akkor is, ha a magyar sajátosságoknak megfelelően nem voltak azonos jogaik a másik két renddel: a papsággal és a nemességgel.¹⁰

A mezővárosok lakói jogilag földesúri alattvalók maradtak, azaz nem élhettek a szabad királyi városok rendi jogaival, mégis különböztek a falvakban élő jobbágyoktól. Rendelkeztek olyan „szabadságokkal” (privilegiumokkal, vagy libertásokkal), amely helyzetüket kedvezőbbé tette a falvakban élő osztályos társaikéval. E privilegiumoknak három nagy tartóoszlopa volt: az országos vásár és a heti piac tartásának joga, a földesúri adózásnak a jobbágyfalvakénál kedvezőbb rendszere, és a belső irányításban érvényesülő öngazgatás, azaz az autonómia kisebb vagy nagyobb mértéke.¹¹

A középkor és a kora újkor latin nyelvű forrásaiban a három településtípus általában civitas (a bányavárosok esetében civitas montana), oppidum illetve villa, vagy possessio néven szerepel, bár a korai századokban főleg a falvak esetében más nevek is megjelennek, s nincs pontos határ a civitasok és az oppidumok elnevezésében sem.¹²

A magyarországi civitasok, amelyek száma még 1848 táján is alig haladta meg az ötvenet, időben és területileg igen aránytalanul oszlottak meg. 1526 előtt az Alföldön Pest mellett csak Szeged emelkedett ki az oppidumok sorából,¹³ de a török uralom alatt mindkettő elveszítette korábbi jogállását. A szabad királyi vá-

¹⁰ Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története*, Bp., 1946. 146. skv.

¹¹ Orosz István: A mezővárosok észak-magyarországi típusai. In: *Mezővárosi kultúra Heves megyében*. Szerk. Petercsák Tivadar. Eger, 1985. 5.

¹² Szabó István: *A középkori magyar falu*. Bp., 1969. 238.

¹³ *Szeged története. A kezdetektől 1686-ig I. k.* szerk. Kristó Gyula, Szeged, 1983. A fejezet szerzője Kulcsár Péter.

rosok zöme az ország peremvidékén és a bányák területén volt, ugyanakkor a mezővárosok csaknem egyenletesen hálózta be az ország területét. Debrecen környékén is több mezőváros volt már a 15. században is. Szentgyörgy mintegy 15, Böszörmény húsz kilométernél alig volt távolabb Debrecentől, de a 40 kilométeres körön belül volt (Balmaz)újváros, Bolcshida, Nagymihályfalva, (Érmi)hályfalva), Püspöki. Nem tekinthető nagyon távolinak Nyírbátor, Nagykálló és (Tisza)csege sem.¹⁴

Debrecen életében, noha már a megelőző évtizedekben is a mezővárosok szintjén élő település volt,¹⁵ fontos dátum 1361, a mezővárosi privilégium megszerzésének időpontja. Bácskai Vera szerint 1390 előtt forrásaink mintegy 50 mezővárost említenek váltakozva civitas, vagy oppidum néven.¹⁶ Debrecen szereplése az első ötven magyar mezőváros között nemcsak arra utal, hogy földesuraiknak komoly érdekérvényesítési képességük volt, hanem arra is, hogy a Dósa család uradalmi központjaként már számottevő település volt a 14. században is. A város azon kevés possessio közé tartozott, amelynek lakói királyi szabadalomlevéllel szerezték meg önkormányzatiságukat, a privilégium biztosította a bírák és esküdtek illetékességét minden ügyben, és a városlakókat (cives et hospites) sem lehetett másutt a társaik által elkövetett bűnök miatt elfogni és javaikat lefoglalni.¹⁷

¹⁴ A felsorolt mezővárosok közül Böszörmény, Szentgyörgy, Csege, Nagykálló, Bátor, Újváros Szabolcs megyében volt, Püspöki (a mai Bagamér mellett), Bolcshida (a mai Berettyószentmárton mellett) Debrecennel együtt Biharban. Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. k. Bp., 1890., Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a XV. században*. Bp., 1965. 24–26., Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Bp., 1940. 80–81., 217., Orosz István: *Die Entwicklung der Marktflecken im 14–15. Jahrhundert in der Obertheißgegend. Festschrift für Gerhard Heitz zum 75 Geburtstag*. Hrsg. von Ernst Münch-Ralph Schattkowsky. Rostock, 2000. 437–449., Orosz István: *Böszörmény mezőváros 1410–1609*. In: *A hajdúváros Böszörmény. Tanulmányok a hajdúk Böszörménybe telepítésének 400. évfordulójára*. szerk.: Nyakas Miklós. Hajdúböszörmény, 2010. 78–79. (továbbiakban Orosz, 2010.), Módy György: *Berettyóújfalú és környéke a XIII. századtól a török hódoltság koráig*. In: *Berettyóújfalú története*. Szerk. Varga Gyula, Berettyóújfalú, 1983. 90–93.

¹⁵ „annak ellenére tehát, hogy földesurai csak 1361-ben eszközlik ki a királyi privilégiumot Debrecen részére, a települést az 1330-as évektől gyakorlatilag mezővárosnak lehet tekinteni.” Módy György: *A falutól a mezővárosig*. In: *Debrecen története 1693-ig*. I. k. szerk. Szendrey István, Debrecen, 1984. 125.

¹⁶ Bácskai, 1965. 15. Az elnevezés váltakozása Debrecen esetében is tapasztalható. A privilégium levélben „hospites civitatis debreceniensis” olvasható, de 1451-ben „oppidum Dubruczen”, és 1460-ban szintén oppidum. 1552-ben azonban ismét civitas. Csánki: *Magyarország történelmi földrajza* I. k., Fejér György: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis* (továbbiakban CD). Buda, 1829–1844. IX. k. 248–251., Maksay Ferenc (szerk.): *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. Bp., 1990. 203.

¹⁷ Szücs István: *Szabad királyi Debreczen város történelme. A legrégebb kortól a mai időkig*. I. k. 56., Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Bp., 1981. 357–358. (továbbiakban Fügedi, 1981.)

Zsigmond 46 évvel később, 1405-ben kiadott kiváltságleveléből az is kiderült, hogy a bírót a város szabadon választhatta és nem kellett senkinek bemutatni megerősítés végett. Fügedi Erik az 1405. évi privilégium fényében bizonyára jogosan értelmezi úgy az 1361. évit, hogy akkor még a város nem választotta a bírókat és az esküdteket, hanem azokat a földesúr jelölte ki,¹⁸ de legalább be kellett mutatni neki, azaz volt beleszólása abba, kik lehettek a város bírái, illetve esküdtsjei. 1405-ben azonban már a földesúri jelölés nélküli szabad választás érvényesült.¹⁹ Az 1405. évi kiváltságlevelél alapján a szabad bíróválasztás mellett Debrecen élhetett a budai joggal, s lehetősége nyílt arra, hogy a szabad királyi városokhoz hasonlóan fallal körülvett, azaz „kulcsos” város lehessen. Elindult tehát a szabad királyi városi stathoz vezető úton „de Zsigmond hamarosan elajándékozta Debrecen s ezzel a felemelkedés útját is elzárta.”²⁰ Az első megadományozott magánföldesúr Baliczky András volt,²¹ Debrecen azonban még a 15. században Lazarevics István, Brankovics György, majd Hunyadi János birtokába került. Tőle Mátyás örökölte, aki Corvin Jánosnak adományozta. A 16. században Szapolyai János, később Török Bálint szerezte meg, majd a család kihalása után az erdélyi fejedelmek lettek a város földesurai mindaddig, míg Erdély is Habsburg tartomány nem lett.²²

A magánföldesúri hatalom alá került város helyzete is kedvezőbb volt azonban az átlagos magyar mezővárosokénál. Még a 19. században is megkülönböztették a többitől a „privilegizált” mezővárosokat. Valószínű, hogy az oppidumok többségének soha nem volt privilégiuma,²³ így azok, amelyek rendelkeztek királyi kiváltságlevellel, jobb helyzetben voltak, mert ha ügyesen politizáltak, nem veszítették el a kiváltságlevelben foglalt jogaikat.²⁴ Debrecen is az ügyesen politizálók közé tartozott. Szendrey István összeállítása szerint Nagy Lajos, illetve

¹⁸ „quod ipsi una cum Iudice et Iuratis in eorum medio per ipsos constituendis, suos consocios quoslibet, in omnibus causis iuxta libertatem Ciuitatum Regni nostri ab antiquo obseruatam, iudicandi plenam habeant facultatem...” CD IX. k. 248.

¹⁹ Az 1361. évi privilégiumban „bírót és az esküdteket a király nem, mint választottakat (electi) említi, hanem mint kijelölendőket (constituendi)” Fügedi, 1981. 351.

²⁰ Uo. 358.

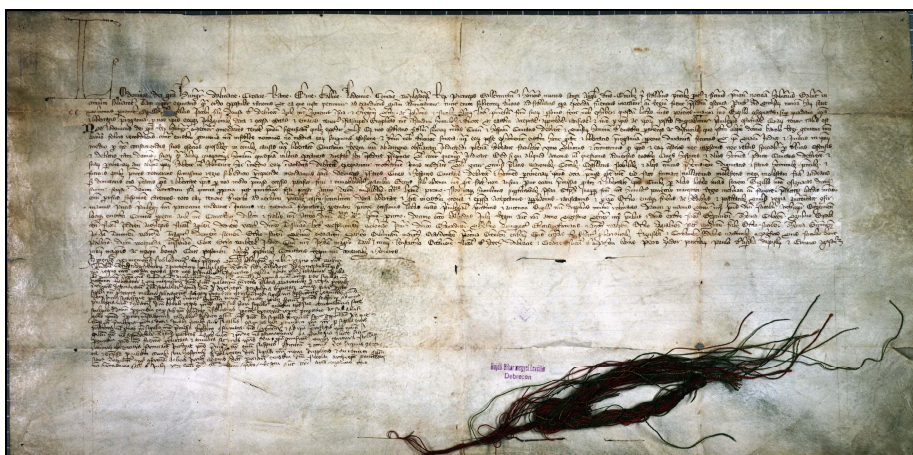
²¹ CD XII. k. 80–81.

²² Debrecen birtokosait és a birtokváltásokat részletesen összefoglalta: Szendrey István: Debrecen, a mezőváros. In. *Debrecen története 1693-ig*. I. k. szerk. Szendrey István, Debrecen, 1984. 131–135. (továbbiakban Szendrey, 1984.)

²³ Fügedi, 1981. 345.

²⁴ Voltak jeles mezővárosok, amelyek nem tudták megőrizni a királyi privilégiumban foglalt kiváltságaikat. Így Sárospatak 1429-ben Zsigmond privilégiumával a „szabad városok” közé emelkedett és a tárnokmester bírói hatalma alá került, de az 1772. évi úrbérrendezés során azt vallották lakói, hogy e „prerogatívával” „ember emlékezetire soha nem éltek”. Takács Péter–Udvari István: *Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából*. Nyíregyháza, 1998. III. k. 371., 376–77.

Zsigmond kiváltságait a magyar uralkodók, illetve az erdélyi fejedelmek 17-szer erősítették meg, vagy adtak újabb „szabadságokat” a városnak.²⁵ Ezek részletes elemzésére Szendrey István tüzetes vizsgálatai után e rövid tanulmányban nincs szükség. Arra azonban utalnunk kell, amit a Debrecennel kapcsolatos eddigi szakirodalom is hangoztatott, hogy a város földesúri oppidumként is rendelkezett egy sor olyan kiváltsággal, amelyekkel más mezővárosok nem élhettek. Ezek egyike volt a bírói joghatóság minden polgár felett, amelyet az idézett 1361 évi privilégium biztosított, illetve a *bíró és a városi tanács szabad választása* Zsigmond oklevele szerint. A földesúri hatalom alatt élő falvakban és mezővárosokban a bírók kandidálása az úri joghatóság része volt, azaz nem érvényesült az önkormányzat legfőbb sajátossága, hogy maga állíthatta és választhatta meg vezetőjét.²⁶ Az önkormányzatiság általános válsága a kora újkori Magyarországon, bár a „falu füstin” sok minden elintéződött, a falvak mellett a mezővárosokra is kiterjedt.²⁷

Debrecen 1361. évi kiváltságlevele
(MNL HBML XV. 1. Mohács előtti oklevelek 7.)

²⁵ Szendrey, 1984. 207–208.

²⁶ Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, 1983. 51.

²⁷ Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Bp., 1948. (A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban c. tanulmány) 286., Wellmann Imre: *Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében*. In. *Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból*. Szerk. Csiki Tamás–Rémiás Tibor. Miskolc, 1999. 291–294. Olyan nagy múlttal rendelkező mezőváros, mint Sárospatak sem választhatta meg önállóan magisztrátusát, mert bírót pl. a földesúr három jelöltjéből kellett választania, s a magisztrátus gazdálkodását évente jóvá kellett hagyni az uradalmi prefektusnak. Orosz István: *Mezővárosi önkormányzat Sárospatakon 1711–1835 között*. In. *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc, Kolozsvár, 1999. 381–383.

Debrecenben azonban 1405 után nincs nyoma annak, hogy a bíró és a városi tanács szabad választását bárki is kétségbe vonta volna. Ugyanígy 1361 után a szabad királyi városi jog elnyeréséig érvényben maradt a szabadon megválasztott bíró és a tanács első fokú joghatósága. A fellebviteli bíróság esetében azonban csak a 16. század derekára alakult ki az a helyzet, hogy a másodfokú hatóság is debreceni testület: a szenátus lett. A Zsigmond-féle privilégium Buda magisztrátusát, és mint a királyi városok esetében általában, a tárnokmestert jelölte meg fellebviteli fórumként, s erről adott bizonyosságlevelet 1433-ban Brankovics György, a város akkori földesura is. A magánföldesúri hatalom alá kerülés azonban egyet jelentett azzal is, hogy az úriszékben megnyilvánuló joghatóságot az uraságok érvényesíteni óhajtották. Erre utal, hogy a 15. században és a 16. század elején Hunyadi és Szapolyai tiltották официálisaiknak a város úriszék alá rendelését. II. Ulászló azonban 1500-ban Corvin Jánosnak oklevéllel biztosította, hogy úriszéke a debreceniek felett is ítélkezzen. Török János még 1561-ben is tartott úriszéket debreceni polgárok ügyében. Amikor azonban a 17. század elején ezzel Török István is próbálkozott, a város tiltakozása megakadályozta ezt a törvénykezési gyakorlatot.²⁸ Végül is a 17. század derekára kialakult helyzetben *megszűnt az úri joghatóság* Debrecen felett s a város ezáltal végérvényesen jobb helyzetbe került a többi mezővárosnál.²⁹

A mezővárosi autonómiának volt olyan eleme is, amely egyes mezővárosokban érvényesült, másokban viszont nem. Ez az idegenek befogadásának jogát és ennek ellentétét a szabad elköltözést tartalmazta. A *transzmigráció* lehetőségét Debrecenben már Zsigmond 1405. évi kiváltságlevele is biztosította. A rendelkezés érvényesülését két évvel később Garai Miklós nádor egyik utasítása igazolja, amely a szabolcsi és bihari nemeseket tiltja el attól, hogy a földbért megfizetett jobbágyaikat megakadályozzák abban, hogy Debrecen városába költözzenek.³⁰ A szabad költözés azonban már a 15. század végétől kezdve, miként Varga János kimutatta: egyre inkább ablicenciálássá, azaz az elbocsátó és befogadó földesúr jobbágyköltöztetésévé vált, különösen azután, hogy 1514-ben, igaz csak néhány évre, majd 1608-ban véglegesen az örökös röghözkötést törvénybe iktatták.³¹

Debrecen azonban azon – nem nagy létszámú – mezővárosok egyike volt és maradt, amelynek lakói az örökös röghözkötöttség időszakában hatósági közreműködés nélkül is (az ablicentiáció valójában ezt jelentette) szabadon költözhet-

²⁸ Szendrey, 1984. 206.

²⁹ Az úriszék még a 19. század elején fellebviteli fóruma volt nemcsak a falvaknak, de a mezővárosoknak is. Carolus Pfähler: *Jus Georgicum Regni Hungariae et Partium eidem annexarum*. Keszthely, 1820. 282.

³⁰ *Zsigmond-kori oklevéltár*. Szerk. Mályusz Elemér. Bp., 1956. II/2 43.

³¹ Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Bp., 1969. 101–103. (továbbiakban Varga, 1969.)

tek, szabadon fogadhattak be idegen jobbágyokat.³² Aligha véletlen, hogy az ablicentiáció 1556. évi országgyűlési szabályozásával egy időben a város megerősítette a Zsigmond-féle privilégiumot, amely a terrágium lefizetése után mindenkinek biztosította a be- és kiköltözés lehetőségét.³³ Néhány évvel később, 1563-ban János Zsigmondnál azt is el tudta érni Debrecen, hogy nemcsak ismét megújította az 1405. évi szabadságlevelet, de ki is bővítette, mert kimondotta, hogy aki egyszer debreceni lakossá vált, azt földesura többé nem követelheti vissza. A beköltözők polgárrá válásának viszont – más városoktól eltérően – még minimális census sem volt feltétele.³⁴

A 17. század derekán a migráció helyzete válságossá vált, mert az erdélyi fjedelmek, I. és II. Rákóczi György a város szabadságai ellen foglaltak állást.³⁵ 1648-ban pl. Rédey Ferenc, Foktúy János és Tarcali Ferenc repetíciós (jobbágy visszakövetelési) pert indítottak a város ellen. Mészáros Miklós örökös jobbágy mintegy 16–17 éve, Kardos János 6 vagy 7 éve, Szabó vagy Guba Máté nem közzölt ideje élt Debrecenben. Ez utóbbinak apja volt örökös jobbágy, ez volt a visszszakövetelés alapja. A tanúvallomások alapján „a colonicatu sui Domini” visszaadattak az említett földesuraknak.

Debrecen nótáriusa nem minden félelem nélkül jegyezte be a latin nyelvű közgyűlési jegyzőkönyv végére magyarul a következőket: „ez az első jobbágy kivétel az 1648. Esztendőbeli Articulus vigora szerént. Úr Isten légy Kegyelmes a te Anya Szent Egyházadhoz, tagjainak és az magad Dicsőségére add meg előbbi örömét és Szabad Szárnyát alkalmas időben a te Népednek Amen.”³⁶

Úgy tűnik az új helyzet azzal alakult ki, hogy az örökös jobbágyság magyarországi rendszerén belül létrejött azoknak a jobbágyoknak a rétege, akik hitlevéllel kötelezték magukat arra, hogy uruk bárholnan és bármikor visszakövetelheti és visszaviheti őket, akár a bírói eljárás megkerülésével is.³⁷ Azok, akik visszakövetelték Debrecenbe költözött jobbágyaikat, úgy vélték, hogy az obligációs levelek feljogosítják őket arra, hogy ne vegyék figyelembe a város régi privilégiumait.

³² A magyar jobbágyságnak az örökös röghözkötöttség korában is élt egy olyan rétege, a mezővárosok egy csoportjának lakói, akiknek nem volt szükségük hatósági közreműködésre költözéssükhöz.” Az oppidumok ugyanis az előző évszázadokból különféle szintű és fokozatú kiváltságokat szereztek önmaguk számára. E privilégiumok alkotóelemei eltérő összetételben jelentkezettek, és némelyek esetében a költözés korlátlan, vagy egy és más, de korántsem szigorú feltételekhez kötött szabadságát is tartalmazták”. Uo. 100.

³³ Uo. 100. (83. jegyzet.)

³⁴ Szendrey, 1984. 207. Sárospatakon a beköltözéskor 12 dénárt (kb. egy asszony napszámja) kellett fizetni a bírónak. Varga, 1969. 101.

³⁵ Szendrey, 1984. 212.

³⁶ Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban MNL) Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (a továbbiakban HBML) IV. A 1011/a Közgyűlési jkv. (Prot.) 12. k. 1648/413–414.

³⁷ Varga, 1969. 186.

mát. Galgóczy György balkányi (Szabolcs m.) jobbágy hitlevele szerint a Szentháromságra tett esküt, hogy Dersi Györgyöt és hűgát Varga Pálné Derzsi Fruzsinnát nem hagyja el, hanem „örök jobbágysághot” tart. „Ha penighlen – olvashatjuk a kötelezvényben – én ezt meg szegném, tehát engemet mindenütt Várasokon, úton, vízen, réven, vámon, urak háta megett meg foghassanak, mint olyan hiti hagyottat, az ki penighlen Pártomat foghná, az is olyan hamis hitű legyen, mint én magam.”³⁸ Hasonló esetek korábban is előfordultak. Kádár, alias Tóth Mátyás még 1631-ben hitlevélben „holtig való jobbágnak kádársággal való szolgálatra kötelezte magát” Mezőpetriben Károlyi Mihálynénak és fiainak, Ádámnak, Lászlónak és Miklósnak. Debrecenbe szökvén 1647-ben az obligációs levél alapján követelte vissza Keceli Pál.³⁹

A városi tanács tagjai – nem alaptalanul – azt tartották az ilyen kötésekről, hogy „az ki adstringálta (kényszerítette) és az obligatoriát formálta (a kötelezvényt megalkotta) sem volt igaz religiosus (vallásos).”⁴⁰ Hasonló „fide jure adstrictus” (kezesség által megkötött)⁴¹ jobbágyok azonban tömegével voltak, bármennyire tartották is az eljárást az igaz hittel összeegyeztethetetlennek a debreceni polgárok.

A jobbágyi hitlevelek alapján történő visszaköveteléseket 1648 előtt azonban a város még el tudta hárítani, a fenti esetben azonban már nem, s amint láttuk a változást a magisztrátus tagjai Isten csapásaként élték meg. A 17. század második felében azonban a beköltözéssel kapcsolatos viharok elültek, a szabad királyi várossá lett Debrecen pedig ismét szabadon élhetett a már Zsigmond által biztosított jogaival.

A széles körű autonómia mellett Debrecen rendelkezett azokkal a gazdasági előnyökkel is, amelyek kiemelték a falvak tömegéből. A részletes elemzés igénye nélkül utalnunk kell rá, hogy az országos és hetivásárok tartásának joga mellett Debrecen kereskedői, majd minden polgára (Zsigmond, illetve Mátyás privilégiumai alapján) vámmentességet élveztek az országban, sőt később a debreceni vásárra igyekvők is *vámmentességet* kaptak. Ugyanakkor Debrecenben az idegenek már a 15. században is vámot fizettek, csak uralkodói utasítás alapján mentesültek egyesek a debreceni vámfizetés alól. Így 1464-ben a szomszédos Szentgyörgy, és az újratelepítésre kiszemelt Süldőgyháza és Pródegyháza la-

³⁸ MNL HBML Prot. 11. k. 1646. 834–835. A beköltözésre általában: Zoltai Lajos: *Vidékiek beköltözése Debrecenbe 1564–1640 között*. Debrecen, 1902.

³⁹ MNL HBML Prot. 12. k. 1647. 224.

⁴⁰ Uo. Prot. 12. k. 1648. 393.

⁴¹ „Bíró János biztos kezes és örökös jobbágya Rhöti István uramnak s most is kezesség alatt vagon”. Uo. Prot. 12. k. 1648. 394.

kói.⁴² A vámszedés mértékéről a 17. századból van adatunk, ekkor a városba belépő üres szekértől fél garast, teherrel megrakottól egész garast, vásárra menő nagy és kis marhától darabonként fél garast kellett fizetni.⁴³

A 17. század végén Debrecen a szomszédos Szoboszlóval került ellentétbe, mert a hajdúváros III. Ferdinánd császártól vám felállítására kapott privilégiumát a debreceniek saját vámmentességük miatt nem akarták figyelembe venni.⁴⁴

A vámmentesség haszna az idegen városokban tartott vásárokon mutatkozott meg, amely előnyös volt a nagy létszámú debreceni kereskedő rétegnek. A debreceni vásárok már a 15. században országos hírnévre tettek szert. Az első *vásárprivilegiumot* Zsigmond adományozta a városnak. Ekkor még csak évente két vásárt tartottak, április 24-én Szent György és augusztus 15-én, Nagyboldogasszony napján. A vásárok száma a későbbiekben Remete szent Pál (január 10-e), a húsvét előtti ötvened vasárnap, a szent László (június 27-e) szent Dénes (október 9-e) és a szent András (november 30-a) napi vásárokkal hétre bővült. A hét vásár közül hat a következő századokban is megmaradt.⁴⁵ A debreceni szóhasználatban szabadságoknak nevezett vásárok a középkorban és a kora újkorban az árucseré legfontosabb alkalmi voltak. Miután a vásárok általában 15 napig tartottak, a hét vásár 105 napja az évnek csaknem harmadában teremtett lehetőséget a javak cseréjére. Az év első vásárán a januári fagyos utak akkor is biztosították az árusok gyülekezését, amikor kiépített utak még nem voltak. Ekkor cseréltek gazdát az iparos termékek és a szalonnafélék. Az áprilisi Szent György napi vásáron a mezőgazdasági eszközök és az állatok, az augusztusiban a gabonafélék, az októberin a növendék állatok és a ruhaneműek, a november végén a hizott sertések és a juhek cseréltek gazdát.⁴⁶

A középkori vásárszabadságok igen gyakran összekapcsolódtak a vásárközpont árumegállító jogával, ami azt jelentette, hogy a vásárra érkező kereskedők csak bizonyos idő elteltével mehettek tovább portékájukkal. A Debrecen történetével foglalkozó szakirodalomban gyakran olvashattuk azt a megállapítást, hogy

⁴² A király Süldőegyháza (Syldeweghaza) és Pródegyháza (Prodeghaza) prédiúmok eladományozta Albert csanádi püspöknek és fivérének Hangácsi (Hangachi) Sebestyénnek. A benépesítés érdekében engedi meg, hogy a betelepülők Debrecenben és Böszörményben ne fizessenek vámot. MNL Magyar Országos Levéltára (Továbbiakban: MNL MOL), Diplomatai Levéltár (DL) 75 910. (Arcanum regesztá) Vö. Orosz, 2010. 77.

⁴³ Szabó István: Debrecen szabad királyi városi rangra emelése. = *Debreceni Szemle. Válogatás az 1927–1944. évfolyamok anyagából*. Szerk. Gunst Péter, Angi János, Bényei Tamás, Pósan László. Debrecen, 1993. 21. (továbbiakban Szabó I., 1993.) A garas 3 krajcár = 6 dénár.

⁴⁴ MNL HBML Prot. 24. k. 1697. 138.

⁴⁵ A debreceni vásárokról összefoglalóan: Szimics Mária: *A debreceni országos vásárok története*. Bp., 1938.

⁴⁶ Balogh István: *A civisek világa*. Bp., 1973. 20–21. (továbbiakban Balogh, 1973.)

Mátyás király 1477-ben Nagyvárad árumegállító jogát Debrecenre ruházta át.⁴⁷ A legújabb kutatások ezt a vélekedést nem támasztották alá, már csak azért sem, mert Váradnak sem volt árumegállító joga.⁴⁸

Minden forrás megerősíti azonban Debrecen kedvező helyzetét a *földesúri adózás* tekintetében. Nincs adatunk arra, hogy a mezővárosi jogállást elnyert Debrecen valaha is robotolt volna földesurainak s a kilenced természetben történő fizetésére is csak kivételes esetben került sor. A kiváltságos helyzet lényege az egy összegben és pénzben történő adózás volt. Zsigmond oklevele ennek nagyságát 300 aranyban állapította meg, amit évente két részletben kellett megfizetni. A census összege a 15. századi 300 aranyról először 1000, majd 2000 forintra emelkedett, de a polgárok soha nem kerültek közvetlen fizetési kapcsolatba a földesúrral, vagy tisztjeivel, mint a falusi jobbágyok, a censust a magisztrátus vetette ki a teherbíró képesség szerint a lakosokra, s fizette be a földesúrnak.⁴⁹ Hasonló volt a helyzet az egyházi tized, és a bérelt földesúri puszták esetében is. Természetbeni kilenced fizetésére csak 1599-ben, majd 1689-ben került sor, igaz csak egy évig, mert a kamara 1690-ben már hozzájárult, hogy abban az évben és a következőkben a termény kilencedet 1000 kassai köből gabonával váltsa meg a város.⁵⁰ Aligha véletlen, hogy a szabad királyi városi privilégium kezdeményezése mögött az a félelem is munkált, hogy a város lesüllyedhet a szolgáltatások egy primitívebb színvonalára.

A privilégiumok megújításával őrzött széles körű autonómia, a vásár- és piacjog és a földesúri járadékfizetés legkedvezőbb formája, az egy összegben és pénzben adózás mellett Debrecennek voltak olyan további jogai is, amelyek csak a megyéket és a szabad királyi városokat jellemezték. A város, hatóságként maga szabhatta meg bizonyos termékek és szolgáltatások árait és a munkabéreket, azaz rendelkezett a *limitáció* jogával. A limitációkról különösen a reformkorban a politikai közvélemény igen rossz bizonyítványt állított ki. Széchenyi, Kossuth, Wesselényi, de a többi reformer is a gazdasági szabadság híve volt és úgy vélték, hogy a piac szabad működésének egyik legfőbb akadályát a hatósági ármegeállítások jelentik.⁵¹

⁴⁷ Szendrey, 1984. 224. Szendrey is úgy látta, „ez a rendkívül nagy jelentőségű döntés csak rövid ideig volt érvényben.”

⁴⁸ Lásd Weisz Boglárka: Debrecen „árumegállító joga” a középkorban című tanulmányát, a *Debrecen város 650 éves. Várostartótneti tanulmányok.* szerk.: Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás, Debrecen, 2011. kötetben 131–148.

⁴⁹ Balogh, 1973. 34–36., Szendrey, 1984. 139–40.

⁵⁰ Szabó, 1993. 21.

⁵¹ B. Wesselényi Miklós: *Balítéletekről.* Bukarest, 1833. 85. „... kiszabott ár s céhbeli kényszerítő rendszabások – ezek legnagyobb ellenségei minden előrehaladásnak.” „A limitatioók pedig, kivált a hús limitatioja annak oka, hogy mezei gazdaságunk egy sarkalatos talpköve béna... .” Gróf Széchenyi István: *Hitel.* Pest, 1830. 94.

Debrecenben 1550-től lehet adatokat találni a városi limitációkra, részben az ún. székbírák (a mészárszékek felügyelői) számadásaiban, részben a tanácsülési határozatok között. 1565-ben pl. a disznóhús fontja másfél dénár volt, de ebben az évben részletes szabályozást olvashatunk a különféle halak áráiról is. A legnemesebb halak: a tok és a viza fontja 4 dénár, a potykáé (pontyé) 3 dénár, a csíké ugyancsak 3 dénár, a harcsáé pedig 2 dénár volt.⁵² 1587-ben egy pint sörért 4 dénárt lehetett kérni, 1591-ben pedig a marhahús fontjáért egy dénárt.⁵³ A marha, a disznó és a juhhús ára mellett szabályozta a tanács az ó és új szalonna, a hegyi és kerti bor, a különböző ipari termékek árát és a napszámosok munkabérét a kapásoktól, kaszásoktól a szénagyűjtőkig és szőlőkötözőkig.⁵⁴ Az 1650-as évektől kezdve akár évtizedes átlagok is számíthatók a limitált árak változásairól. A limitálások rendje egyáltalán nem igazolja azt a feltételezést, hogy a hatósági árszabályozások ne követték volna a piac hullámzását. A közfogyasztás szempontjából az egyik legfontosabb termék: a marhahús árát mindig próbavágás eredményeként határozták meg. A kiindulópont az volt, van-e haszna (és mekkora) az érvényes limitált ár mellett a mészárosnak? Ez a vágóállatok piaci árától függött, ami nem volt limitálva, mivel a hatóság csak a kimért hús és nem az élő állatok árát szabályozta. Ha nem volt haszon, akkor emelték az árat, ha feltűnően sok volt (mert az élő állat olcsóbb lett), akkor csökkentették. A próbavágásokból sok olyan adat is kiderül, ami csak a modern statisztikákkal állapítható meg, pl. az egyes szarvasmarhák vágósúlya, a kimért hús, csont, faggyú egymáshoz való viszonya stb. Az árakra és a bérekre vonatkozó hosszú távú vizsgálatoknak a korszak utolsó négy évtizedére vonatkozóan talán érdemes néhány meglepő eredményét felvillantani. Az egyik, hogy a marhahús a 19–20. századi arányoktól eltérően a legolcsóbb húsfajta, fontonkénti átlagára 1660 és 1700 között 1,44 krajcár volt. A sós ó szalonna egységnyi ára 3,2-szer annyiba, 4,66 krajcárba került, de az új szalonna is 1,76-szor annyiba, 2,54 krajcárba. Meglepő módon a marha-

⁵² MNL HBML Prot. 2. k. 1565. 53–54.

⁵³ Uo. Prot. 4. k. 1587. 121., 1591. 295.

⁵⁴ A 17. század első feléből származó adatok: Uo. Prot. 6. k. 1606. 131., 1607. 363., 445., 7. k. 1608. 68., 110., 143., 163., 200., 1609. 277., 352., 385., 8. k. 1626. 577., 622., 9. k. 1627. 12., 1628. 162., 164., 1629. 272., 276., 296., 298., 1630. 382., 386., 1631. 479., 544., 1633. 749., 1635. 635., 900., 1637. 1099., 1119., 10. k. 1638. 88., 1639. 242., 1641. 651., 1642. 977., 11. k. 1643. 51., 72., 129., 1645. 445., 13. k. 1650. 110. A bárányhús olcsóságát az is mutatja, hogy nem fontonként árulták, hanem az állat „címerének” vagy negyed részének árát határozták meg. „Laniones agnina carnis armum (idest quartam partem agni) 6, meliorem vendant den. 7, deteriorum sex vel quinque denariis.” Uo. Prot. 9. k. 1630. 386. A növendék szarvasmarha és a baromfiús ára nem volt meghatározva, ezt a kofaasszonyok és a „borjúnyúzó” hentesek szabadon árulhatták a hetipiacokon. Megyei és szabad királyi városi limitációk összehasonlító adatai: Domonkos Ottó: *Ár- és bérlimitációk Sopron városban és Sopron megyében (XVI–XIX. század)*. Bp., 1980. Domonkos Ottó–Kiss Mária–Nagybákay Péter (szerk.): *A magyarországi árszabások katasztere 1463–1848 I–II*. Bp., 1986. Flórián Márta: *Az Mester Emberek Míveinek árazása. Csapók, gubások és szürszabók, süvegesek és kalaposok árszabásai (1597–1821)* Bp., 1995.

faggyú ára is mintegy háromszorosa volt a színhúsénak, aligha függetlenül a faggyúból öntött gyertyák kelendőségétől. Általában a kövér húst a mai felfogással ellentétben többre becsülték a soványnál.

Az említett négy évtized átlagában a legnehezebb férfimunka a kaszás napszám átlaga 14,25 krajcár volt, azaz csaknem 10 font (mintegy 5,5 kg) marhahúst lehetett egy napszámból vásárolni. A kapás napszám alacsonyabb volt, mint a kaszás, átlagosan csak 8,79 krajcár. A borárak között is igen nagy különbség volt az ún. hegyi bor javára a kerti borral szemben. A kerti bor Debrecenben termett, a hegyi az Érmelléken és más bihari településeken, de a debreceni polgárok tulajdonában lévő szőlőkön.⁵⁵ A szigorú szabályozásnak egy előnye kétségtelenül volt, a közösség felvásárolta mind a kerti, mind a hegyi borokat, de addig a csapszékek nem mérhettek jobb minőségű hegyi bort, amíg a kert borok el nem fogytak.⁵⁶

A limitációk alapján megállapításokat tehetünk a mezőgazdasági termelés-technika helyzetére is. A magyar kaszások bére mindig magasabb volt az oláh kaszásokénál. Nem etnikai különbségtételből, hanem azért, mert a román kasza jóval kisebb volt a magyarnál, így a magyar kaszás teljesítménye jobb volt, mint román társáé. A szemnyerés formája Debrecenben is, mint az Alföld többi táján a nyomtatás volt, a nyomtatók annyi napszámot kaptak, mint a szőlő, vagy tengeri kapálók. (A tengeri megjelenéséről az első adat 1699-ből származik).⁵⁷ A kaszás aratás mellett a 17. században, de a későbbi évtizedekben még élt a sarlós aratás is.⁵⁸ Az aratók bére, mert többnyire nők voltak, mintegy harmaddal kisebb volt a kaszásokénál. A kéveket viszont annyi napszámot kapott, mint a kaszások.

Már az eddigiekben is utaltunk rá, hogy az ún. *kisebb királyi haszonvételek*, amelyek csak a nemeseket és a szabad városokat illették meg, Debrecen már a 16. század óta megillették. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert a 18. században egy kúriai végzés mondotta ki, hogy a királyi haszonvételek nem illették meg a privilegizált mezővárosokat sem, hacsak ezek nincsenek belefoglalva kiváltság-levelükbe, és az ilyen haszonvételek használatában nem voltak.⁵⁹ Debrecen ere-

⁵⁵ Az érmelléki szőlőművelésre: Papp Klára: Az érmelléki szőlőművelés és szőlőbirtoklás a 18. században. Orosz István és Papp Klára szerk. *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. Debrecen, 2009. 147–174. Bársony István: A debreceni polgárok szőlőbirtokai Bihar megyében. Uo. 175–196.

⁵⁶ Rácz István: *A debreceni civisvagyton*. Debrecen, 1989. 98–101. (továbbiakban Rácz, 1989.)

⁵⁷ A tanácsülési bejegyzés szerint Horváth Erzsébetet azért marasztalták el, mert a németekkel „a kertre tengeri búzában járt” és ifjú legényekkel társalkodott. MNL HBML IV/a. Prot. 24. k. 1699. 547.

⁵⁸ Még 1729-ben is arról dönt a tanács, hogy „az aratott életet hetedén, a kaszáltat pedig ötödén vagy hatodán adják Dézmás Urak nyomtatni.” Uo. Prot. 33. k. 1729. 81.

⁵⁹ „Oppidis privilegiatis educillum, macellum, venatio, piscatio, aucupium, aliaque idgenus jura regalia non competunt, nisi expresse privilegiis inserta sint, et penes talismodi privilegia in usu eorundem beneficiorum praeexiterint.” Carolus Pauli: *Constitutio rei urbarialis Regni Hungariae*. Vienna, 1817. 164–65.

deti kiváltságleveleiben ilyen kitételek nem voltak és a 15. században a magánföldesurak éltek a városban a borkimérés jogával.⁶⁰ Bárthori István erdélyi fejedelem azonban 1582-ben kiváltságlevélben biztosította, hogy a városban senki nem mérhet bort, s a bormérést a város közös hasznára kell fordítani. A privilégiumot a magisztrátus úgy értelmezte, hogy egyénileg a polgárokat sem illeti meg a bormérés csak a város közösségét.⁶¹

Ismereteink szerint a tanács 1592-ben már a borvétel rendjét is szabályozta. A város „usulásában” lévő bormérés ellen a polgárok nem tiltakoztak, hiszen amint említettük a városi felvásárlás biztos piacot jelentett legkarcosabb kerti boraiknak is. A város előjoga a borkimérés területén együtt járt a házi kocsmák elleni állandó küzdelemmel. Tanácsulési határozatok tucatjai szólnak a „vakbort” mérők megbüntetéséről.⁶² A borkompetencia, azaz az a jog, hogy a debreceni polgár, ha felkínálta megvételre a várost körülvevő szőlőkben, vagy más borvidéken termelt borát, annak felvásárlását Debrecen magisztrátusa nem utasíthatta el, Rácz István megállapítása szerint nem volt kötelező jellegű. Minden bortermelő polgár „teljes egészében (is) eltekinthetett igénybevételétől, vagy csak részlegesen tarthatott rá számot.”⁶³

A kisebb királyi haszonvételek között a bormérés (educillatio) mellett jelentős volt a húskimérés (macellatio) is. A város ezt is saját jogának tartotta és csak a városi „székek”-ben engedélyezte. A szigorúság azonban kisebb volt, mint a bor esetében, mert a kisebb állatok esetében az állatvágás a céhbe tömörült mészárosokkal szemben elvben minden polgárt megilletett. Az országos sokadalmakkor és a hetivásárokon a székekben áruló mészárosokkal szemben ez a jog a (sertés és borjúvágó) henteseket és a juh- és disznóhúst áruló asszonyokat is megillette.

A királyi haszonvételek mellett a városi közösség jogai közé tartozott a *határhasználat szabályozása is*. Debrecen határa a 13–14. században nem különbözött az átlagos magyarországi faluhatároktól s egyes becslések szerint nem haladta meg a 3000 holdat. Óriásira csak a 15. századi pusztásodás, majd a török uralom korszakában vált. A 16. század elején már elérte a 90 000, a 17. század végén meghaladta a 180 000 holdat.⁶⁴ Ebben az óriási határban azonban a 18. század előtt a földművelés elég jelentéktelen maradt. Balogh István szerint „a vá-

⁶⁰ Komoróczy György: A királyi kisebb haszonvételek Debrecen feudáliskori történetében 1848-ig. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1962–64. Debrecen, 1965. 219.

⁶¹ Rácz, 1989. 170–171.

⁶² Aki „vakbort” mért, 1648-ban 40 forintra büntették, aki ivott az ilyen kimérésben 12 forintra. MNL HBML Prot. 12. k. 1648. 328–329.

⁶³ Rácz, 1989. 173.

⁶⁴ Balogh János: A mezőgazdálkodás. In: *Debrecen története 1693-ig*. I. k. szerk. Szendrey István, Debrecen, 1984. 131–135. 471–473. (továbbiakban Balogh J. 1984.)

ros határán folyt is, nem is földművelés.”⁶⁵ 1599-ben a város szántóföldjei nem érték el az 1 500 holdat.⁶⁶ E vélekedést megerősíti, hogy 1689-ben, amint említettük a város a kilenced fizetést évi 1000 köből gabonával váltotta meg, a termés sem lehetett több 10 000 köbőlnél. A szokásos eltagadásokat is figyelembe véve azt kell megállapítanunk, hogy Debrecen aligha volt önellátó gabonaneműekből.

A szántóterület alacsony aránya és az igen kiterjedt határ lehetőséget teremtett a parlagoló földművelésre, amelynek klasszikus leírását olvashatjuk Debrecen 1715. évi adóösszeírásában.⁶⁷ A Pest- megyei összeírók által készített, de a debreceni nótárius által is megerősített összeírás szerint a város szántóföldjei és kaszálói, más helyektől eltérően nincsenek különválasztva (*falcatura destinata et distincta prata, prout alibi non dentur*), hanem a hosszan pihentetett földet kaszálják, majd ezt a kaszálót szántják fel. Először kölessel vagy tengerivel, majd tavaszakkal, azután a harmadik, majd a negyedik évben ősziekkel, a következő két évben pedig árpával és zabbal vetik be. Az így „megelődött” földet a hetedik évben kaszálónak, vagy legelőnek hagyják és csak 12–14 év után fordítják ismét szántóföldnek. A szántónak kijelölt földeket házak után, hét évente a polgárok szükséglete és anyagi ereje szerint (*pro civium necessitate et facultatum merito*) osztják ki, nemcsak a földműveseknek, hanem a kézműveseknek is.

A városnak a saját tulajdonú határán kívül zálogban lévő és bérelt pusztái is vannak, amelyeket ugyanúgy használnak, mint saját határukat. Az erdőket a polgárok tűzifa és épületfa céljaira egyaránt igénybe vehetik.

Debrecenben, amely sövényvel van kerítve, olyan nagyok a háztelkek, hogy egy telken két, három, sőt több ház is épült, amelyek azonban többnyire csak náddal vagy szalmával vannak fedve (*arundibus aut straminis tectae*), és vannak kunyhók (*domuncula aut tuguriola*) a város árka körül (*circa fossatum civitatis*), amelynek lakói jórészt jövevények. A városárkán kívül találhatóak a szőlőskertek, ott ahol hajdan szérűk és aklok voltak (*ubi olim horrea et stabula erant*).⁶⁸

Nem kétséges, hogy 1715 előtt Debrecen a néprajzi irodalomban szálláskeresnek nevezett település volt, amely településforma a leginkább megfelelt az állattartásra épülő gazdálkodásnak.⁶⁹ Már 1630-ban határozat született arról, hogy

⁶⁵ Balogh, 1973. 44.

⁶⁶ Rácz, 1989. 67.

⁶⁷ MNL MOL Archivum Regnicolare Lad. GG Conscriptio regnicolaris 1715.

⁶⁸ Az összeírás szöveges részét a városi levéltárban lévő másolat alapján közölte Zoltai Lajos, de tartalmi elemzésével kevésbé foglalkozott. Zoltai Lajos: *Debreczen 200 év előtt. Gazdaságtörténelmi adatok*. Bp., 1902. 18–21.

⁶⁹ Györffy István: *Az alföldi kertes városok*. Bp., 1926. 105–137., Györffy István: *Magyar falu, magyar ház*. Bp., 1943. 114–115., Márkus István: *Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII–XVIII században*. Kecskemét, 1943. 13–14., Novák László: *A három város*. Bp., 1986. 130–162., Beluszky Pál: *A Nagyalföld történelmi földrajza*. Budapest–Pécs 2001. 126–134.

akik a város árkához közel „ólat vagy sövént” építettek és az utat „elszorították,” kötelesek ólaikat elbontani.⁷⁰ 1672-ben pedig arról döntött a tanács, hogy a város árkától csak huszonöt lépésre lehet kertet építeni, de a kertben is „az istállók az túlsó részeiben építtethetnek.”⁷¹ Arra, hogy a szőlőskerteket a szálláskertekből alakították ki, egy 1696-ból származó rendelkezés utal, amely szerint „az hatvan utcai kapun kívül (a) szűrűs kertekből csinált szőlős kertek is taxa alá vettettek.”⁷² Voltak azonban olyanok is, akik kettős funkciót szántak kertjeiknek. Konyári Szűcs István 1665-ben a szőlős kertbe rakta gabonatermését, amit a magisztrátus tilalmazott.⁷³

A szűrűs kertek és szőlőskertek azonban bizonyára még egymás mellett is léteztek. 1635-ben László Jánosné a szent Miklós utca végében az agyag gödrök melletti kertjét értékesítette, (extra civitatem iuxta fossas argillarum) amiről nem írták, hogy szőlőskert. 1650-ben kétségtelen szűrűskertről szólt egy per, mert a felpelesenek 4 marhája volt a kertben, amelynek kapuját az alperesek nyitva hagyták.⁷⁴

A kertek teletető funkciója azért szűnhetett meg viszonylag hamar, mert kialakult az a rendszer, amelyben az állatokat télen az erdős pusztákra: Halápra, Gútra, Cserére, Szatára, Fancsikára, Pacra hajtották. Bár a tanácsban sokszor panaszkodtak amiatt, hogy Pacon és Fancsikán a „csere erdőben” sok kárt tettek a pásztorok,⁷⁵ mégis tudomásul vették, hogy az állatokat az erdős pusztákon teletetik a város polgárai fogadott pásztorok felügyeletével,⁷⁶ és később már engedélyezik (igaz bér fizetése mellett) az állatok itteni teletetését.⁷⁷

Minden bizonnyal már a 16–17. században kialakult a határhasználatnak az a rendje, amely különbséget tett a ház utáni, a censusos vagy béres földek és az erdei kaszálók között. Már 1571-ben olyan határozatot hozott a tanács, hogy a nyilas osztás során kapott földet csak a házzal együtt lehet elidegeníteni és zálogosítani is csak bizonyos időre.⁷⁸ Ez a döntés a későbbi évtizedekben mindig érvényesült. Egy házvétel esetében állapították meg 1676-ban, hogy „az házzal együtt

⁷⁰ MNL HBML Prot. 9. k. 1630. 376.

⁷¹ Uo. Prot. 18. k. 1672. 312.

⁷² Uo. Prot. 23. k. 1696. 262.

⁷³ „A szőlős kertekben nem lenne szabad senkinek Életet rakni,” Konyári is hordassa el szalmáját. Uo. Prot. 16. k. 1665. 151.

⁷⁴ Uo. Prot. 9. k. 1635. 938., Prot. 12. k. 1647. 156–157., Prot. 13. k. 1650. 73.

⁷⁵ Uo. Prot. 14. k. 1656. 13.

⁷⁶ Ilyen pásztor volt Erdélyi János, aki a Cserén lévő Szatán „ott hált a marhák mellett.” Uo. Prot. 14. k. 1657. 231.

⁷⁷ Uo. Prot. 21. k. 263. A gúti erdőben teletetett állatok után 1682-ben 1 poltúrát kellett fizetni állatonként.

⁷⁸ Uo. Prot. 3. k. 1571. 113. „...domo sua elimere nequaquam valeat vel vendere nisi una cum domo, impignorare tamen ad certum diem et tempus permittitur.”

jár az földe is.” Egy évvel később egy adásvételi szerződésben a házat „minden földeivel együtt örökösen” vette meg a vevő. 1697-ben pedig tanácsi határozat mondta ki ismét, hogy „az ház után való földek a mostani revolúciókban igen abalienálódván (elidegenedvén) és sok föld nélkül való lakosok is szükségek felől panaszolkodván ujjabban osztassanak el, kinek-kinek tehetségéhez és fizetésekhez képest.”⁷⁹

Már egy 1657. évi tanácsi határozatból egyértelműen kiderül, hogy a „puszta földek” használatáért bért kellett fizetni a polgároknak, és akik „szent Gergely pápa napig” (március 12.) nem fizetik meg a földbért, azoktól „a puszta telekekhez rendelt inspektorok” elveszik a földet, és annak adják, aki hajlandó fizetni érte. Ezt erősítik meg 1689-ben is.⁸⁰ A béres földek használatával kapcsolatos tilmalmat fogalmaz meg egy 1699. évi döntés, amely szerint „a béres vagy pénzes földeket senki másnak kilencedébül se pénzen el ne adgya, hanem maga éllje.”⁸¹

A város határában az örök tulajdonnal bírt és a bérelt határrészek használata nem volt azonos. A közösség a tulajdonként bírt földeken a birtoklást és a használatot is szabályozta, a zálogos pusztákon azonban csak a használatot.⁸² Az örökös határon, a 16. században az újraosztásos, a béres földeken helyenként még a szabad foglалásos földközösség érvényesült. Az újraosztásos rendszerről tanúskodik a már idézett 1571. évi határozat, amelyben az adófizetés nagysága volt a földből való részesülés mértéke, mert az egy forintnál kevesebb adót fizetők kisebb nyilasokat kaptak. Ugyanakkor van nyoma a szabad foglалásos rendszernek is. Néhány évvel az osztásos rendszer deklarálása után, 1588-ban a szántásról olyan „deliberatio” születik, hogy aki szántani akar, felfoghat földet, de „teöbet egy holdnál ne foghasson” s az ötven kerülést jelentő hold felszántása után foghat csak újabb hold felbarázdolásához.”⁸³ Nem kétséges, hogy ez a határozat ellentétben van az 1571. évvel, amelyben nem foglалásról, hanem osztásról van szó. Feltűnő, hogy még csaknem egy évszázad múlva is szó esik szabad foglалásról. 1672-ben is arról értesülhetünk, hogy „az ki az Elepen Parlagot fel fog, avagy gyepet fel töret, míg élni akarja, élheti, ha eláll mellőle, az foghatja fel az ki elébb éri.”⁸⁴ Igaz valószínűleg már ekkor sem volt korlátlan a szabad foglалás, mert a következő évben arról dönt a tanács, hogy „senki az város lakosi közzül az Elepen és az Kösel szegben ötven lépésnél szélesebb földet fel ne fogjon... míg azt meg nem szántya, addig mást ne foghasson fel s csak három szántásig

⁷⁹ Uo. Prot. 19. k. 1676. 124., Prot. 19. k. 1677. 456., Prot. 24. k. 1697. 34.

⁸⁰ Uo. Prot. 14. k. 1657. 170., Prot. 22. k. 1689. 465. A Gergely-napi határidőt tartalmazza egy másik rendelkezés is. Uo. Prot. 19. 1676. 19.

⁸¹ Uo. Prot. 24. k. 1699. 429.

⁸² Balogh, 1973. 44.

⁸³ MNL HBML Prot. 4. k. 1588. 145.

⁸⁴ Uo. Prot. 18. k. 1672. 382.

bírhasa.”⁸⁵ A 16. és 17. századi döntések között összekötő kapcsot jelenthet az „ötven kerülés” felszántása. Bár 1588-ban nincs szó arról, hogy a határ mely részén lehet⁸⁶ szabadon foglalni, a szöveg azonosságából fakadóan aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy 1588-ban is az Elepről (és Köselyszegről) volt szó. Véleményünk szerint az ellentmondás egyszerűen feloldható, ha az 1571. évi döntést a ház utáni földekre, az 1588. évit pedig a béres földekre vonatkoztatjuk. A ház utáni földeket 1571 után bizonyára csak osztással, béres földeket még a 17. században is (korlátozott) szabad foglalással lehetett szerezni.

A ház utáni földek esetében, a későbbiektől eltérően még nem volt kapcsolat a háztelek terjedelme, és a kiosztott szántó között. 1774 előtt az adózó képességet vették figyelembe, olykor pontosabban is, mint 1571-ben. 1679-ben 1 és 2,5 nyilas közt szabták meg a kiosztandó földet az adó mértékének megfelelően.⁸⁷ Az újraosztás éveit nem tudjuk pontosan nyomon követni, de 1649-ben, 1669-ben, 1696-ban és 1702-ben biztosan volt földosztás.⁸⁸

A ház utáni földek újraosztása egészen az 1774. évi végleges kiosztásig tart. A közösség, az 1715-ben leírtaknak megfelelően a „megélődött” földek helyett szokott újakat osztani, először három, majd hét évenként. A földosztás helyei Ondód, és Cúza voltak, az örökös határnak ez volt a legtermékenyebb része.

A béres földeken 1715 előtt ugyanaz a parlagon szisztema érvényesült, mint a házak után osztottakon. Elepről a már idézett döntés a gyeppel a parlag (tehát a korábban már szántott föld) újbóli felszántásáról szolt s 1698-ban viszont a kaszálóra fordításról születik döntés.⁸⁹

A debreceni határ magánhasználatban lévő harmadik része, az ún. kaszálóföldek, amelyek a korábban már említett keleti erdős pusztákon voltak, még nem különültek el élesen a cenzusos, vagy béres földektől. 1657-ben a határ nyugati, illetve déli részén lévő ebesi és szepesi cenzusos földeket még azonos természetűnek

⁸⁵ Uo. Prot. 18. k. 1673. 502. A két döntés közötti ellentmondást Balogh János is észrevette (Balogh J. 1984. 482.), de úgy vélte, hogy azt Makkai László feloldotta. Makkai szerint a debreceni nagygazdák az állattartás érdekében korlátozták a felszántható föld mennyiségét. Makkai László: Adatok és kérdések Debrecen törökkori agrártörténetéhez. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve III.* Szerk. Gazdag István, Debrecen, 1976. 38. A feltételezés annak ellenére tetzetős, hogy semmilyen adat nem támasztja alá, de nem ad választ arra az egyszerű kérdésre sem, hogy egyáltalán miért engedték meg a legelőkön és a kaszálókon a szabad foglalást, ha az ellentétes volt az állattartó nagygazdák érdekeivel?

⁸⁶ Bár Elep esetleg már a 13. században, Köselyszeg pedig a 15. század végén Debrecen tulajdonába került, (Balogh István: Adatok az alföldi mezővárosok határhasználatához a XIV–XV. században Debrecen határának kialakulása. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve III.* Szerk. Gazdag István, Debrecen, 1976. 18., továbbiakban Balogh, 1976.) a későbbiekben mindig a béres földek közé számították Hegyessel, Macccsal és Szepessel együtt. Rác, 1989. 70.

⁸⁷ MNL HBML Prot. 17. k. 1669. 611.

⁸⁸ Uo. Prot. 12. 1649. 605., 1669. 611., 1696. 373., 1702. 343.

⁸⁹ Uo. Prot. 24. 1698. 258.

tartják az erdős pusztán lévő paci és fancsikai, 1674-ben a bánki és halápi földekkel is.⁹⁰ A kaszálók szerepe az állatok teletetésében azonban már kialakult, s ez bizonyára hozzájárult a 18. században a határ e részének elkülönítéséhez.

Mindaz, ami az elmondottakon kívül volt, a határnak legalább 80%-a, erdőként és gyepelgelőként nemcsak közösségi tulajdonú, de közösségi használatú föld volt. A város polgárai élhettek a faizás jogával, a fa kompetencia azonban a közösség által szigorúan meghatározott járandóság volt. Ugyanígy legeltetési joguk is volt, de a város itt is pontosan megszabta az északi járás (a város északi felének utcái) és a déli járás (a déli városrész utcái) jogosultságát.⁹¹

Az elmondottak azt erősítik meg, hogy a határhasználatnak a 18. századból jól ismert rendje minden bizonnyal már a korábbi évszázadokban kialakult és szívósan megőrződött a 19. században is.

Debrecen az eddig elemzett sajátosságok mellett még számos olyan joggal rendelkezett, amelyek inkább a szabad királyi városokhoz, mint a mezővárosokhoz tették hasonlóná. Ezek között a legszokatlanabb az volt, hogy *tulajdonjoggal birtokolt földeket*. Werbőczy Hármaskönyvének értelmezése szerint a jobbágyok nem lehettek földjeik tulajdonosai, mert a használatukban lévő föld teljes tulajdona urukat illeti meg. Debrecen azonban, bár földesúri tulajdonban és hatalom alatt élő mezőváros volt, már a Mohács előtt korszakban földtulajdonos volt egyes települések határában. Földesurával, Brankovics Györggyel együtt vette meg Szalóksámson egy részét, 1480-ban egyedül Sziget falu határának részeit,⁹² és a 16. században telket vett a szomszédos Boldogasszonyfalván és Váradon.⁹³ Tulajdonos lett a város Szováton és Sámsonban is. A Dózsa-család debreceni uradalmának több része is a város tulajdona lett és a 16–17. században már senki nem vonta kétségbe, hogy a bérelt prédiúmon kívül a városnak saját tulajdonú földjei vannak, amelyek messze meghaladják a hajdani Debrecen falu határát.

A tulajdoni joggal birtokolt földek mellett nem kevésbé volt szokatlan, hogy Debrecen *kegyúri joggal* is rendelkezett, nemcsak a reformáció időszakában, hanem már azt megelőzően is. Mindezek részletes elemzése azonban már túlnőne e tanulmány keretein.

Ha befejezésül néhány mondatban összegezni kívánjuk azt a három évszázados utat, amit Debrecen mezőváros az 1361. évi kiváltságlevéltől az 1693. évi privilégiumig megtett, arra kell utalnunk, hogy a város az átlagos mezővárosoknál sokkal jobb helyzetben volt, mind az adózás, a szabad bíró- esküdt és magisztrátus választás, mind a földesúri hatalomhoz való viszony, mind a különle-

⁹⁰ Uo. Prot. 14. k. 1657. 170., 18. k. 1674. 691.

⁹¹ A határozat szerint mindig különbség volt a városban az alsó és felső járás között és ezután is „mindenik járás a maga járásán földin jártassa marháját” Uo. Prot. 23. k. 1696. 422.

⁹² Balogh, 1976. 15–16.

⁹³ Szendrey, 1984. 206.

ges jogosultságok (vámmentesség limitációk, urasági haszonvételek, határhasználat szabályozása, kegyúri jog, földtulajdon) valamint az autonómia (bíráskodás, szabad költözés stb.) tekintetében. Földtulajdonosként a város résztvevője volt a Bihar megyei közgyűléseknek, és az erdélyi fejedelmek hatalma alatt meghívókat kapott az országgyűlésekre, azaz a polgári rendet jellemző jogosultságai is voltak.

A 17. század végén azonban fennállt a veszély, hogy e kiváltságos helyzet megszűnik. Ezért fordultak vezetői az uralkodóhoz, hogy a szabad királyi városi jogállást megszerezzék. Talán ők lepődtek meg a leginkább, hogy a király, kérésüket viszonylag csekély ellenösszeg fejében is teljesítette, így nem kellett félniük attól, hogy évszázadokon át őrzött szabadságaik elenyészhetnek.

DEBRECEN SZABAD KIRÁLYI VÁROSI STÁTUSÁNAK ORSZÁGGYŰLÉSI BECIKKELYEZÉSE 1715-BEN

III. Károly király 1715-évi országgyűlési törvényei között a 108. cikkely (magyar fordításban) a következőket tartalmazza. „Miután Debrecen városának érdemei, s különféle háborúk idején és alkalmával tett szolgálatai oly feltűnőek, s egyszersmind Ő királyi felsége előtt is oly kedvesek, hogy kegyelmessége szerint e várost, mint már előbb, úgy legújában is a Lipót-féle kegyes hitlevél erejénél fogva a többi szabad és királyi városok számába felvenni méltóztatott: (in reliquarum liberarum ac regiarum civitatum numerum recipere dignata fuisset)

1.§ Azért (Ő felségének kiválóan kegyes hozzájárulása mellett) az ország kairai és rendei is beleegyeznek, hogy ugyanezt a Debrecen városát újólag Magyarország és kapcsolt részei többi városához sorozzák (oly föltétellel azonban, hogy katolikus plébániai egyház építésére, s a Szent-Ferenc rendű atyák conventje számára helyet adjanak) /ita tamen, ut pro extruenda parochiali ecclesia catholica, et conventu patrum sancti patris Francisci locum assignent/ s elhatározzák, hogy a városi állást megillető és fentebb hivatolt (azaz hivatkozott) hitlevélben bővebben kijelölt minden szabadságokban s kiváltságokban megmaradjon s így az ország többi karainak és rendjeinek számában, ülésel és szavazattal bírjon.”⁹⁴

Az idézett országgyűlési törvénycikkkel Debrecen törekvései, amelyek már a 17. század utolsó harmadában kezdődtek, célba értek, Magyarország legnépesebb,⁹⁵ és egyik leggazdagabb városa a települések hierarchiájában az öt megillető helyre került.

⁹⁴ 1715. évi törvény 108. tc. A városok országgyűlési részvételéről: H. Németh István: *Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon*. Bp., 2004. Gondolat–Magyar Országos Levéltár, 175–177. (továbbiakban H. Németh, 2004.)

⁹⁵ Kováts Zoltán számításai szerint Debrecen lakossága 1703–1709 között 19 és 23 ezer között lehetett, az 1709. évi pestis azonban legalább 4 ezer, az elvándorlás 2 ezer fővel csökkentette a város népességét, amely a bevándorlásokkal csak 1720-ra érte el ismét a 18 ezer főt. Gyimesi Sándor szerint 1720-ban Debrecen a népességszám tekintetében csak Buda előzte meg. Kováts Zoltán: *A népesedési viszonyok* In: Rác István szerk.: *Debrecen története 1693–1849*. 2. k. Debrecen, 1981. 42. (továbbiakban Kováts, 1981.) Szerinte a 18. század elején Debrecen volt a legnépesebb magyarországi város. Gyimesi Sándor: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Bp., 1975. 259.

Az 1693-ban kiállított királyi adománylevél, amelynek megszerzésében elévülhetetlen érdemeket szerzett Dobozi István főbíró, Pósalaki János jegyző és Komáromy Csipkés György szenátor, s támogatói között ott volt Kollonics György esztergomi érsek, a dualista rendi monarchiában önmagában nem volt elegendő ahhoz, hogy a város a mezővárosok (oppida) sorából a szabad királyi városok (civitas) sorába emelkedjék, ehhez szükséges volt a rendi országgyűlés egyetértése is,⁹⁶ amely ugyanúgy nem történt meg bizonyos feltételek teljesülése nélkül, mint ahogy a királyi diplomát is csak hosszú küzdelem után szerezhették meg Debrecen polgárai.⁹⁷

Az 1693. évi kiváltságlevél első lapja

Ahhoz, hogy e feltételekről szólhassunk, némi összehasonlítást kell tennünk a Lipót-féle diploma és az országgyűlési törvény szövege között. Azonnal szembeötlik, hogy a királyi diploma nem tartalmaz feltételeket a szabad királyi városi állapot megszerzéséhez, sőt hosszasan sorolja azokat az érdemeket, amelyeket a város lakói 1693 előtt szereztek. Nemcsak hűségesek maradtak a koronához, de a beszállsolt katonaságnak élelmiszert adtak, a portió behozatala óta „milliókra

⁹⁶ Ezt a kortársak nagyon jól tudták. A magyar kamara pl. kötelezettséget vállalt arra, ha az országgyűlés nem hagyná jóvá a szabad királyi városi privilégiumot, visszafizeti a diploma kiállításáért kért 20 ezer forintot. Balogh István: *A rendi állam politikája* In. Rácz István szerk.: *Debrecen története 1693–1849* 2. k. Debrecen, 1981. 99. (továbbiakban Balogh, 1981.)

⁹⁷ Az újkori rendi országgyűlések működésére: Jean Bérenger – Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Napvilág, Bp., 2008. 24–38. (továbbiakban Bérenger–Kecskeméti, 2008.) Szíjártó M. István: *A Diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Bp., 2005.

menő összeget” adóztak, fuvarozások, napszámok, takarmány, élés, és bor valamint igavonó jószág kiszolgáltatása által. Várad ostromakor segítették a törökök „a keresztény név közös ellensége” elleni harcot.⁹⁸ A kutatás azt is kimutatta, hogy a város már 1693 előtt is élt az évszázadok során különböző privilégiumok révén megszerzett jogosultságokkal. Ezek közé tartozott 1405 után a földesúri jelölés nélküli szabad bíróválasztás és a városi tanács szabad megválasztásának joga. A város fölött a 17. század óta nem érvényesült a földesúri joghatóság, a jobbágyok felett ítélkező úriszék, szabad volt a beköltözés a városba akkor is, amikor az örökös jobbágyság viszonyai között a parasztok nem hagyhatták el földesuraikat. Debrecen polgárai az egész országban vámmentességgel élhettek, ugyanakkor a város országos és heti vásárokat tarthatott s a vásárookra érkezőktől vásárvámot szedhetett. (Földesúri) adóját egy összegben és pénzben fizethette meg, joga volt a termékek árának limitálására. Megillették a várost az ún. kisebb királyi haszonvételek, amelyek a nemesek és a szabad királyi városok privilégiumai voltak. Ezek közé tartozott a bormérési és mézszárszék tartási jog (*educillatio et macellatio*). Urasági beavatkozás nélkül a magisztrátus dönthetett a határhasználat rendjéről, befogadhatta a városba a beköltözni kívánó jobbágyokat, sőt a várost illette meg a kegyuraság is. A földtulajdon jog tekintetében a mezővárosok és a szabad királyi városok között az volt a legfontosabb különbség, hogy a civitások tulajdonosai voltak földjeiknek, míg az oppidumok földje nem volt a lakosság tulajdonában, így csak haszonélvezői voltak az urasági földeknek.⁹⁹ Debrecen a Török család kihasználása után az erdélyi fejedelemség kincstári városa volt, esetében azonban tisztázatlan, hogy kinek a tulajdonában vannak a városi földek. Már a 17. század óta voltak a határnak más uraságoktól bérelt részei (cenzusos, vagy béres földek), de voltak olyanok is, amelyeket a város sajátjának tekintett (ház utáni földek).¹⁰⁰ A legszokatlanabb azonban az volt, hogy az elvben feudális hatalom alatt élő városnak voltak nemesi tulajdonnak tekinthető birtokai is, pl. Szováton és Sámsonban, ezek közül a szováti telkek tulajdonjogát a város a katolikus plébánostól örökölte, amikor Debrecenben megszűnt a katolikus vallás gyakorlása és a plébánia is. Debrecen, mint földesúr, földtulajdonosként részt vehetett a Bihar megyei nemesi közgyűlésben, s az erdélyi általános rendi országgyűléseken is.¹⁰¹

⁹⁸ A diploma szövege és magyar fordítása: *300 éve szabad királyi város Debrecen*. Debrecen, 1993. 41–42.

⁹⁹ Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Bp., 1981. 349. (továbbiakban Fügedi, 1981.)

¹⁰⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar megyei Levéltára (továbbiakban MNL HBML) IV. A. 1011/a Közgyűlési Jegyzőkönyvek (Prot.) 24. k. 1697/34, Prot. 24. k. 1699/429.

¹⁰¹ Szendrey István: Debrecen, a mezőváros. In: Szendrey István szerk.: *Debrecen története 1693-ig*. 1. k.) Debrecen, 1984. 204–233., Orosz István: Debrecen útja a mezővárostól a szabad királyi városig. In: Bárány Attila–Papp Klára–Szálkai Tamás szerk.: *Debrecen város 650 éves. Város-történeti tanulmányok*, Debrecen, 2011. 117–130., Palugyay Imre: *Szabad királyi városok leírása*. 1. rész Pest, 1853. 372.

Bármilyen széles körű kiváltságokkal is rendelkezett Debrecen mezőváros, bármennyire formális volt a felette érvényesülő földesúri hatalom, az országrendiséget csak akkor érthette el, ha bekerült a szabad királyi városok közé, amelyek együttesen az országgyűlésben a negyedik rendet alkották s részesei voltak – ha nem is a nemességgel egyenlő mértékben – a törvényalkotásnak, s személyes szabadságukat a királyi hatalom és az országgyűlés egyaránt elismerte. Ez fogalmazódott meg az idézett 108. törvénycikkben, amely szerint a város „az ország többi karainak és rendjeinek számában ülésel és szavazattal” bírhat. A szabad királyi városokat azonban az is megkülönböztette a mezővárosoktól, hogy a bíró ítélkezési hatalma teljes körű volt, de a városi bíróság döntés ellen a tárnoki ítélőszékhez lehetett fellebbezni.¹⁰² 1715-ben az országgyűlés Debrecen esetében erről is rendelkezett, mert a 109.§ megállapítja, hogy a Debrecennel együtt szabad királyi városok sorába emelt Szatmárnémeti, és „Debrecen városa is a királyi főtárnokmester úr joghatósága alá legyenek vetve (jurisdictioni domini magistri tavernicorum regalium subesse), s más szabad és királyi városok módjára minden tekintetben az ország törvényei alatt állani s magokat azokhoz alkalmazni tartozzanak.”¹⁰³ A debreceni szabadalom levélnek azonban van egy olyan záradéka, amely más diplomákban nem fordul elő, az ti., hogy a szabadalom levélben felsorolt jogok biztosítása mellett „épségben maradván a Döbröczen városban létező egyházaknak és a nemességnek joga (Salvo jure alieno, praesertim vero ecclesiarum Dei et nobilitatis saepedictam civitatem nostram Deöbröczen inhabitantis). A királyi szabadalomlevél elnyerői szerették úgy magyarázni a fenti sorokat, hogy a mások jogainak épségben maradása, ami egyébként szokásos jogi formula volt, azt jelentheti, hogy a város egyháza, amely kizárólag reformátusokat jelentett, hiszen másoknak nem volt joguk a városban letelepedni és polgárjogot szerezni, megtarthatja jogait, a városban élő nemesek pedig, akik hosszú küzdelem után ekkor már nem élhettek privilégiumaikkal és a polgárokkal

¹⁰² Fügedi, 1981. 296., H. Németh István: A szabad királyi városi rang a kora újkorban, *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* I. k. Bp., 2006. 118. (továbbiakban H. Németh 2006.) Bariska István: A nyugat-magyarországi szabad királyi városok a 17. századi rendi hierarchiában. Különös tekintettel az egykori Habsburg zálogvárosokra. Uo. 123.

¹⁰³ 1715. évi törvény 109.§. Két mezőváros: Szatmár és Németi egységes városként nyerte el a szabad királyi városi privilégiumot, annak ellenére, hogy földesuruk, Károlyi Sándor mindent megtett ennek megakadályozása érdekében. Pál Judit: A szabadság ára. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*. I. k. 208. Károlyi Sándor feleségének küldött levelében arról ír 1712 júl. 14-én, hogy „egész ország contradictiója ellen királyi várossá lőtt, de ha tehetem... még fordítok rajta.” Július 17-i levele szerint a leleszi konventben kerestet bizonyítékot a város ellen. Kovács Ágnes: *Károlyi Sándor levelei feleségéhez 1704–1724*. Debrecen, 1994. I. k., 183, 186. Debrecen és Szatmárnémeti mellett az 1715. évi országgyűlés emelte vissza a szabad királyi városok közé Budát, Pestet, Esztergomot, Székesfehérvárt és Szegedet. Vass Előd: A szabad királyi jogállás visszaszerzése és érvényesítése. In: Farkas József szerk.: *Szeged története* 2. k. Szeged, 1985. 89. Debrecen abban különbözött e városoktól, hogy most először szerzett szabad királyi városi címet és nem régi kiváltságait szerezte vissza.

egyenlően viselték a közterheket, ebben az állapotban maradnak, annak ellenére, hogy a városi vezetők közül sokaknak volt címeres nemeslevele.¹⁰⁴

Úgy tűnik azonban, hogy a királyi hivatalok a becikkelyezés előtti évtizedekben nem így értelmezték a kiváltságlevél szavait, s erre utalnak az országgyűlés vitái is.

Debrecen felvétele a kiváltságos városok közé a tárnoki szék 1695 januárjában tartott ülésén történt meg, s már ekkor felszínre kerültek olyan problémák, amelyek az 1715. évi becikkelyezésig sem oldódtak meg. A város küldötteinek: Pósalaki Jánosnak és Komáromi Csipkés Györgynek „in nostra fide catholica” (a mi katolikus hitünkre) kellett volna esküt tenniük, amit reformátusok lévén nem tehettek meg. Benkovich Ágoston váradi püspök pedig arra hivatkozott, hogy a kiváltságlevél nem tartalmazza ugyan, hogy a város kerti szőlői után egyházi tizedet tartozik fizetni, sőt a kiváltságlevélben az szerepel, hogy a „... majorsági szőlők és kertektől járó kilencednek, hegyvámnak... előjoga ugyanazon polgárookra és azoknak maradékira ruháztassék,” de az a kitétel, hogy sértetlenek maradnak az egyházak jogai, úgy értelmezendő, hogy a katolikus egyháznak, vagyis a váradi püspöknek joga van a várost körülvevő szőlők terméséből dézsmát szedni. (egyébként is a privilégium levél a földesúri kilencedről és nem az egyházi tizedről szól). A püspök ezzel felújította azt a vitát, amely már a diploma megszerzése előtt is folyt a város és a váradi püspök között, éppen ez volt az egyik ok, ami miatt a város a szabad királyi városi privilégiumért folyamodott. A kerti szőlők az országos törvények szerint mentesek voltak a dézsmafizetés kötelezettsége alól.¹⁰⁵ Az azonban kétséges volt, hogy a Debrecent körülvevő gyümölcsös, káposztás és szőlős kerteket valóban kerti szőlőnek kell-e tekinteni? Abban az érvelésben, hogy nem, a legfőbb ütőkártya az volt, hogy ezek a kertek a város árkan és kerítésén kívül feküdtek és nem voltak összefüggésben a háztelekkel, amelynek kertjében telepített szőlőkre vonatkozott a mentesség. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy Debrecen az alföldi két beltelkes, szálláskertes települések közé tartozott, a háztelken általában nem voltak gyümölcsös, zöldséges, vagy szőlőskertek,¹⁰⁶ ezek csak a külső telken

¹⁰⁴ Balogh István: *Debrecen 1693. évi kiváltságolása*. Történeti Tanulmányok II. Debrecen, 1993. KLTE, 21. Balogh István: Utószó (300 éve szabad királyi város Debrecen 1693–1993. 54., Szabó István: Debrecen szabad királyi rangra emelése. = *Debreceni Szemle*, 1993 (Válogatás az 1927–1944 évfolyamok anyagából) 19–31 (továbbiakban Szabó, 1993.) A nemességgel kapcsolatban a tárgyalások során az az érv hangzott el, hogy ha városi telkeik nemesi fundusnak tekinthetők, akkor a korcsmáltatástól és a mézárszék tartásától nem tilthatók el az 1647. évi 78. tc. szerint. (Uo. 24.) A debreceniek szerint azonban ilyen nemesi telkek a városban nem voltak, hiszen a beköltöző nemesek polgári házakat és telkeket vásároltak. A városokban élő nemesek helyzetére: H. Németh, 2004. I. k. 448–462., Szálkai Tamás: Debreceni cívisek nemeslevelei. In. Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás szerk.: *Debrecen város 650 éves. Várostartörténeti tanulmányok*, Debrecen 2011. 285–86.

¹⁰⁵ Orosz István: *Hagyományok és megújulás*. Debrecen, 1995. 38.

¹⁰⁶ Egy olyan esetet ismerünk, amikor beltelken is volt szőlő. 1676-ban Guthy Márton „a háza végiben lévő szőlőt” adja el 60 forintért. MNL HBML Prot. 19. k. 1676/106.

alakulhattak ki).¹⁰⁷ Úgy tűnik ezt az Alföldön egyébként általános kétbelters rendszert sem a szepesi kamara tisztviselői, sem a püspök nem ismerték, azért hivatkoztak arra, hogy a szőlők nem kerti szőlő jellegűek. Némileg a debreceniek is megmászították az igazságot, amikor azzal érveltek, hogy e kertekben nem anyyira szőlőt, hanem zöldségeket és salátát (valószínűleg inkább káposztát) termelnek.¹⁰⁸ Fő érvük azonban nem az volt, hogy ezekben a kertekben nem is a szőlők a legfontosabbak, hanem az, hogy e földek után soha tizedet nem fizettek.¹⁰⁹

Az 1690-es és az 1700-as években az elmondottakon túl számos előjel mutatja, hogy a privilégium levél országgyűlési elfogadása annak ellenére sem lesz egyszerű, hogy a tárnoki szék meghívta Debrecen üléseire, s ezzel tudomásul vette, hogy a város a szabad királyi városok közé tartozik. Azt még sikerként lehetett elkönyvelni, hogy egy királyi resolutio 1700-ban még úgy döntött, hogy a harmincad fizetés tekintetében Debrecen úgy kell kezelni, mint a felső-magyarországi szabad királyi városokat, az azonban kudarc volt, hogy a dézsma ügyében egy kamarai bizottság a püspökségnek adott igazat.¹¹⁰

A Rákóczi-szabadságharc kellemetlen helyzetbe hozta a várost. A diploma becikkelyezését mindenáron a királyi Magyarország országgyűlésével kívánták elérni, így bár a Rákóczi által összehívott országgyűléseken megjelentek a város követei, nem váltak egyértelműen a szabadságharc híveivé.¹¹¹ Nem elégedtek meg azzal

¹⁰⁷ Módy György szerint pl. adatok szólnak 1566-ból a Tóóc melletti kertről 1573-ból a Szent Miklós utca végén lévő szőlőskertekről 1594-ből a Német utca végén lévő kertről 1629-ből a boldogfalvi, 1666-ból a Hatvan utcai kertről. Módy György: Debrecen településképe a XVI–XVII. században. *Történeti Tanulmányok II.* Debrecen, 1993. 11. A tanácsülési jegyzőkönyvek számos szőlőskert létét bizonyítják. Ezek „penes stagnum Toot-szó (A Tóóc pocsolya mellett), a Szent Miklós utcai kapun kívül „iuxta fossas argillarum” (az agyaggödörök mellett), a „tégla vermeknél” az „téglásban” a német utcai kis ajtón kívül, a „boldogfalvi kertben”, a „csemetén kívül” voltak találhatóak. MNL HBML Prot. 9. k. 1635/938, Prot. 12. k. 1647/156–157., Prot. 18. k. 1671/37., 164., Prot. 19. k. 1676/55., 77., 136. A város kétbelters rendszerét egyértelműen igazolják azok a megállapítások, amelyek szerint a hatvan utcai kapun kívül „a szűrés kertekből csinált szőlős kertek” is taxa alá kerültek. Uo. Prot. 23. k. 1696/ 262. Időnként a polgárok is összekeverték szőlős és szérús kertjeiket. Konyári Szűts István a „szőlős kertbe rakta életjét”, amit senkinek nem volt szabad. Uo. Prot. 16. k. 1665/151.

¹⁰⁸ Kertjeiket, melyeket más helységek módjára „nem kevésbé gyümölcsösnek, salátás és konyhakertnek, mint szőlőnek művelnek”. Szabó, 1993. 23.

¹⁰⁹ Balogh, 1981, 101. Az adatok némileg ezt az állítást is cáfolják. Az 1699. évi közgyűlési jegyzőkönyvben azt olvassuk, hogy a város a váradi püspöknek dézsmába „sajtó bort” is adott. MNL HBML Prot. 26. 1699/73. A préselt bort egyébként a kortársak gyengébb minőségűnek tartották, mint azt, amit taposással nyertek.

¹¹⁰ Balogh, 1981, 101. A felső-magyarországi városszövetségről: H. Németh, 2004. 83.

¹¹¹ A város szabadságharc alatti magatartását foglalja össze Szendrey István: Debrecen a Rákóczi szabadságharcban. In: Gazdag István szerk.: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* I. k. Debrecen, 1994. 7–25. (továbbiakban Szendrey, 1994). Vö. Papp Klára: A szabad királyi városi cím megszerzésétől az országgyűlési becikkelyezésig In: Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás szerk.: *Debrecen város 650 éves.* Debrecen, 2011. 308. (továbbiakban Papp, 2011.)

sem, hogy 1707-ben a marosvásárhelyi fejedelemválasztó erdélyi országgyűlés elismerte a lipóti diplomát,¹¹² mert tudatában voltak annak, hogy két évszázados Erdélyhez tartozásuknak vége van 1690 után, amikor Erdély is Habsburg fennhatóság alá került, a város ismét a királyi Magyarország részévé vált. Ezen az sem változtatott, hogy a Rákóczi-szabadságharcban Debrecen ismét Erdélyhez csatolták. A 16–17. században a város ügyei többször szerepeltek az erdélyi országgyűlések előtt.¹¹³ A 17. században erdélyi országgyűlés határozott pl. a szőkött jobbágyok befogadásáról, korlátozva a városnak azt a jogát, hogy ezeket nem kell kiadnia egykori földesuraiknak. Ez a joga Debrecennek pl. csak az 1625 előtt beköltözött jobbágyokra maradt meg.¹¹⁴ A város számára fontos volt az a törvény, amely az Erdélyi fejedelemségben mindenütt megengedte, hogy a katolikus papok a betegek látogatására, gyóntatásra, halottak kikísérésére Kolozsvárba és minden városba legyen szabad bemenni „exceptis (kivéve) Várad, Boros-Jenő et Debrecen”.¹¹⁵

Nem sokkal a tárnokszéki ülést követően a városnak meg kellett ismerkednie a kormányzások katolikus vallást illető távolabbi terveivel is. Az 1696. évi tanácsválasztás alkalmával a kamara a magyarul nem is beszélő, de katolikus vallású Vilkei György harmincadost be akarta választani a tanács tagjai közé. Ez igen élénk tiltakozást váltott ki, ezért a hatóság elállt a javaslatától, de az eset előrevetítette azt a lehetőséget, hogy az államhatalom a későbbiekben is meg fog próbálkozni hasonlókkal.¹¹⁶

A szepesi kamara javaslatánál a református magisztrátusban sokkal nagyobb riadalmat keltett I. Lipót király 1703. március 4-én kiadott resolúciója (rendelete). A király arra hivatkozott, Eleonora királyné kegyes fogadalmat tett, hogy Magyarország török uralom alóli felszabadulása alkalmából Szűz Mária tiszteletére „és sok hívének vigasztalására” Debrecen városában egyházat alapít és istentiszteleteket tartat. Az uralkodó ezért arra utasítja a szepesi kamara által kiküldött királyi biztost Kálmánczay Istvánt, hogy jelöltessen ki egy kápolna építésére és parókia létesítésére alkalmas telket. Egyben utasította a magisztrátust, hogy oszlasson el minden olyan „balvélekedést” amely ellenszegülésre biztatna a rendellel szemben.¹¹⁷ A királyi rendeletet a városban csak április 15-én hirdették ki, de ekkor sem intézkedtek, mert követséget küldtek Savoyai Jenő herceghez a rendelet megváltoztatása érdekében. A tetemes ajándéknak köszönhetően az udvari haditanács a francia háború miatt a rendelet veszélyeire hivatkozott, mert at-

¹¹² Történelmi Tár, 1897. 605.

¹¹³ Approbata Constitutiók. I. Rész. 11. cím, II. Rész 12. cím, V. Rész 17. cím

¹¹⁴ Uo. III. Rész LXVIII. Cím. 1. articulus.

¹¹⁵ Uo. I. Rész I. Cím. XI. articulus (Vö. Koncz Ákos – Herpay Gábor: *Debreczen szab. kir. városi rangra emelésének története*. Debrecen, 1915. 57. (továbbiakban Koncz–Herpay, 1915.)

¹¹⁶ Szendrey, 1974. 11.

¹¹⁷ Balogh, 1981. 103., Koncz–Herpay, 1915. 56–57.

tól lehetett tartani, hogy nem kívánatos kivándorlást indít el a városban, s ezért javasolta a régi állapot fenntartását Debrecenben. Ezt az uralkodó elfogadta, és eltekintett a kápolna megépítésétől.¹¹⁸

A katolikus vallással kapcsolatos kérdések, bár az 1708. évi királyi országgyűlésen is felvetődtek, egészen az 1712–1715-évi országgyűlésig elnapolódtak.

A szabadságharc vallási változásai annak ellenére, hogy II. Rákóczi Ferenc buzgó katolikus volt,¹¹⁹ inkább a protestánsoknak, mint a katolikusoknak kedveztek. Ennek oka valószínűleg nemcsak az volt, hogy a fejedelem gondolat rendszerében jelen volt a vallási türelemnek egy nagyon korai, másoknál nem tapasztalt változata, hanem az is, hogy a szabadságharc társadalmi bázisa inkább Erdélyben és az ország keleti megyéiben volt, amelyek lakossága ekkor még többségében protestáns volt, így másféle valláspolitikával a fejedelem a harc társadalmi bázisát rombolta volna szét. Országgyűlései is többször foglalkoztak vallási kérdésekkel, többnyire az elfoglalt templomok visszaszolgáltatásával a reformátusoknak és evangélikusoknak.¹²⁰

A szabadságharc bukása és a szatmári béke után azonban a helyzet megváltozott. A Habsburg uralkodók, ha más módszerrel is, mint I. Lipót, folytatni kívánták az ország rekatolizálását, elképzeléseikbe nem fért bele egy olyan közösség, mint Debrecen, amely a 17. század végén „keresztyén respublica”-nak nevezte magát.¹²¹ Ebben a helyzetben kellett a városnak megtalálni a „modus vivendi” s ez, ha nem is könnyen, végül sikerült.

Debrecen képviseltette magát – biztos, ami biztos – az I. József által összehívott 1708. évi pozsonyi (labanc) országgyűlésen is, ahol napirendre is került a szabad királyi status országgyűlési becikkelyezése. Az országgyűlésen történeteket Komáromi Csipkés György és Bakay Ádám naplójából ismerjük. Ők azonban nem Debrecen, hanem Bihar megye követei voltak. Komáromi Csipkés debreceni polgársága mellett, mint nemes ember Bihar megye alispánja is volt, Bakay pedig a megyei főjegyzői tisztséget töltötte be. Naplójuk szerint 1708-ban a 17. ülésen (április 5-én) tárgyalták Debrecen kérelmét, amelyben a város sürgette, hogy a Lipót-féle kiváltságlevél alapján követeinek legyen kijelölt helye az alsó táblán. Mindezt tekintetbe véve, ahogy naplójukban fogalmaznak, a negyedik rend (azaz a szabad királyi városok követei) közfelkiáltással fejezték ki egyetértésüket, (quartus status communi sensu acclamasset), mindazonáltal azonban a többi

¹¹⁸ Balogh, 1981. 104.

¹¹⁹ Csécsy János nevezte „felette vallásosnak” a fejedelmet, akinek kedvelt foglalatossága volt az imádságírás. Csécsy János naplója a szécsényi országgyűlésről. Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: *Rákóczi tükrök, Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról*. Bp., 1973. II. k. 152.

¹²⁰ „A vallási hovatartozandóság még éles viták forrása lehet... (de) a kor embere nem kizárólag vallása tanításain át szemléli a körülötte zajló eseményeket.” Uo. I. k. Bevezetés 13.

¹²¹ Balogh, 1981. 97.

rend, különösen pedig a klérus (*praesertim vero Clerus*) ellene mondott. Az indoklásban ekkor még nem szerepeltek vallási okok, de az igen, hogy korábban országgyűlési határozat mondta ki, hogy nem lehet növelni a szabad királyi városok számát (*ne in posterum Civitatem Regiarum numerus augeatur*).¹²² Legközelebb a 30. ülésen, május 6-án került sor Debrecen kérésének tárgyalására. A személyes előterjesztésének értelmében, aki a mágnások véleményét is megszerezte, a város érveit elegendőnek ítélték arra, hogy helyet kapjon a követek között. Úgy tűnik ebben a többség egyetértett, ekkor is voltak azonban olyanok, akik ünnepélyes tiltakoztak a „főtisztelendő papi rend nevében” (*nomina autem venerabilis Cleri solemniter protestatio interposita est*).¹²³ A papi rend véleményét bizonyára erősen befolyásolták a főpapok, köztük gróf Csáky Imre váradi püspök, akinek birtokait Rákóczi elkoboztatta, s aki a szabadságharc idején Nyugat-Dunántúlon tartózkodott, távol egyházmegyéjétől. (Ezzel nem képviselt kivételt, mert a szabadságharcot csak Telekessy István egri püspök támogatta). Az éles vallási ellentétektől nem voltak mentesek nemcsak Rákóczi, de a király országgyűlései sem. A királyi országgyűlés azonban a pestis fenyegetése miatt a nélkül oszlott fel, hogy a vallási ellentétek oldódtak volna, s egyetlen törvénycikket sikerült volna elfogadnia annak ellenére, hogy a király 1709-ben még egyszer összehívta az 1708-ban egyszer már hazaküldött követeket.¹²⁴

Az 1712-ben immár III. Károly király által összehívott következő országgyűlésen aztán világossá vált, hogy Debrecen becikkelyezése is része lett a valláspolitikai küzdelmeknek. Megjelentek azok a „feltételek,” amelyeket már I. Lipót 1703. évi resolúciója is megfogalmazott. Debrecen városa nem habozott „alázatos instanciával” fordulni az országgyűlés alsó táblájához, azaz a „Karakhoz és Rendekhez”. A kérelem szerint „... legalázatosabban esedezünk a Tekintetes Karokhoz és Rendekhez, kérvén alázatosan, hogy Ő Császári Felsége elé legalázatosabban felterjesztendő tárgysorozatba méltóztassék intézkedni, hogy mi is felvételünk, és méltóztassék a mi városunknak szabad királyi város rangjára emelgetésének tényét az ország törvényei közé leendő becikkelyeztetésre ajánlani.”¹²⁵

¹²² Országgyűlési Könyvtár Kézirattár. Gyurikovits Gyűjtemény. Diarium anni 1708- a 7-a Martii usque 27 Maii 1712-a 2-a Maii 4-am Aug. 1714 d 17. Szept. 13. Dec. an 1715.- m. Jan. Deputatos Comitatus Biharensis concinnatum, per Georgium Gyurikovits descriptum. Vol. 2. www.ogyk.hu/regi-honlap/e-konyvt/mpgy/gjurikovits/ Ogyk. 700. 498–99. Letöltve: 2015. V. 15. Az országgyűlés jogosan hivatkozott arra, hogy nem lehet a szabad királyi városok számát növelni, mert az 1687. évi XVII. tc. szerint, mivel a negyedik rend száma nemcsak elérte, de meg is haladta a többiekét, királyi beleegyezéssel az országgyűlés úgy döntött „hogy azoknak (t. i. a szabad királyi városoknak) számát tovább ne szaporítsák...” Igaz, azt a lehetőséget is meghagyták, hogy az uralkodó „különös kegyelme” törvény útján részesíthet a rangemelésben egyes településeket.

¹²³ Uo. Vol. 2. 90.

¹²⁴ Bérenger–Kecskeméti, 2008. 138. Az 1693–1715 közötti debreceni történeteket mintaszerűen foglalta össze Papp, 2011. 310.

¹²⁵ Koncz–Herpay, 1915. 54–55.

A város bírása, tanácsa „és egész közönsége” nevében született folyamodvány hivatkozott arra, hogy I. Lipót már „több évvel ezelőtt” befogadta Debrecen a szabad királyi városok közé, gróf Erdődy Gábor tárnokmester által a Pozsonyban tartott tárnokszéki ülésen „ünnepélyesen” be is kebeleztettek, és élvezik is „a szabadságokkal és mentességekkel járó előjogokat.” VI. Károly császár meg is hívta képviselőiket a jelen országgyűlésre, sőt „az országgyűlésen való részvételi díj címén a szokásos tekintélyes összegű pénzt” le is fizették.¹²⁶

Az 1912. évi országgyűlés a szokásos ünnepélyességgel nyílt meg május 20-án, a királyt az esztergomi bíboros érsek és Csáky Imre, ekkor már kalocsai érsek köszöntötte, aki méltóságánál fogva Bács-Bodrog megye főispánja is volt, de még ő töltötte be a váradi püspöki széket, sőt egri egyházmegyei adminisztrátor és Bihar megye örökös főispánja is volt. A május 22-i koronázás után az érdemi munkában a legnagyobb vita a protestánsok vallási sérelmei körül folyt, akik kifogásolták, hogy ismét a megtúrt felekezet (tolerata religio) állapotába kerültek.¹²⁷ Volt olyan országgyűlési követ, (Spáczay Pál apát), aki azt is kétségbe vonta, hogy az evangélikusok, bár meg vannak keresztelve, valóban keresztények-e? Megkapják ugyan azt a keresztséget, amelyet Krisztus bevezetett, de nem azt, amit a hagyomány által lehet megszerezni.¹²⁸ Az uralkodó környezetében lévők elismerték ugyan, hogy a legfontosabb és a legvitatottabb kérdés a vallás ügye, de úgy vélték ezt lesz a legkönnyebb megoldani, mert bár a király korlátozni kívánja az „eretnekek” szabadságát, ezek nagy száma és ereje a jelenlegi állapot és gyakorlat fenntartását fogja kikényszeríteni.¹²⁹ Az országgyűlésen a nagyszámú protestáns követ igyekezett a hitelvei által megszabott magatartást tanúsítani. Amikor május 23-án pl. olyan körmenetet tartottak, amelyen az uralkodó is megjelent, úgy döntöttek, „minthogy a helvetica confessión lévők le nem térdepelhetnek, processiókra nézve botránkozást szenvednének, azért jobb elmaradni azoknak és ő felsége majestását (méltóságát) más homagialis (hódoló) kötelességgel venerálni (megtisztelni).¹³⁰ A május 26-i úrnapi körmenetről is azt írja Lányi, hogy „ex parte nostra

¹²⁶ Koncz–Herpay, 1915. 54.

¹²⁷ Bérenger–Kecskeméti, 2008. 146. Az országgyűlés tárgyalásai nem erősítik meg Ember Győzőnek azt a véleményét, hogy „a vallásügy, amely a korábbi országgyűléseken a leghevesebben vitatottak közé tartozott, ezen az országgyűlésen viszonylag kevesebbet foglalkoztatta a rendeket.” Ember Győző: *Az országgyűlések*. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv főszerk.: *Magyarország története 1686–1790*. I. k. Bp., 1989. Akadémiai, 400. (továbbiakban Ember–Heckenast, 1989.) Debrecen példája is azt mutatja, hogy egy városi rangemelés is valláspolitikai küzdelmek részévé vált, a viták olyan élesek voltak, mint korábban. Ezért kellett 1715-ben törvényt alkotni arról, hogy a vallási kérdések a jövőben nem vethetők fel az országgyűlésen.

¹²⁸ „Evangelici habent illud baptismi, quod Christus instituit, et ita prouti instituit, non autem tale cui ex traditionibus etiam accesserunt.” Lányi Pál gömöri alispán naplója az 1712. évi pozsonyi országgyűlésről. = *Történelmi Tár*, 1904. 16. (továbbiakban Lányi, 1904.)

¹²⁹ Bérenger–Kecskeméti, 2008. 147.

¹³⁰ Lányi, 1904. 12.

confessionis” (a mi felekezetünk részéről) a követek elmaradtak, és külön istentiszteleten vettek részt.¹³¹ Ilyen körülmények között nyújtották be újra Debrecen képviselői az említett folyamodvány a becikkelyezés ügyében. Várható volt, hogy ez is részévé válik az országgyűlés valláspolitikai küzdelmeinek.

Az alsó tábla, amelyen olyan erős evangélikus és református képviselőcsoport volt található, hogy felvetődött a külön renddé szerveződés kérdése is,¹³² nem láttott semmiféle akadályt abban, hogy Debrecen szabad királyi városi állása becikkelyeztessék. Az akkor még 105. számot viselő törvénycikkkel kapcsolatban „az ország Karai és Rendei egyhangú szavazattal és megegyezéssel Debrecen városát Magyarország és a kapcsolt részek többi szabad királyi városához újjólág besorozandónak jelentik ki minden szabadságaiban s polgári állását illető kiváltságai-ban, amelyek a leopoldi diplomában foglaltatnak, megtartandóknak rendelik és hogy az ország többi Karai és Rendei között ülésel és szavazattal bírjon, abban megegyeznek.”¹³³ Ez a szöveg került a felső táblához. Az országgyűlés szabályai szerint akkor lehetett volna belőle a király által jóváhagyott törvény, ha a két tábla egyetértett volna a szövegben s úgy kerül szentesítésre az uralkodó elé. A felső tábla június 9-én a 23. ülésen foglalkozott az alsó tábla indítványával, amelyben Lányi Pál naplója szerint „Debretzinum postulavit articulariter declarari in numerum liberarum reigiarumque civitatum...” (Debrecen azt kívánta, hogy a szabad és királyi városok számába törvénycikkbe foglaltan kinyilvánítottassék és bekebelezetessék), a felső tábla azonban olyan véleményt fogalmazott meg, hogy „non posse consentire, quia esset receptaculum Hereseos, prius ergo disponatur sua Sacratissima Maiestas, quod benigne procuret catholicos ibidem recipi. (nem tud egyetérteni, mert (Debrecen) az eretnekek menedéke, előbb tehát rendelkezék Ő Szent Felsege, hogy kegyesen gondoskodik ugyanitt a katolikusok visszafogadásáról.)¹³⁴ Szó szerint hasonló megfogalmazás szerepel a két Bereg megyei követ: Bay Ferenc és Balogh György naplójában is,¹³⁵ azzal a kivétellel, hogy az ő naplójukban az „eretnekek menedéke” kitétel nem szerepelt. Ez a vélemény, amely nyilvánvalóan a prelátusok hatására született meg, a későbbiekben is meghatározta a felső tábla állásfoglalását.

¹³¹ Lányi, 1904. 12.

¹³² Ráday Pál egyik felszólalása kapcsán, amikor a „Status Evangelicus” nevében kívánt szólni, dühös ellenvélemények hangzottak el: „negatur, negatur esse Statum Evangelicum, non datur Status quintus”. (Az országgyűlés négy rendje mellett az evangélikusok/és reformátusok együtt/ az ötödik rendet alkották volna. O. I.) Lányi, 1904. 5.

¹³³ Koncz–Herpay, 1915. 55–56. Papp, 2011. 312.

¹³⁴ Lányi, 1904. 20.

¹³⁵ Országgyűlési Könyvtár Kézirattára, Gyurikovits Gyűjtemény Acta Dietarum 1712–15. Acta Publica, Bay Ferenc – Balogh György: Diarium 1712. jun. 9. Sessio 23. Debrecen ügyében a „superior Tabula dedit votum, non posse consentire, quod benigne (t.i. a király) procuret catholicos ibidem recipi.”

Az 1712. évi országgyűlés, bár 44 ülést is tartottak törvényalkotás nélkül ért véget és a király, megragadva az alkalmat a pestis újabb terjedése miatt augusztus 2-án elnapolta az üléseket. A törvénytervezetek ismét királyi jóváhagyás nélkül maradtak. Debrecen becikkelyezésével kapcsolatban három változat is készült. Az elsőben szerepelt, hogy a király és a rendek egyhangú egyetértésével Debrecent beiktatják a szabad királyi városok közé, „ha és amennyiben a római katolikus vallás szabad gyakorlatára vonatkozó ígéretüknek eleget tesznek.”¹³⁶ A másodikban már nem szerepelt az egyhangú egyetértés és a záradék pedig kimondja, hogy a beiktatás csak akkor következik be, ha a város már kijelölte a telket a ferencendi atyák és a parochiális egyház számára. A harmadikban ez a kijelölés nem szerepel, de benne van, hogy a záradékot a klérus és a katolikus rendek felszólalása után foglalták bele a törvénybe.¹³⁷ Ez utóbbi változat már arra is utal, hogy nemcsak a felső tábla kívánta a záradék betoldását, de az alsó tábla katolikus tagjai közül többen ezt óhajtották.¹³⁸ A protestánsok szerint a záradék azért is felesleges, mert a katolikusok szabad vallásgyakorlatát országos törvények biztosítják, az országos törvények Debrecenben is érvényesek, így nem kell külön Debrecenre vonatkozó törvényt alkotni a szabad vallásgyakorlatról.¹³⁹ Ez a vélemény azonban nem számolt azokkal az állításokkal, amelyek szintén elhangzottak, hogy korábban a város képviselőinek nem volt kifogása az ellen, hogy a ferencesek betelepedjenek Debrecenbe, ugyanakkor a városban tiltották a katolikusok betelepődését.¹⁴⁰

Az országgyűlés folytatására csak 1714. szeptember 14-én került sor. Az új ülészaknak 276 tagja volt, 84 a felső táblán, 192 pedig az alsó táblán foglalt helyet.¹⁴¹ Debrecent Diószegi Sámuel főbíró és Lévai István főjegyző képviselték.

Miután a királyi szentesítés elmaradt, 1714-ben folytatódott azoknak a kérdéseknek a tárgyalása, amelyekben az alsó és felső tábla, illetve az uralkodó és az országgyűlés nem tudtak megegyezni. Közéjük tartozott Debrecen kiváltságos helyzetének országgyűlési jóváhagyása is. A város magánkérelemmel kívánt az uralkodóhoz fordulni ügyének kedvező elintézését kérve. A 105-ös törvénycikkely alatt tárgyalt debreceni kérelemmel a karok és a rendek október 15-én foglalkoztak. A klérus tagjai arra hivatkoztak, hogy három évvel ezelőtt Debrecen követi hozzájárultak, hogy a franciskánus atyáknak lakóhelyük (domicillium) legyen a városban, most pedig a legnagyobb szívfájdalommal (maximo cordis dolore) tapasztalták,

¹³⁶ Koncz–Herpay, 1915. 62.

¹³⁷ Balogh, 1981. 140.

¹³⁸ „A római katolikus főrendek a Karok és Rendek tábláján is többeket megnyertek a róm. kath. vallásúak közül a törvénycikk-tervezetnek a fentebbieknek megfelelő szövegezése ügyében.” Koncz–Herpay, 1915. 62.

¹³⁹ Uo. 62.

¹⁴⁰ Uo. 61.

¹⁴¹ Bérenger–Kecskeméti, 2008. 150. A felső táblán 18 főpap 9 országnagy és 57 mágnás, az alsó táblán 186 követ és 6 királyi táblai tag.

hogy ezt nem akarják megerősíteni. Jóllehet egykor a város templomát is a katolikusok használták, mégis ma a (helyi) törvény szerint kétezer forint büntetést kell annak a polgárnak fizetni, aki akár házi szolgálatra katolikus vallásút felfogad, vagy megengedhetőnek tartja a katolikusok szabad vallásgyakorlását. Mindezeket figyelembe véve arra kéri az uralkodót, hogy a római katolikus vallás szabad gyakorlását olyan mértékben kegyeskedjék megőrizni, mint más szabad királyi városokban. (*liberum Romano Catholica Religionis exercitium, instar aliarum Liberarum ac Regiarum Civitatum conservandam*).¹⁴² Debrecen ügyét együtt tárgyalták a követek a kettős mezőváros Szatmár és Németi szabad királyi városi rangra emelésével. Szatmárnémeti ugyanúgy többségében református város volt, mint Debrecen, s az államhatalomnak fontos volt, hogy a katolikus vallás gyakorlása itt is biztosítva legyen, s ehhez telket kellett kimérni a katolikus templomnak, a plébániának és az iskolának. A kedvezményezett szerzetesrend azonban Debrecennel ellentétben nem a ferences, hanem a jezsuita rend volt.¹⁴³ A Debrecenről folytatott vitában a korábban ismertetett érveket hangoztatta 1714. november 15-én a váradi káptalan képviselője is, saját maga és rendje nevében, azt ti., hogy a debreceniek az ország szabadságaival indulatosan (vehementer) visszaéltek, korábban a templomot is elfoglalták a katolikusoktól, ugyancsak azt is állította, hogy büntetni mérészték azokat, akik a katolikus vallást akarták gyakorolni, vagy a katolikus vallás szabad gyakorlását megengedhetőnek tartották.¹⁴⁴ Ebben a vitában új elemként vetődött fel, hogy a szent András, illetve 1628 után Szentháromság templom eredetileg katolikus templom volt, bár a templom formális visszakövetelése nem hangzott el. A középkori, hatalmas, 45,5 méter hosszú főhajójával a gótikus szent András templom az Alföld leghatalmasabb egyházi épülete volt a város piacterén, de egy 1564. évi tűzvész után sokáig romokban állt s istentisztelet csak az egykori sekrestyéből kialakított helyiségben folyt. A templomot csak Bethlen Gábor alatt állították a reformátusok helyre, kihasználva Bethlen Gábor jó kapcsolatait a török portával. A romos állapot sok évtizedes fennmaradásában bizonyára szerepet játszott, hogy az újjáépített templom kiváló erődítmény is lehetett volna, s ezt a török hatalom aligha látta volna szívesen. Bethlen kapcsolatai kellettek ahhoz, hogy az újjáépítést a török ne akadályozza. A városban először 1625 januárjában vetődött fel az újjáépítés gondolata, s ehhez megnyerték Bethlen Gábor fejedelem és I. Rákóczi György felső magyarországi főkapitány anyagi támogatását is. Az 1626. évi

¹⁴² Országgyűlési Könyvtár Kézirattára, Gyurikovits Gyűjtemény, Acta Dietarum 1712–15. Acta Publica, 1714. okt. 15. 137. „*etiam quoad liberum Romano Catholicae Religionis exercitium, instar aliarum Liberarum ac Regiarum Civitatum conservandam.*” Kiemelés az eredetiben (O. I.)

¹⁴³ Uo. Acta Publica, 1714, okt. 15. Rögtön Debrecen kérelme után tárgyalták 106. szám alatt Szatmárnémeti kérelmét. Ebben olvasható, hogy „*ut autem Templum Romano-Catholicorum, Plebania et Scholarum loca, earundemque pertinentiae in praenominata Szatmár–Németi civitatis pro usu catholicorum comissionaliter excisa.*” Ebben a törvénycikk tervezetben együtt szerepel Debrecen és Szatmár–Németi, mint a tárnoki bíraskodás alá kerülő civitások.

¹⁴⁴ Uo. Acta publica, 1714. nov. 15. 150.

augusztus 26-i alapköletétel után 1628 novemberében került sor az ünnepélyes felszentelésre,¹⁴⁵ de a templomot ekkor is csak fából készült sík menyezettel tudták befedni. Később építették hozzá az ún. Veres tornyot az I. Rákóczi György által adományozott harang számára.¹⁴⁶ Az az állítás tehát nem volt valótlan, hogy a Szent András templom a reformáció előtt katolikus templom volt, de nem tartalmazta azt, hogy e templomot romjaiból a reformátusok építették újjá.

Ez a valóságos helyzet is okozhatta, hogy a vita további részében a templom visszakövetelése ugyanúgy nem került elő, mint Csáky Imrének az a javaslata sem, hogy a dézsmakötelezettséget fogalmazzák bele a törvénycikkbe.¹⁴⁷ A debreceni követek érveit erősítendő Komáromi Csipkés György, mivel az ő nevével kapcsolták össze azt az állítást, hogy a város hajlandó befogadni a ferenceseket, az országgyűlés színe előtt vallotta, hogy ilyet nem is mondhatott, mivel nem is Debrecen, hanem Bihar megye követe volt 1712-ben.¹⁴⁸

A becikkelyezésről folytatott vita 1715-ben is folytatódott. Bay Ferenc és Balogh György naplója szerint Debrecen és Szatmárnémeti esetében egyaránt az uralkodó feladatává tették a katolikus vallás szabad gyakorlásáról történő „időszerű” gondoskodást.¹⁴⁹ Komáromy Csipkés György és Bakay Ádám naplójában január 17-én már szerepel, hogy a rendek kinyilvánították: azzal a feltétellel járulnak hozzá a szabad királyi városi cím becikkelyezéséhez, ha a város „pro extruenda Parochiali Ecclesia Catholica et Conventu Patrum Franciscanorum locum assignent.”¹⁵⁰ Ez már ugyanaz a megfogalmazás, ami a törvény végleges szövegében is megtalálható. A kör itt bezárult, az alsó és felső tábla, valamint az uralkodó véleménye azonossá vált, Debrecen nem kerülhetett el a becikkelyezésnek a bevezetőben már említett feltételét.

Az alsó tábla egyébként abban is döntött, hogy a városnak joga van az uralkodót magánkérelem formájában tájékoztatni, de a saját nevében azt javasolta, mivel a követek nem kaptak utasítást arra, hogy elfogadják a záradékot, maradjon el a becikkelyezés.

¹⁴⁵ Csorba Dávid: A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa. Debrecen–Bp., 2011. In: Papp Klára szerk.: *Speculum Historiae Debreceniense* 6. k.) 51–58.

¹⁴⁶ Módy György: Debrecen egyházi építéstörténete. In: *Historia et Ars, Módy György Válogatott Tanulmányai*. Debrecen. 2006. 115–116. Uő: A szent András templom és a Verestorony kutatása 1980-ban. Uo. 169–172., 183.

¹⁴⁷ Koncz–Herpay, 1915. 63. Papp, 2011. 317.

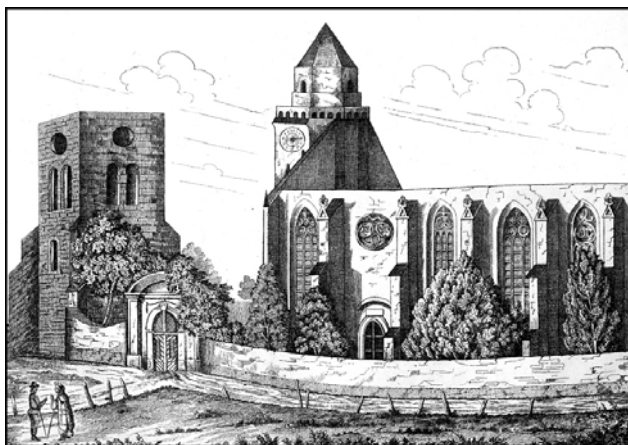
¹⁴⁸ Koncz–Herpay, 1915. 65–66.

¹⁴⁹ Országgyűlési Könyvtár Kézirattára, Gyurikovits Gyűjtemény. Acta Dietarum 1712–15. Acta Publica 1715. 248., 1715. ápr. 25.

¹⁵⁰ Uo. Diarium anni 1714–15, 1715. jan. 17.

*Zoltai festménye
a Szent András templomról...*

*...és rajz a leégett
templomról¹⁵¹*

¹⁵¹ Zoltai Lajos képe a templomot jeleníti meg a Veres toronnyal, a tetőzet nélküli rajz az 1802. évi tűzvész utáni állapotot mutatja. Lásd Élet és Tudomány 1954. IX. évf. 52. sz.

Ezzel új helyzet alakult ki. Ha nem fogadják el a követek azt a záradékot, amelyhez a felső tábla mellett most már az alsó tábla is ragaszkodott, akkor Debrecen a privilégium ellenére sem lesz szabad királyi város, mert az alsó tábla sem kívánja a becikkelyezést. A kancellária a két referátumot összefoglalva azt javasolta az uralkodónak, hogy a királyi felségjog alapján, rendelje el Debrecenben a parókia építését és a szerzetesek bebocsátását. Ez nem lenne szokatlan, Kassán és Székesfehérváron is királyi parancs írta elő, hogy csak katolikusok szerezhetnek polgárjogot.¹⁵² Az a helyzet tehát, hogy Debrecenben csak reformátusok szerezhettek polgárjogot, nem volt sajátos eset, ha figyelembe vesszük, hogy az ellenkezőjére, arra, hogy bizonyos városokban csak katolikusok lehettek polgárok, számtalan példa akadt. A kérdés csak az, hogy egy olyan országban, ahol a katolikus vallás államvallás volt, a protestánsokat pedig „megtúrt” vallásnak (tolerata religió) tartották, meddig állhatott fenn ez a helyzet. Debrecen mögül a 18. században már hiányzott az erdélyi háttér, amelyben kényszerből adódóan ugyan négy bevett felekezet volt, s a protestáns fejedelmek támogatták Debrecen álláspontját. Ha nem országgyűlési törvény, hanem királyi rendelet írja elő a katolikusok bebocsátását a városba, előállhatott volna az a helyzet, hogy csak katolikusok szerezhetek volna polgárjogot Debrecenben, hiába mondta ki a kiváltságlevél az eddigi jogok épségben tartását.

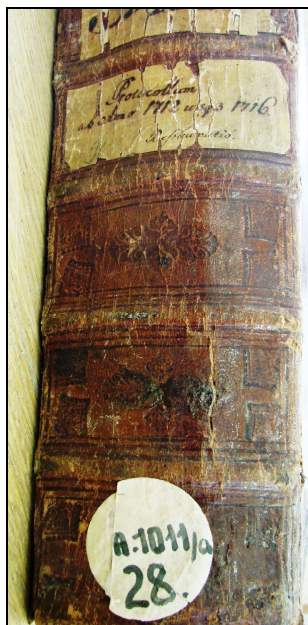
A 18. század elején Európa államaiban még nem volt jellemző a szabad vallásgyakorlat és a vallási tolerancia. Dél-Európában megmaradt a katolicizmus uralma, Angliában Észak-Európában és Poroszországban a protestáns felekezeteké. Németország megosztott volt és a fejedelemségek szintjén dőlt el az államvallás kérdése. Mind a katolikus, mind a protestáns államok az egy vallás uralmát tartották ideálisnak és csak szigorú korlátok közé szorítva tudták elképzelni más felekezetek működését, amelyeket még nem tudtak felszámolni. A cél azonban sehol sem változott, legfeljebb az eszközök sorából kikerült a harc, az elűzés a gályarabságba hurcolás, vagy a trágyadombba fojtás. A „vallásszabadság” sehol sem jelentett mást, mint kényszerű egyensúlyi helyzetet, amely Erdélyben pl. már a 16. században kialakult.¹⁵³

Magyarországon III. Károly alatt új módszerekkel, de folytatódott az államvallás pozícióinak erősítése és a protestáns felekezetek visszaszorítása. A szatmári béke 3. pontja ugyan biztosította a vallásszabadságot, olyan formában is, hogy a vallási panaszokat a király illetve az országgyűlés elé lehetett terjeszteni. Az 1712–15. évi országgyűlés heves vallási vitái azonban arra készítették az uralkodót, hogy a vallási ügyeket kivonja az országgyűlés hatálya alól. Az 1715. évi 30. tc. arról rendelkezett, hogy vallási ügyeket ezután nem lehet országgyűlésen tárgyalni. Ugyanakkor a különböző felekezetek tagjaiból a király létrehozott egy vegyes bi-

¹⁵² Balogh, 1981. 141. A Szegednek 1719. május 21-én kiadott diplomában is szerepel, hogy „a városba polgárként csak katolikus személyek vehetők be”. Vass, 1985. 97.

¹⁵³ Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon, Bp., 1980. 77. (továbbiakban Kosáry, 1980.)

zottságot, amelynek el kellett járni és dönteni a vallási panaszok ügyében. Ha a panaszos a döntéssel nem értett egyet, a királyhoz fellebbezhetett, de csak egyénileg, saját személyében és nem valamilyen közösség vagy testület nevében.¹⁵⁴ A törvénycikk ugyanakkor érvényesnek tekintette az 1681. évi törvénykönyv 26–27.§-át és az 1687. évi törvény 21. §-át, de úgy, ahogy „értelmüket a királyi magyarázatok kifejtették”.¹⁵⁵ Az így kialakult helyzet teremtett lehetőséget Debrecenben a katolikus megújulásra, egyáltalán a katolikus egyház visszatérésére a városba.

*Debrecen város jegyzőkönyve (1712–1716)*¹⁵⁶

¹⁵⁴ Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Bp., 1985. 126–127. (továbbiakban Bucsay, 1985.)

¹⁵⁵ Az 1681. évi 26 és 27. tc. a protestáns templomokról és azok építési helyeinek kijelöléséről szól, felsorolva szoktat a helyeket, ahol ilyenek egyáltalán lehetnek. A néhány megyéről (Zala, Veszprém, Győr, Komárom, Abaúj, Sáros, Zemplén, Ugocsa, Bereg, Torna, Gömör, Borsod, Hont, Nógrád, Szolnok, Heves, Pest-Pilis-Solt, Szabolcs, Ung és Szatmár) azt állapítja meg, „minthogy jelenleg csaknem minden ottan lévő templomaiknak tetteg lévő használatában vannak (ti. a protestánsok), azért ezek az ő mostani birtokosaiknak használatában maradnak”. Ezen a törvénycikkkel szemben azonban az 1687. évi 21. tc. szerint az ágostai és helvét hitvallás hívei „az ellenük tett felszólalásokkal visszaéltek, az azok jótéteményében való részesedésük tényleg megszűnt, ennek ellenére ő felsége érvényességüket fenntartja.” Vö. Bucsay, 1985. 27. Ember-Heckenast, 1989. I. 400. A rendi értelmezésekre válaszul születtek a királyi magyarázatok. Ezek az 1691-ben létrejött „Explanatio Leopoldinát” jelentették, amely különbséget tett a nyilvános és magán vallásgyakorlat között. Bucsay, 1985. 124.

¹⁵⁶ MNL HBML IV. A. 1012/a. 28. kötet

A város képviselői, úgy tűnik reálisan ismerték fel a valós helyzetet s mikor a kérdés úgy vetődött fel, hogy vagy hozzájárulnak a törvénycikk záradékában foglaltakhoz, vagy Debrecen nem lesz szabad királyi város, az elsőt választották, arra is gondolva, hogy az országrendiség, mégiscsak jelent némi lehetőséget a városi közösség érdekeinek védelmére.

1714-ben még akadt egy-két próbálkozás, amelyben kisebbiteni akarták a törvény hatályát. Ráday Pál segítségével a protestáns rendeket akarták még egyszer sorompóba állítani a törvény záradéka ellen. Ráday és Csáky érsek valóságos szópárbajt vívott az ügyben. Utoljára még egy felségfolyamodványt is készítettek, amiben már csak azt kérték, hogy az uralkodó halassza el a törvény érvénybe léptetését. Ez is eredménytelen maradt azonban,¹⁵⁷ s a törvény úgy született meg, ahogy korábban idéztük. Debrecen belenyugodva a megváltoztathatatlanba, 1715. április 8-án köszönő levelet írt az uralkodónak, amelyben a következők találhatók: „Császári és Királyi Apostoli Felség! Kegyelmes Urunk! Császári és Apostoli királyi Felségednek ama kegyes és atyai kegyelméért, amellyel városunknak, Felséges Fenséges Atyja, néhai boldog emlékezetű Leopold császár által az ország többi szabad királyi városai közé történt felvételét és befogadását a mostani országgyűlés törvényei közé legkegyelmesebben beiktatni méltóztatott, örökké tartó legmélyesegesebb hálával adózunk és Felséged trónjának felmagasztaltatásáért a legalázatosabban könyörögni soha meg nem szűnünk”. A hála természetbeni kifejezése volt, hogy a város a levéllel együtt a király „udvari konyhájának mindennapi szükségére” 100 hízott ökröt ajánlott fel.¹⁵⁸

A város országgyűlési követei 1715. június 30-án érkeztek haza, beszámolójuk azonban már semmilyen meglepetést nem okozott, a város véglegesen bele-törődött abba, hogy az országgyűlési becikkelyezés az említett záradékkal együtt lép hatályba.¹⁵⁹

A törvény királyi szentesítésével azonban távolról sem ért véget a katolikus vallás visszatérésének folyamata a városba, valójában csak ezzel kezdődött el. A 108. tc. végrehajtása a következő évtizedekre maradt. A körülmények a protestánsokra nézve tovább romlottak. Az 1715-ben Koháry István országbíró vezetésével létrehozott bizottság csak 1721-ben ült össze először, s érdemi munkát nem végzett. 1721-ben, egy Egerben kiadott névtelen munka azt állította, hogy a királynak, vagy a földesúrnak joga van a protestantizmust megsemmisíteni, és hogy az eretnekek halállal is büntethetők. A 17. századhoz képest az idők változását jelzi, hogy e könyvet az uralkodó betiltotta. Az azonban gyakorlattá vált, hogy a protestánsokat hitelveikkel ellentétes gyakorlatra kényszerítették. A dekretális esküben Szűz Mária és a szentek is szerepeltek, meg kellett tartaniuk a ka-

¹⁵⁷ Balogh, 1981. 141–142.

¹⁵⁸ Koncz–Herpay, 1915. 70–71.

¹⁵⁹ MNL HBML Prot. 28. k. 638. Balogh, 1981. 142.

tolikus ünnepeket, a vallási életet 1731-ben szabályozó királyi rendelet (Carolina Resolutio) az Explanatio Leopoldina nyomán különbséget tett a nyilvános és magán vallásgyakorlat között és a nem artikuláris helyeken csak a magán vallásgyakorlatnak volt helye.¹⁶⁰

Debrecenben e romló körülmények között kellett végrehajtani azt a törvényt, amelyet a protestáns magisztrátus eleve a helyzettel való megalkuvásként fogadott el. A végrehajtásnak két elem volt, a katolikus parókia, és a ferences rendház helyének biztosítása.

A város még 1716-ban kijelölt egy 1600 négyszögöl nagyságú telket a Szent Anna és a Varga utca sarkán plébániának és istentiszteleti helynek, amit a Bakó János váradi nagyprépost vezette bizottság elfogadott, annak ellenére, hogy a terület elég messze volt a város akkori központjától és csak néhány rozoga kunyhó állt rajta, amit a város elbontatott. Itt tartott először katolikus misét a reformáció bevezetése óta Kébell Mihály püspöki helynök, itt kezdődött el néhány évvel később Csáky Imre hathatós támogatásával a Szent Anna templom építése.

*Csáky Imre bíboros, váradi püspök és kalocsai érsek címere
a Szent Anna székesegyház bejárati ajtaja felett*

¹⁶⁰ Kosáry, 1980. 80–82 Az artikuláris helyeket, amint említettük (61. jegyzet), az 1681. évi 26. tc. sorolta fel, eredetileg azokat a településeket jelentette, ahol protestánsok szabad telkeket kaptak elvett templomaik helyett újak építésére. Bucsay, 1985. 123.

A plébánia vezetését a váradi püspök a piaristákra bízta, akik a betelepedés után azonnal hozzákezdtek a rendház felépítéséhez. A kegyes tanítórend első kolostorai a 17. század derekán jelentek meg Magyarországon a lengyelországi rendtartomány részeként, elsősorban az ország északi megyéiben. Az 1715. évi 112. tc. honosította a rendet és 1721-ben létrejött az önálló magyar rendtartomány is. A debreceni rendház 1719-ben alakult, s a tanítás mellett ellátta a plébániai feladatokat is. A katolikus plébánia megalakulásával visszatértek a városba a katolikus ünnepek és liturgikus események is. A kortársak szerint az első körmenetek nagy csodálkozást, de érdeklődést váltottak ki a református lakoságból. 1717-ben egy Máriapócsra tartó búcsújáró körmenet vonult keresztül a városon,¹⁶¹ 1724-ben az úrnapi körmenet kapcsán Csáky Imre bíboros tartott prédikációt a város piacterén a református templom előtt.¹⁶² A bíboros érsek más módon is igyekezett erősíteni a debreceni katolikus közösséget. Az ő közreműködésével 1724-ben Debrecenbe telepítették át a tiszántúli kerületi táblát, bevalóttan azzal a céllal, hogy a korabeli szóhasználat szerint a kálvini „eretnységre” a másik oldalról csapást mérjenek, és a kevés számú katolikus, „akik itt inkább bujkáltak, mint laktak,” oltalmat nyerjen.¹⁶³

Debrecenben a domonkosok és a ferencesek révén két kolduló rend is működött a reformáció előtt. A ferences rendnek kolostora is volt a „barátok közén” a mai Sas utcában. A rendház 1552-ig állt fenn, épületét a város összekapcsolta az 1529 óta működő ispotálllyal. A telket és a rajta álló épületet Szapolyai János, majd Báthori Kristóf Debrecennek ajándékozta.¹⁶⁴ A visszaköltöző ferenceseknek a város nem a Sas utcában, hanem a város árkán kívül a boldogfalvi kertben adott telket, hogy ismét felépítsék rendházukat. Ez nem mutatott nagy jóindulatot, hiszen a kert kilométerekre volt a várostól a ferencesek pedig nem monasztikus rendek voltak, Európában és Magyarországon mindenütt a városokban telepedtek meg. Eredeti lakhelyüket bizonyára azért nem kapták vissza, mert a Sas utcai telek tulajdonába annak idején a váradi káptalan a várost ellentmondás nélkül iktatta be. Az ez irányú pert a kamara elutasította. A váradi püspöknek és a

¹⁶¹ Balogh, 1981. 143.

¹⁶² A prédikáció szövege még ebben az évben Kassán nyomtatásban is megjelent a következő címmel: Az úr teste napi prédikáció, melyet... Debreczen piacán 1724-ben mondott. Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái. II. k.*

¹⁶³ „... ut Calvinianae haeresi franeos aliqua parte injiceret, et pauculi illi Catholici, qui ibidem verius latitabant, quam habitabant, ad quos confugere, et scelerati, quos timere debeant, habere possint”. Palugyai, 1853. 391.

¹⁶⁴ Fügedi Erik: Kolduló rendek és városfejlődés Magyarországon. Fügedi, 1981. 68–69., Módy György: Ferencesek és domonkosok Debrecenben a reformáció koráig. In: *Historia et ars, Módy György válogatott tanulmányai*. Debrecen, 2006. 144–151., Jaczkó Sándor: Debrecen középkori egyházi állapota és vallási élete. In: Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás szerk: *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok*. Debrecen, 2011. 251–256. A női szerzetesek közül beginák is működtek Debrecenben betegápolóként, rendházuk azonban nem volt.

káptalannak az a javaslata, hogy a város adja vissza az egykori templomokat és kolostorokat (a ferences kolostor romjai még álltak 1715-ben), szintén nem valósult meg.¹⁶⁵ A ferencesek újabb működése a városban 1788-ig tartott, amikor II. József az egész magyarországi rendtartományt is feloszlatta.

A piaristák tevékenysége sokkal sikeresebb volt a ferencesekénél. Nemcsak azért, mert ők vezették az újraalapított plébániát, hanem mert jó nevű iskolát hoztak létre Debrecenben. Az új katolikus plébános, Keczer István¹⁶⁶ már az 1718. évi tisztújításkor kérte a tanácsot, hogy válasszanak katolikus képviselőt is tagjaik sorába, a törvényeknek megfelelően tartsák meg a katolikus ünnepeket is, fizessék meg a stólat és adják vissza a plébánia egykori javait. Ezek közé tartoztak azok a szováti telkek, amelyek tulajdonosa a szabad királyi városi cím elnyerése után most már jogosan a város lett. A magisztrátus a katolikus képviselő választás kapcsán többnyire arra hivatkozott, hogy a városban nem élnek katolikusok, illetve ha igen, csak néhány főből áll közösségük, így jogtalanul igényelnek helyet a tanácsban. A legújabb kutatások e véleményt nem teljesen támasztják alá. Kováts Zoltán 1720 és 1729 között a keresztelési, házasságkötési és halotti anyakönyvekben a katonák nélkül is 170 katolikus vallású családnevet talált.¹⁶⁷ A megkereszteltek között ugyanebben az időszakban a katolikusok száma 181 volt, az összes megkereszteltek 2,35%-a. Ha feltételezzük, hogy a 18. század elején mindenkit megkereszteltek és a katolikus családok fertilitása nem volt alacsonyabb a más vallásúakénál, akkor a megkeresztelt gyermekek arányából következtethetünk a teljes népességen belüli arányra is, azaz a lakosságnak 2,35%-a már a katolikusok visszatérésekor is e vallás követője volt. Az is igaz azonban, hogy a század végéig ez alig változott, mert 1790 és 1800 között is csak 2,57% volt. A katolikus lakosság aránya a 18. században alig nőtt gyorsabban, mint az össznépesség.¹⁶⁸ A katolikusok arányszáma csak a 19. század elején kezdett emelkedni, 1857-ben már 7,22% volt.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Balogh, 1981. 144.

¹⁶⁶ Bajkó Mátyás: Egyházszervezet és iskolarendszer In: Rác István szerk.: *Debrecen története* 2. k. Debrecen, 1981. (továbbiakban Bajkó, 1981.)

¹⁶⁷ Kováts, 1981. 68. A nevek alapján a katolikusok nagyobb része idegen ajkú lehetett, de volt közöttük 54 magyar nevű is (31,7%).

¹⁶⁸ Kováts, 1981. 31. 1840–1849 átlagában a katolikus keresztelések aránya 5,6% volt. Ezek az adatok nemcsak arra utalnak, hogy nem lehet arra hivatkozni, hogy a városban néhány katolikus család élt csak, de arra sem, hogy a város megtiltotta a katolikusok betelepődését. A későbbi demográfiai adatok: Papp, 2011. 317–318.

¹⁶⁹ Orosz István: Magyarország és Debrecen a protestáns pátens idején. In: Baráth Béla Levente–Fűrj Zoltán szerk.: *A protestáns pátens és kora tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából*, Debrecen, 2010. (továbbiakban Orosz, 2010.) 17.

A debreceni kistemplom ma

A piaristák iskolája rövid idő alatt hírnévre tett szert nemcsak a városban, de a Tiszántúlon is. Szlopniai Elek piarista atya, aki három év múlva átvette a plébánosságot Keczer Istvántól, az 1721-ben megalakult piarista iskola felügyeletét is ellátta. Az iskola 1721 és 1728 között Halápy Konstantin vezetésével kezdte meg működését, majd egy második tanár kinevezésével hat osztályos algimnáziummá alakult. Fejlődését elősegítette Koháry István királyi táblabíró tízezer forintos alapítványa 1725-ben, amely egy konviktus működését tette lehetővé, amelyben a vidéki diákok lakhattak képzésük ideje alatt.¹⁷⁰

A katolikus lakosság befogadása, hosszú évtizedeket vett igénybe Debrecenben. Az idő még sokáig nem volt alkalmas a vallási különbözőségek elismerésére. Debrecen református közössége bezárkózással, egyfajta „sündisznó” magatar-

¹⁷⁰ Bajkó, 1981. 453.

A Szent Anna székesegyház

tással válaszolt a katolikus állam beavatkozásai ellen.¹⁷¹ (Ennek egyik formája volt a királyi biztosok kinevezése a város felügyeletére, a másik: katolikus szenátorok választás nélküli kinevezése a tanácsba). Az eretnokség vádja az egyik, a bálványimádásé a másik oldalról nehezzé tette a közeledést. Palugyai Imre, aki szerint a 18. században Debrecenben „a vallási türelmetlenség... kárhuzatosan üzetett,” 1853-ban azonban már megnyugvással állapította meg, hogy a „városi község ma már tülelmedve a hajdani vallásos viszályokon, a (katolikus) lel-kész ellátásához több öl tűzifa kiszolgáltatásával is segélykezik.”¹⁷²

¹⁷¹ Für Lajos: Politika, tudomány, debreceniség. Balogh Istvánnal beszélget Für Lajos. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* XIX. Debrecen, 1992. 38–42.

¹⁷² Palugyai, 1853. 402.

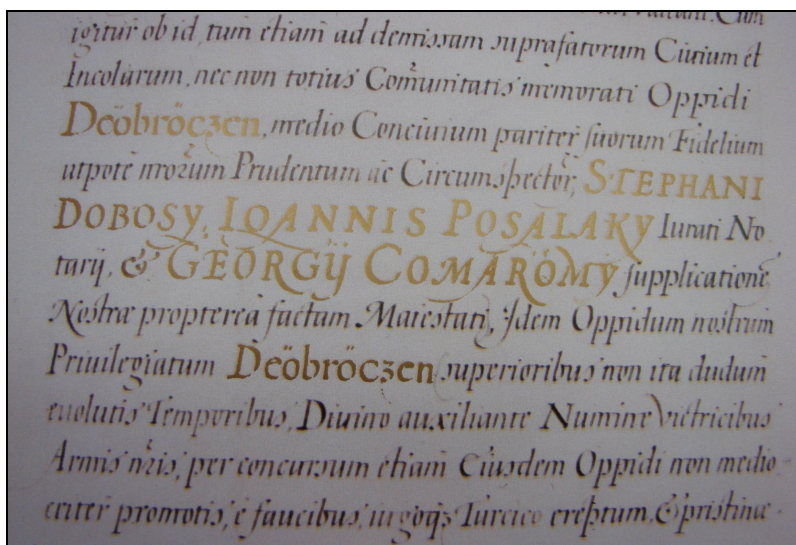
A református egyház presbitériuma pedig ugyanebben az évtizedben jóleső érzéssel vette tudomásul, amikor a város több ezres tömeggel tiltakozott a kisközpontban a „protestáns pátens” ellen, hogy élvezhették a város katolikusainak együtt érző szolidaritását.¹⁷³

Debrecen magisztrátusa nem könnyen vállalta a kompromisszumot a szabad királyi városi status országgyűlési becikkelyezése érdekében. A 18. században hosszú küzdelemre kellett felkészülnie a külső hatalmasságok ellen, de aligha kellett megbánnia hozzájárulását a katolikusok beköltözéséhez és egyházuk újjászületéséhez.

¹⁷³ Orosz, 2010. 18. Gergely Jenő: A protestáns pátens és a katolikus egyház. In. Baráth Béla Levente – Fűrj Zoltán szerk.: *A protestáns pátens és kora tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából*, Debrecen. 2010. 94. A katolikus klérus nem lépett ugyan közösen fel a pátens ellen, de amint a bécsi nuncius megállapította: eltűrték, „hogy papjaik tevékeny szerepet vállaljanak az oktrojált rendtartás ellen kibontakozó ellenzéki mozgalmakban...” Úgy tűnik, ez jellemezte a debreceni katolikus papságot is.

GAZDÁLKODÁS DEBRECENBEN A SZABAD KIRÁLYI VÁROSSÁ VÁLÁS UTÁN

Amikor 1692 júliusában három debreceni delegátus: Dobozy István, Komáromi Csipkés György és Pósalaky János elindult Becsbe, a királyi udvarba, hogy néhány korábbi kiváltság megerősítése mellett kieszközöljék a szabad királyi városi privilégiumot, maguk sem voltak meggyőződve arról, hogy küldetésük eredménnyel járhat. Tizenegy hónapi szívós munkával mégis elérték, hogy I. Lipót 20 000 forint letétele mellett aláírta a kiváltságlevelet, amit a Rákóczi-szabadságharc alatt a marosvásárhelyi erdélyi országgyűlés, majd a szabadságharc bukása után 1715-ben a pozsonyi országgyűlés törvényerőre emelt.¹⁷⁴

Az 1693. évi oklevél részlete, benne a címszerzők nevével

¹⁷⁴ Szabó István: Debrecen szabad és királyi városi rangra emelése 1693. *Debreceni Szemle Válogatás az 1927–1944. évfolyamok anyagából*. Debrecen, 1993. 19–32. (továbbiakban Szabó, 1993.) Az 1715. évi országgyűlésen folyó vitákra: Balogh István: A rendi állam várospolitikája. In. *Debrecen története 1693–1849*. Szerk. Rác István. II. Debrecen, 1981. 139–42. A Debrecen szabad királyi városi rangra emelő törvény: 1715: 108. tc. (továbbiakban Balogh, 1981.)

Debrecen, 1619 az Enyingi Török család kihalása után gyakorlatban a magánföldesúri hatalomtól független kamarai mezőváros, az 1692-ben benyújtott kérelem szerint „oppidum privilegiatum” volt. A Partium részeként az erdélyi fejedelmek közvetlen fennhatósága alá tartozott, ami nem gátolta meg abban, hogy „keresztyén respublika” legyen, ahogy Barta Boldizsár a város első történetírója a 16–17. század fordulóján nevezte.¹⁷⁵

Gazdasági helyzetét az határozta meg, hogy három „ország” találkozásánál feküdt s kereskedelmi kapcsolatai igen élénkek voltak nemcsak Erdéllyel és a Királyi Magyarországgal, de a Török Birodalommal is. Kereskedői Konstantinápolytól Boroszlóig és Krakkóig, a Fekete-tengertől Nürnbergig járták Európa útjait s megalapozták a város legendás gazdagságát. Caraffa császári tábornok 1685-ben éppen azzal indokolta a hihetetlen mértékű, havi 80 000 forint hadisarcot, amit kivetett a városra, hogy „Debrecennél népesebb és gazdagabb város Magyarországon nincs, a lakóit a háború még gazdagabbakká tette, mert Erdéllyel, a törökkel és a királyi területtel egyaránt kereskedtek.”¹⁷⁶ A felszabadító háborúk és a kuruc küzdelmek azonban a végromlás szélére sodorták Debrecen városát. A Caraffa sarcolását megelőző években pl. a gyatrább épületek mellett 2247 jó állapotban lévő épületet írtak össze a városban, míg 1686-ban csak 935 polgár, 460 zsellérházat, 64 jóraavaló épületet, 604 középszerű házat, 336 földalatti „gunyhót” és 361 teljesen elpusztult épületet regisztráltak.¹⁷⁷ A város élni akarását az is mutatta, hogy 1692-ben már ismét 2240 házat írtak össze. Az elszegényedésére jellemző volt, hogy azok a császári hivatalnokok; akik nem támogatták a privilégium megadását, arra hívatkoztak, hogy a végszükségre jutott debreceniek nem tudnak majd jelentős összeget fizetni a szabad királyi városi jogért.¹⁷⁸ Ez egyéként igaz is volt, a viszonylag csekély summát, a 20 000 forintot is csak kölcsönből tudta a város befizetni a kincstárnak s belőle 11 000 forinttal még 1702-ben is tartozott a hitelezőnek.¹⁷⁹

Debrecen, már mezőváros korában is széleskörű autonómiával rendelkezett ez magába foglalta az önálló városgazdálkodást is. A városi földbirtokokból (szántóföldekből, kaszálókból, erdőkből, állatokból), a kisebb királyi haszonvételekből (korcsmákból, vásártartásból, vámjövendelmekből); adókból és bérleti díjakból; valamint olyan különleges jövendelmekből, mint a polgárjogi taxa, patikatartás, nyomdabevétel stb. Debrecennek 1737 és 1769 között 40 099 forinról

¹⁷⁵ Balogh, 1981. 91.

¹⁷⁶ Uo. 95.

¹⁷⁷ Sági Lajos: A település fejlődése. In: *Debrecen története 1693–1839*. II. 70. (szerk. Rác István) Debrecen, 1981. Az 1692. évi összeírás: Magyar Országos Levéltár (MOL) Új elnevezése: Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára (MNL MOL) E 197 Kamarai Levéltár, Urbária et Conscriptiones (U. et C.) Fasc. 5., Nr. 17.

¹⁷⁸ Szabó, 1993. 25.

¹⁷⁹ Balogh, 1981. 99.

91 717 forintra emelkedett bevételei voltak, de hasonló mértékben a kiadásai is 40 221 forintról 102 217 forintra nőttek.¹⁸⁰ Ez a tanulmány azonban nem a városnak, mint közösségnek, hanem a lakosságnak gazdálkodásával kíván foglalkozni a szabad királyi városi jog megszerzésétől a 18. század utolsó harmadáig terjedő évtizedekben.

Debrecen népessége a 17. század végén bekövetkezett törés után a 18. században a béke éveiben egyenletesen növekedett s gyorsan kiheverte az 1739–40. évi irtózatot pestis hatását is, amelyben a halálozási anyakönyvek tanúsága szerint 8231-en haltak meg.¹⁸¹ A magas természetes szaporodás és a bevándorlók nagy száma miatt a II. József uralkodása alatt lezajlott népszámlálás idején 1784–87-ben, Debrecenben 3799 házban 28 551 lakos élt. Ezzel a lakosság-számmal Debrecen az ország legnépesebb-települése volt.¹⁸² A 18. század éveiben a házak száma csaknem 41%-kal, a népesség több mint 1/3-dal nőtt. Az adatokból úgy tűnik, hogy Debrecen a 18. században a magyarországi városfejlődés egyik élenjáró települése volt, s a béke éveiben a 17. századi megpróbáltatások után gyorsan fejlődött. A kérdés azonban az, hogy a gazdaság és társadalom szerkezetének vizsgálata megerősíti-e ezt a feltételezést?

Ha funkciójuk alapján városnak azokat a településeket nevezzük, amelyekben a középponti szerep mellett a társadalmi munkamegosztás, a környezetüknél lényegesen magasabb specializálódás jellemzi, a nagy népességtömörülés és kulturális kiemelkedés mellett a kereskedelemben és iparban élők magasabb aránya lehetőséget teremt szélesebb körű piaci igények kielégítésére, akkor Debrecen a 18. század elején jelentős centrum, amely ráadásul a szabad királyi városi jog megszerzése után megfelelt azoknak a kritériumoknak is, amelyeket a feudális magyar jog az országrendiség kritériumai alapján a városokkal, civitásokkal szemben támasztott.¹⁸³

A Debrecennel kapcsolatos történeti irodalom szerint 1714-ben a város lakói közül kereskedelemmel foglalkozott 18%, iparral 49%, mezőgazdasággal 33%. Ezek az arányok 1771-re 11–41–48%-ra, majd 1809-re 7–46–47%-ra módosul-

¹⁸⁰ Rác István: A városgazdálkodás. In. *Debrecen története 1693–1849.* II. 244–257.

¹⁸¹ Kováts Zoltán: A népesedési viszonyok. In. *Debrecen története 1693–1849.* II. 35.

¹⁸² *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787).* Szerk. Danyi Dezső – Dávid Zoltán, Bp., 1960. 368.

¹⁸³ Lewis Mumford: *A város a történelemben. Létrejöttje, változásai és jövőjének kilátása.* Bp., 1985. 382 és köv.; Gyimesi Sándor: *Városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.* Bp., 1975. 30–31. (továbbiakban Gyimesi, 1975.); Bácskai Vera–Nagy Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Bp., 1984. 28. (továbbiakban Bácskai–Nagy, 1984.); Pál Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914.* Csíkszereda, 2003. 15.

tak.¹⁸⁴ Hasonló kép bontakozik ki a piacközpontokat és a magyar városfejlődést összefoglalóan vizsgáló munkákban is. Gyimesi Sándor szerint 1715-ben a városiasság szerinti értékrangsorban Debrecen vezeti a magyar városokat, 1828-ban azonban már Pozsony és Pest is megelőzi.¹⁸⁵ A piackörzetek 1828. évi vizsgálatában Bácskai Vera és Nagy Lajos azt állapították meg, hogy Debrecen a hazai városhierarchiában még mindig az elsődrendű központok közé tartozik, de vonzásterületének népessége, a megosztott vonzáskörzetében lévő központok és alközpontok, valamint a piacot látogató központok és alközpontok száma tekintetében már csak egyike a jelentős magyar városoknak. A vonzáskörzetek népessége tekintetében pl. nemcsak Pest-Buda, hanem Pécs és Miskolc is megelőzi, felzárkózik mellé Nagyvárad és Szatmárnémeti, de a másodrendű központnak tekinthető Nyíregyháza is. A városi funkciók összesített pontértéke alapján a szerzők szerint Debrecen Pest-Buda, Pozsony, Temesvár, Kassa, Nagyvárad és Győr után csak a hetedik.¹⁸⁶

Bácskai Vera és Nagy Lajos szerint ennek a helyzetnek a kialakulásában szerepet játszott, hogy Debrecen „tisztá” vonzáskörzete alig 30 ezer emberre terjedt ki. Tiszta vonzáskörzetnek tekintették a szerzők azt a területet, amelyen más piaci centrumok hatása nem érvényesül, vegyesnek azt, ahol több centrum együttes vonzása is jelen volt. Hiába terjed ki Debrecen másodlagos vonzáskörzete 330 ezer emberre – s ezzel Pest után a második helyen állt – összességében piacközponti szerepe csökkent. Bácskai Vera és Nagy Lajos is konstatálják, hogy Debrecen helyzete 1715 és 1828 között előnytelenül változott, mert a városnak saját lakosságán kívül alig volt belső piaca, a regionális hatást viszont meg kellett osztania az erősödő Nagyvárad, Nyíregyháza és Nagyvárad vonzásával.

Debrecen hagyományos urbanizációs mutatói sem javultak a 18. században. Az 1784–87. évi népszámlálási adatok szerint a városban 6119 család 3799 házában élt, ami egy házra 1,61 család átlagot mutat, kifejezve a többlakásos – emeletes – házak csekély számát. Budán ez a mutató 1,96%, Pesten 2,4%, Pozsonyban 4,15% volt.¹⁸⁷ Hiányoztak a városban a szilárd burkolatú utak, ha csak nem tekintjük annak a Szent András templomot a Kistemplommal összekötő fahidat. Csak az 1820-as években kezdődött meg a fedett vízvezető csatorna építése. Ugyancsak ekkor kezdődött meg az utcai közvilágítás, miután Csanak József kereskedő a piac és Kádas (ma Arany János) utca sarkán lévő házán éjszakára az eligazodást segítő olajmécseseket akasztott ki.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Balogh István: *A civisek világa*. Budapest. 1973. 78. (továbbiakban Balogh, 1973.)

¹⁸⁵ Gyimesi, 1975. 262., 264.

¹⁸⁶ Bácskai–Nagy, 1984. 350., 368.

¹⁸⁷ Uo. 85., 139.

¹⁸⁸ Danyi Dezső – Dávid Zoltán, 1960. 368., Sági, 1981. 79–80.

Ha a kézművesipar fejlettségét az iparúzők összlakosságához viszonyított aránya mellett a mesterek és a segédek, valamint az inasok egymáshoz viszonyított arányával mérjük, akkor Debrecen helyzete nem mutatkozik előnyösnek. 1763-ban 1289 mester csak 347 segédet és 390 inast foglalkoztatott, azaz egy mesterre csak 0,57 tanuló és munkás jutott. Ez a helyzet a következő évtizedben sem javult. 1775-ben az arány 0,58, 1782-ben 0,63, 1790-ben 0,37, 1800-ban 0,72, de még 1947-ben is csak 0,43 volt.¹⁸⁹ A Debrecennél gyorsabban fejlődő városokban ezek az arányok 1828-ban lényegesen magasabbak voltak: Pest-Budán 1,46, Székesfehérváron 1,12, Nagyszombatban 0,98, Temesváron 0,87, Győrben 0,82, Sopronban 0,75.¹⁹⁰ Beszédessé számokat kapunk, ha a legtöbb iparost foglalkoztató céhek létszámát vizsgáljuk meg 1800 körül. A csizmadiák 542-en, a tímárok 196-an, a gubacsapók 173-an, a mészárosok a hentesekkel együtt 172-en, a vargák 170-en voltak. A többi iparos közül csak a fazekasok létszáma haladta meg a 100-at.¹⁹¹ Aligha véletlen, hogy ezek az iparágak döntő mértékben az állattenyésztésre épültek.

Az ipar mellett a kereskedelem helyzetének vizsgálata hasonló tanulságokkal szolgálhat. A legfontosabb az, hogy a lakosság számának növekedése ellenére a 18. században nem nőtt, hanem csökkent a kereskedők száma: 1715 és 1800 között az eredeti létszám 42,2%-ára.¹⁹² A kereskedelem 18. századi hanyatlását a kortársak is érzékelték. Ennek egyik okát a görög kereskedők versenyében látták, ami a városon belüli kereskedelemben nem volt valós érv, mert a görög kereskedők 1690-ben olyan privilégiumot szereztek ugyan I. Lipót császártól, hogy telkeket, házakat, boltokat és egyéb javakat is vásárolhatnak Debrecenben, kiváltáslevelük azonban nem léphetett érvénybe, hiszen három évvel később a település szabad királyi városi jogot nyert, ezekből a városokból pedig ki voltak tiltva a görögök.¹⁹³ Fontosabb tényező volt, hogy a város szerteágazó külföldi kapcsolatai a török háborúk befejezésével megszakadtak, amit csak betetőzött Mária Terézia. 1754. évi vámrendelete az örökös tartományokon kívüli termékek, magas vámtételeivel. Jól mutatja ezt a helyzetet, hogy az 1781. évi téli és tavaszi kira-

¹⁸⁹ Varga Gyula: Ipari termelés, a társadalom iparos rétegei. In. *Debrecen története 1693–1849*. II. 349. (továbbiakban Varga, 1981.)

¹⁹⁰ Bácskai–Nagy, 1984. 327.

¹⁹¹ Varga, 1981. 345.

¹⁹² Gyimesi Sándor: Kereskedelem, közlekedés, hitelszervezet és társadalmi problémái. In. *Debrecen története 1693–1849*. II. 382–383. A kereskedők létszáma az adott időintervallumban 192-ről 81-re csökkent. A csökkenéssel bizonyára koncentráció is végbement, mert a kereskedők által fizetett adó összege 1758 és 1800 között nem csökkent, hanem 845 forintról 867 forintra nőtt. (továbbiakban Gyimesi, 1981.)

¹⁹³ Bársony István: A város kereskedelme 1693-ig. In. *Debrecen története 1693-ig*. Szerk. Szendrey István, Debrecen, 1984. 390.

kóvásárra csak bécsi, nikolsburgi, libersdorfi és más morvaországi kereskedők váltottak sátorhelyet.¹⁹⁴

Mindezek a tények nem hagynak kétséget afelől, hogy Debrecen a 18. század végén már nem játszott élenjáró szerepet a magyar városfejlődésben, vagy óvatosabban fogalmazva: más hazai városok mellett kezdte elveszíteni korábban élvezett előnyét.

Ha a gazdasági-társadalmi szerkezet megmerevedésének okait keressük, mindenekelőtt a belső piac beszűkülésére kell utalnunk. A török hódítás előtt az alföldi mezővárosok még rendszerint szűk határuak, mezőgazdaságilag nem önállóak s a környékükön lévő falvak piaci, ipari központjai voltak: Az árucserét biztosító környéket azonban a török uralom, vagy talán már a korábbi évtizedek társadalmi átalakulásai elsöpörték Debrecen a 15–16. században több tucat apró település határának bekebelezésével alakította ki óriás határát, amely időnként megközelítette a 200 000 holdat. Nem véletlenül tapasztalták a kutatók, hogy Debrecennek 1828-ban is csak minimális tiszta vonzáskörzete volt, hiszen azok a falvak, amelyeknek Debrecen egyedüli piacuk lehetett volna már a 15–16. században elpusztultak, népességük Debrecenbe költözött, határuk a város határának részévé lett.¹⁹⁵

Debrecen esetében a szomszédos falvak eltűnésének következményeit a 18. századig ellensúlyozták a külső piacon az Isztambultól Lipcséig, Nürnbergig és Velencéig terjedő kereskedelmi kapcsolatok. A város a török időszakban kereskedelmi központ. Óriási határa jórészt legelő és kaszáló, amelyen tőzsérek marhái élnek,¹⁹⁶ s a város ipara is az állati termékek feldolgozására épül. Erre utalunk a fentebbiekben is.

A 18. században azonban olyan változások történtek, amelyek új helyzetet teremtettek a török uralom korszakához képest. Ennek megvizsgálásához azonban nagy vonalakban át kell tekintenünk a határhasználat rendszerét.

Palugyai Imre még 1853-ban született statisztikai munkájában is „roppant” kiterjedésűnek nevezi Debrecen határát, amelyben „mindennemű mívelési ágakhoz megkívánható földminőségűek találhatnák”: feketeföld, termékeny és terméketlen homok, szikes legelők és mocsaras „fenekek”.¹⁹⁷

E roppant határnak a 16–17. században még elenyészően kis részét használták szántóföldként. Ismereteink szerint a határbeli földekkel kapcsolatos legkorábbi városi határozat 1571-ből származik, amelyben úgy döntenek, hogy a városlakók

¹⁹⁴ Gyimesi Sándor, 1981. 363., 366; Balogh, 1973. 78.; Gyimesi Sándor: Vásárok és kereskedők Debrecenben a feudális kor végén In. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, 1982. 8.

¹⁹⁵ Orosz István: Debrecen és a magyar városfejlődés. = *Alföld*, (1971) 12. sz. 54.

¹⁹⁶ A 16. században volt olyan debreceni tőzsér, Tar István, aki 11 000 ökorra szóló harmincadvám cédulát váltott a tokaji révén. Bársony, 1984. 363.

¹⁹⁷ ifj Palugyai Imre: *Magyarország történeti, földrajzi és állami legújabb leírása. Szabad királyi városok leírása*. 1. rész. Pest, 1853. 394–395.

között (inter oppidanos) földet kell osztani minden évben Szűz Mária születésnapján (szeptember 8-án), mégpedig úgy, hogy az egy forint dikát fizetőknek egyenlő nagyságú földet, az annál kevesebbet fizetőknek kevesebbet kell adni.¹⁹⁸ Úgy tűnik, az osztott földek mellett ekkor is voltak szabad foglalásúak is.¹⁹⁹ Az osztott földek kihalása az utcák rendjében történt, az utcák pedig két járásba (alsó és felső) voltak besorolva.²⁰⁰ „Az földet adaja után kell osztani s háza után” – mondja ki egy döntés a 17. század második felében.²⁰¹ Ezeket az osztott földeket a 17. század végén, 1697-ben nevezik először házutáni földeknek vagy forgó földeknek.²⁰² A háztelek és az osztott föld egyre szorosabban kapcsolódott össze, s a 17. század végén a házak értékesítésekor a földeket is a ház tartozékának tekintették. 1714-ben értesülünk először arról, hogy a házutáni földeket hét évente osztják újra s csak a „gazdáknak” adják, a házzal nem rendelkezőknek a korábbiaktól eltérően nem.²⁰³ Nincsenek pontos ismereteink arról, hogy az évenkénti osztás mikor alakult át hétévenkéntivé.²⁰⁴ A 18. századi adatokból úgy tűnik, a városi tanács nem is mindig pontosan ragaszkodott a hét évhez, de az újraosztások rendszere beilleszkedett a parlagolós műveléstechnika kereteibe. A felosztott földeket addig művelték, amíg egyáltalán érdemes volt, utána újabb helyen osztottak szántható területet. A ház után osztott földek a város saját határán (Ondód, Cuca) voltak, 1770-ben 4186 nyilas, azaz 12 558 hold terjedelemben. Ez alig haladta meg a teljes határ 7,5%-át.²⁰⁵

¹⁹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (továbbiakban MNL HBML), Debrecen Levéltára, IV. A 1011/a, Közigyelési Jegyzőkönyvek (Prot.) 3. k. 1571/113. Vö. Rác István: *A debreceni civisvagyton*. Bp., 1989. 63–64. (továbbiakban Rác, 1989.)

1588-ban arról határoz a tanács, hogy „az ki szántani akar eleoszeor teobet egy holdnál ne foghasson”, és csak azután „barázdolhasson” fel másik földet, ha egynek a felszántását már elvégezte. MNL HBML, Prot 4. k 1588/145.

²⁰⁰ Uo. Prot. 12. k. 1649/605.

²⁰¹ Uo. Prot 17. k. 1669/611. A rendelkezés jóváírásokat is tartalmaz. Akinek kává s kút van a földjén, az egy nyilas földdel többre jogosult, akinek másféle kút, az fél nyilással. Ekkor rendelkeznek pontosan arról is, hogy összességében hogyan függ az osztott föld nagysága az adó mértékétől. A legtöbb adót fizetők 4 nyilast kapnak, a kétszáz és másfélszáz forint után fizetők: a 100 forint után 2, de még 75 dénár után is 1-et. A földosztás azonban nemcsak a házbirtokkal volt összekapcsolva, mert adtak földet „a lakóknak is adajok szerint”.

²⁰² Uo. Prot 19. k. 1676/124.; Prot 19. 1677/456.; Prot 24. k. 1697/34.

²⁰³ Uo. Prot 28. k. 1714/310.

²⁰⁴ Uo. Prot 30. k. 1721/305. 1714 után 1721-ben valóban hét év múlva volt földosztás, később azonban nem tűnik ilyen rendszeresnek az osztás. Prot. 33. k. 1732/490., 1740/ 399.

²⁰⁵ Balogh István: Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In. *Debrecen története 1693–1849*. II. 2. k. 285. Rác István szerint a házutáni földek területe valamivel nagyobb, 13 359 kat hold volt. Rác, 1989. 68.

Debrecen azonban állandó jelleggel mások tulajdonában lévő pusztákat is bérelt.²⁰⁶ Ezek egy része a várostól keletre (Nagycsere, Pac, Haláp, Fancsika, Bánk Gút), másik fele nyugatra (Zelemér, Macs, Ebes, Szepes, Hegyes, Szentgyörgy, Elep, Köselyszeg) helyezkedett el, a hortobágyi puszták (Ohat, Zám, Máta stb.) határa nyugat felé egészen aTiszáig terjedt.

A 18. században kezdett kialakulni a határ övszerű tagozódása. A város belterületét a szőlő és zöldséges kertek övezete fogta körül, ezután következett az ún. belső legelő, majd a saját földön és bérelt pusztákon nyugat felé a szántóföldek, keleten az erdők és kaszálók. A szántóföld övezetét nyugat felől is kaszálók szegélyezték (Elep, Köselyszeg), majd a hortobágyi külső legelők következtek.

A szántóföldnek osztott házutáni földek mellett a cenzusos vagy béres földeket is lehetett szántani, ezek után – mint nevük is mutatja – bért kellett fizetni, hogy a város a puszták tulajdonosainak a bérleti díjat megfizethesse.²⁰⁷ Az „érdem” szerint osztott béres földeknél is az adófizetés nagysága volt az alap, de ez nem volt hozzákötve a házbirtokhoz.²⁰⁸ A 18. században ugyanolyan rendszerességgel osztották a cenzusos földeket is, mint a házutániakat, bár a fizetések elmaradás miatt többször kellett a tanácsnak radikális lépésekhez nyúlni. 1761-ben a nem fizetők földjeinek konfiskálásáról döntöttek, mert „igen reá szoktak az emberek (hogy) a fizetést húzzák, halasszák”.²⁰⁹ Arról nincsenek pontos ismereteink, hogy a béres földeket ugyanazon években osztották-e mint a házutániakat. Terjedelmük 1770-ben 7469 nyilas, azaz 22 056 hold volt.

Felszántható földeket a város lakosai a 18. században még az ún. kis nyilasok révén szerezhettek. Ezeket tengeri, dinnye, köles, kender stb. termelésére lehetett igényelni, a ház utáni földekhez hasonlóan, a 18. században még térítés nélkül. A kis nyilasokat a belső legelőből osztották, terjedelmük még 1823-ban sem volt több 1 456 holdnál.²¹⁰ Mindezekon kívül időszakosan hozzájárult a város vezetősége, hogy a kaszálónak használt földek egy részét is – elsősorban a szegényeb-

²⁰⁶ MNL MOL U. et C. Fasc. 5. Nr. 18. 1744-ben a kamara becslést készített a Debrecen használatában lévő fiskális tulajdonú prédiумok bevételeiről.

²⁰⁷ A béres földek osztásáról 1629-től szólnak a feljegyzések. Ekkor a város jegyzőkönyvében „Az Zepesi czikkel föld”-ről olvashatunk, amit nem a kívül valóknak, hanem a városiaknak kell adni. MNL HBML Prot. 9. k. 1629/288. 1657-ben a szentgyörgyi nyilasokat 40 dénárért, a macsiakat 80 dénárért osztották Uo. Prot. 14. k. 1657/188. 1669-ben a hegyesi és a macsi prédiумot annak osztották, aki kétesztendei adóját lefizette. Ugyanígy az ebesi és a szepesi földet is csak az használhatta, aki letette bérét. Uo. Prot. 17. k. 1669/620., 638. A bérfizetés hátránnya Gergely pápa ünnepe (március 12.) volt, s aki nem fizetett, attól elvették. Uo. Prot. 19. k. 1676/19., 22. k. 1689/465.

²⁰⁸ Uo. Prot. 23. k. 1696/373.

²⁰⁹ Uo. Prot. 55. k. 1761/ jan. 12.

²¹⁰ Rácz, 1989. 81. A belső legelő használatára: Orosz István: A belső legelő használata Debrecenben a XVIII–XIX. században. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, XIX. évf. (1992). 75–85.

bek – feltörhessék. A 17. században ez még szabad foglalással, a 18. században már osztással történt.²¹¹

Mindent összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy a 18. század végén az időszakosan szántónak is osztott kaszálók kivételével 36 070 hold volt szántóként művelhető föld, az egész határ alig több mint 1/5-e (21,7%-a). Ez egyébként a lehetséges szántóföldek felső határa, mert a béres földeket nem feltétlenül kellett szántani, birtokosa más formában is hasznosíthatta, igen gyakran kaszálónak hagyta.²¹²

A kortársi vélemények is azt erősítik, hogy a 18., és a megelőző századokban Debrecenben az állattenyésztés sokkal fontosabb volt, mint a földművelés. Gabonafélékből a város még az önellátásig sem jutott s külső helyekről is vásároltak, elsősorban kenyérnek valót.²¹³ Az állattartás jelentőségét nemcsak az mutatja, hogy a városi ipar legfontosabb ágai az állati termékekre épültek, hanem az is, hogy az állatok téli tartására korán kialakultak a szállások. Első említésükkel már 1594-ben találkozunk.²¹⁴ A 18. században nemcsak a házutáni és béres földeken épült állattelleltető téli szállásokról szólnak a források,²¹⁵ hanem a keleti határrész kaszálóin létesítettekéről is.²¹⁶ A 18. század végétől formálódik ki az a rendszer, amelyben a „heverő” állatok nyáron a Hortobágyot járták, a tél egyik részében a ház utáni és béres földeken felhalmozott takarmányon, később az erdős puszták szénáján éltek s csak tavasz végén hajtották őket ismét a Hortobágyra.²¹⁷ A 18. századi szállások azonban igen primitív építmények voltak, valójában csak szárnyékok, földalatti, és gazból készült ólak, garágyák a teletető pásztor számára épített hegyes kunyhókkal.²¹⁸

Debrecen mezőgazdaságában azonban nem maradt meg az állattartásra épülő rendszer. Az állatlétszám a 18. század során egyre csökkent, 1756 és 1770 között pl. csaknem 20%-kal.²¹⁹ Ugyanakkor két királyi biztos, Vécsey József és Forgács Miklós működésének eredményeként 1774–1775-ben véglegesen kiosztot-

²¹¹ Elepen 1672-ben „Az ki parlagot fel fog vagy gyepet fel töret, míg élni akarja, élheti, ha el áll mellőle, az foghattya fel, az ki eléb éri”. MNL HBML Prot. 18. k. 1672/382 „Az Kősélyszegeben ... a szegénységnek az lágy földben még ez edgy idén ősz életet vetni megengedtetik.” Uo. Prot. 1719/726.

²¹² Balogh, 1973. 200.

²¹³ Balogh, 1981. 285.

²¹⁴ MNL HBML Prot. 5. k. 1594/17.

²¹⁵ Uo. Prot. 30. k. 1720/135., 34. k. 1733/24. 41. k. 1746/98. stb.

²¹⁶ 1772-ben arról referáltak a tanácsnak a deputátusok, hogy „a Gúton, Halápon és a Nemes Városnak egyéb cserein sok lappangó emberek szállásokat csinálván sok károkat tétetnek”. Uo. Prot. 66. k. 1772/310.

²¹⁷ Orosz István: A Hortobágy szerepe Debrecen állattartásában. In. *Az Alföld gazdálkodása, állattenyésztés*. Szerk. Novák László Ferenc, Nagykovács, 2004. 346.

²¹⁸ Uo. 345–346.

²¹⁹ Rác, 1989. 147.

ták a házutáni földeket és elválaszthatatlanul hozzá is kapcsolták a házbirtokhoz, mert a belső telek minden négyszögöle után 300 négyszögölet mértek ki a külső határból. Házat csak a külsőséggel együtt lehetett elidegeníteni. A rendezés során megnövelték a kiosztott béres földek területét is (3921 nyilasról 5006 nyilasra, mintegy 27%-kal), de itt az újraosztás rendszere csak 1818-ban szűnt meg. Szabályozták az erdei kaszálók használatát is.²²⁰

Mit jelentett ez a város társadalmi szerkezete szempontjából? Azt, hogy a háztulajdonosok, bármi mással foglalkoztak is korábban, kénytelen-kelletlen érdekeltté váltak a mezőgazdálkodásban, azon belül is a szántóföldi művelésben.²²¹ Jól mutatja ezt az iparosok és kereskedők föld állományának vizsgálata, amelyet a felosztás szentesített. A 4186 nyilas terjedelmű házutáni földből 2067 nyilas került a teljes lakosság 52%-át alkotó iparosok és kereskedők tulajdonába, az összes föld 49%-a, azaz csaknem annyi szántófölddel rendelkeztek, mint a mezőgazdasággal foglalkozók. A szőlők 45,9%-a is e két csoport tulajdonában volt. Csak a béres földekből váltottak kevesebbet (1277 nyilast a kiosztás előtti 3921-ből, azaz 32,6%-ot), mint a mezőgazdaságból élők s szállásuk volt kevesebb (99 az 560-ból, azaz 17,7%).²²² Így válik érthetővé Telegdi Kovách Lászlónak, az 1830-as évek végéről származó megállapítása: „ezen város inkább szántóvetők lakhelye, mint mesterembereké, művészeké. Minden lakos ... egyszersmind földművelő, elannyira, hogy szoros értelemben vett hivatásuk csak mellékes. S így egészen meg van a dolog fordítva, (mint) a külszói városokban, hol a mesterembereknek semmi ösmeretük nincs a földművelésről.”²²³

Ez a 18. században megkezdődő, a 19. század első felében folytatódó vissza- agrárosodási folyamat – véleményünk szerint – magyarázata lehet annak, miért lassult le Debrecen fejlődése a szabad királyi városi cím elnyerése után, miért vált egyre jelentéktelenebbé a város hajdan különböző európai tájakat összekapcsoló kereskedő rétege, miért zsugorodott össze a város közvetlen piaci körzete, miért voltak urbanizációs mutatói messze alacsonyabbak más magyarországi városénál, miért rekedt meg ipara a munkamegosztás alacsony szintjén, miért jellemezték olyan segédet sem tartó mesterek, akik csak időszakosan dolgoztak, s alig különböztek a falusi kontároktól, miután megélhetésüket jórészt a földbirtokból szerezték, miért alakult ki a Kazinczy által debreceniségnek nevezett mentalitás, amelyet a külvilágtól való elzárkózás jellemzett, miért őrizte ez az autark gazdasági közösség a rendi hagyományokat a polgári forradalom után is,

²²⁰ Balogh, 1981. 289–291.

²²¹ Uo. 290.

²²² Varga, 35–52; Gyimesi, 1981. 384.

²²³ Idézi: Orosz István: A hagyományos elemek továbbélése Debrecen gazdaságában és társadalmában a 19. század második felében In. *Kőfallal sárpalánkkal ... Várostarténeti tanulmányok* (Rendi társadalom – polgári társadalom 7.) Debrecen, 1997. 80.

és miért kellett e hagyományos bilincseket kívülről széttörni a tőkés rendszernek. Ady Endre diagnózisa pontosabb volt minden történeti elemzésnél: Debrecen valóban a maradandóság városa volt.

*Cívisei viselet a 18. században
(Balogh István után)*

A BELSŐ LEGELŐ HASZNÁLATA DEBRECENBEN A 18–19. SZÁZADBAN

Jórészt Balogh István kutatásai alapján állapíthatjuk meg, hogy a nagyhatárú alföldi mezővárosok és városok gazdálkodásának rendjében az előző századokhoz képest a 18. században két fontos változás következett be. Az egyik az állattartásban a közösségi legeltetési rend fokozatos térhódítása, a korábban széles körben elterjedt magánlegeltetéssel szemben, különösen a szarvasmarha-, ló- és sertéstartásban, a másik a kiterjedt településhatárok övszerű tagolódása, amelyben pontosan elkülönültek egymástól a beltelkek és az azokat körülvevő ólas-, szőlős-, gyümölcsös- vagy zöldségeskertek zónája, majd ezektől kifelé távolodva belső legelő, a szántóföldek övezete, illetve a legtávolabbi határrészen a külső legelő, esetleg erdő.

Míg a 16–17. században a szarvasmarha- és lótartást is inkább nagy magánnyájak rendszere jellemezte, ez a forma a 18. században többnyire csak a juhtartásban élt tovább, s a ménesek, gulyák, csordák, de a sertéskondák és csürhék is jórészt városi, községi szerveződésűek lettek, vagy több tulajdonos együtt szervezte meg „gazdaságát”. E változással többé-kevésbé azonos időben különült el élesebben a „szilaj és kezes” tartás. Míg a szilajon, ridegen tartott gulya, ménes és sertésnyáj a téli hónapok kivételével állandóan a legelőt járta, a kezes jószágok, (igás ökrök, fejős tehén, háts lovak) naponta hazajártak a legelőről és rendszeresen takarmányozták is őket.²²⁴

Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy az alföldi települések határának átalakulása, az övszerű beosztás kialakulása elválaszthatatlan a fenti változásoktól. A külső legelőkön élt a rideg jószág, amelyet csak a teleltetés néhány hónapjára szorítottak jászol mellé, előbb a település mellett kialakított ólaskertek aklaiban,

²²⁴ Balogh István: Puszta legeltetési rend Debrecenben a XVIII–XIX. században. = *Ethnographia*, 1958. 537–566., Uő: Szabolcs megyei pásztörösszeírás 1796-ból. = *Ethnographia*, 1959. 291–312., Uő: Tugurium, szállás, tanya. Adatok a magyar tanyatelepülés előtörténetéhez. = *Ethnographia*, 1976. 1–22., 54–62., Uő: Adatok az alföldi mezővárosok határhasználatához a XIV–XV. században (Debrecen határának kialakulása) *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, 1976. 5–23., Ráczy István: *A debreceni cívisvagyon*. Bp., 1989. 143. (továbbiakban Ráczy, 1989.)

később a szántóföldi övezet szállásain. A belső legelőt a kezes jószágoknak kellett kialakítani és fenntartani, mert több kilométer, olykor több mérföld távolságból nem lehetett volna a nyájakat naponta hazahajtani.

E célszerű és a 19. század derekáig jól működő rendszer része volt Debrecen városa is, ahol az örökös földek és a bérelt puszták egységes határhaználati rendbe tagozódtak be már a megelőző századokban. A hat főutca révén valójában hat kerületből álló várost, az árkon túl kertek öveztek már a 18. században is, s a kerteken túl körbefogta a települést a 20–25 ezer magyar hold kiterjedésére becsült „bellegelő,” amelyet csak észak-keleten szakított meg a „Nagyerdő,” illetve az „Apafája-erdő.” A szántóföldek övezete csak nyugat felé volt teljes, magában foglalta „házutáni földek” formájában Debrecen két örök tulajdonú pusztáját: Ondódot és Fegyverneket, illetve a zálogos földek közül, mint cenzusos földet, Ebest, Szepest, Macsot. Zelemért, Nagy- és Kishegyest, Cucát, Elepet és Köselyszeget. Keleten ez az öv nem folytatódott, az „erdős puszták,” Nagycsere, Haláp, Fancsika, Bánk és Pac nevüknek megfelelően nem szántóföldek, hanem kaszálók és részben ligetes erdők voltak. A Hortobágyot magában foglaló, 50 ezer holdat meghaladó külső legelők öve egészen a Tiszáig elnyúlva, szintén csak nyugat felé volt teljes, Máta mellett más puszták (Papegyháza, Zám, Ohat) területét is tartalmazta.²²⁵ A belső legelő a Debrecen által birtokolt földeknek mintegy 12–15% volt, használatának rendje, amelyről Balogh István már több mint fél évszázaddal ezelőtt tanulmányt publikált, nemcsak a debreceni gazdálkodás egy kihatott szelétét jelenti, de meggyőződésünk szerint az alföldi városok tekintetében általánosítható tanulságokkal szolgál.²²⁶ Ez indokolhatja a következő elemzéseket is.²²⁷

*

Ifj. Palugyai Imre 1853-ban kiadott könyvében „Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírásában” a következők olvashatók a debreceni bellegelőről: „A város körüli belső legelő nem a legjobb minőségű, igen sok benne a sivatag homok, domb, laponyagai pedig név szerint a Szikigyakor, Nagy Kondoros, Kis- és Nagytóczó, juhokra nézve métely miatt veszedelmesek. A vízállások egyedül csak sertés legeltetésére használhatóak.”²²⁸

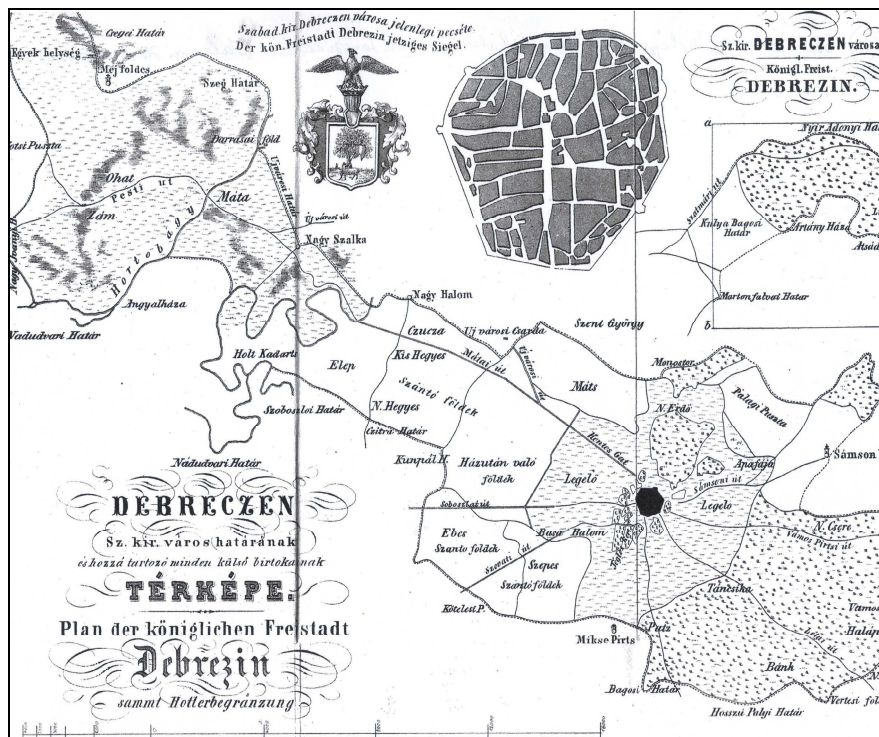
²²⁵ Zoltai Lajos: Debrecen határának kialakulása és birtokainak megszerzése. In: *Ismeretlen részletek Debrecen múltjából*. Debrecen, 1936. 96–136., Uő: Birtokmegosztás Debrecenben. = *Magyar Gazdák Szemléje*, 1900. 520–530.

²²⁶ Balogh István: A debreceni belső legelő és felosztása 1876-ban. = *Debreceni Képes Kalendárium*, 1937. 100–104.

²²⁷ Orosz István: Az alföldi mezővárosi parasztság termelési eljárásai a XVIII. században és a XIX. század első felében. (Novák László és Selmeczi László szerk.; *Falvak, mezővárosok az Alföldön*.) Nagykőrös, 1986. 408–409.

²²⁸ Ifj. Palugyai Imre: *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása*. II. kötet (Szabad királyi városok leírása) Pest, 1953. 396.

A belső legelő Debrecen örök tulajdonú határrésze volt már a bérelt puszták 1818., illetve 1854. évi megváltása, megvásárlása előtt is, és közföld jellegét az 1870-es években bekövetkezett felosztásig megtartotta. A felosztás előtti években a városi közgyűlés elé terjesztett jelentés a belső legelő „legeltetés és szántás általi használatáról” szól.²²⁹ Ez a kettős használat, beilleszkedve a debreceni mezőgazdaság rendjébe, már a 18. században kialakult, így a mi vizsgálatainknak sem lehet más kiindulópontja.

Debrecen térképe 1853-ban a határ övszerű tagozódásával (Palugyai Imre nyomán)

A bellegelő nevének megfelelően természetesen elsősorban legeltetés céljait szolgálta, a korábban említetteknek megfelelően a kezes jószágoké volt. Az 1867-ben keletkezett – említett – közgyűlési jelentés szerint „vonó jószágok, fejős tehének és borjaiknak, fejős juhoknak, házi szükségre való sertéseknek szolgál máig is.” Ezt az állítást a legelőn járó állatokról készített kimutatások mindenben megerősítik.²³⁰

²²⁹ MNL HBML IV. A. 1021/g. 1. k. 1867.

²³⁰ Uo. IV. A. 1109/a. Közgyűlési jegyzőkönyvek 35. k. 1866/6948; IV. B.1108/a Tanácsulési jegyzőkönyvek 4. k. 1871/26.

1866-ban, illetve 1871-ben volt a bellegelőn:

fejős tehén	2 203	2 010
tavalyi borjú	258	285
sertés	2 767	2 933
fejős juh	16 277	7 504
<i>Összesen:</i>	<i>21 505</i>	<i>12 732</i>

A város körüli legelőn tartott állatok a teljes debreceni állománynak 16–25%-át jelentették. Semmi okunk nincsen feltételezni, hogy a korábbi évtizedekben más lett volna a helyzet.

A kezes jószágok mellett időnként a bellegelőből hasítottak ki egy részt a vágómarhák számára is. A debreceni mészárosok már a 18. században is vágtak évente 3000–6000 szarvasmarhát is,²³¹ és a levágásra szánt állatokat igen gyakran előre megvásárolták. A város biztosította, hogy e marhákat a vágósúlyuk megtartása érdekében legeltethessék.

A belső legelő használatának 1848 előtt nem voltak korlátai.²³² A szabályozás csak arra terjedt ki, hogy nem volt használható a bellegelő a heverő állatoknak, tökenyájaknak, csak a kezes jószágoknak. 1795-ben, amikor a külső legelőt használó nyáj-juhászok állataikat a belső legelőn akarták járatni, közgyűlési határozattal tiltották meg, hogy a nyáj-juhokat Szent György napjától Szent Mihály napjáig a Hortobágy mellől nem szabad „a város körül való nyomásra bé hajtani”. Méltányosságból azonban megengedték, hogy „azon juhos gazdáknak, akiknek még a közelebb való határon szállások nincsen, a föld competál közel a juhok legelő mezejéhez, úgy mint Elepen, Kösély-szegben, Álomzugban, vagy Mike laposán adódjék a föld”.²³³ A felsorolt határrészek többségükben a város kaszálói voltak, a külső legelő és a szántóföldi övezet között, mindenesetre távol a belső legelőtől.

A zálogos puszták 1818. évi megváltása, illetve a megváltás által a városra háruló anyagi terhek megszüntették a belső legelő mindenki számára szabad használatát is. Ellenszolgáltatás nélkül csak azok hajthatták kezes jószágait a bellegelőre, akik cenzusos föld birtokosai voltak, és így részt vállaltak a zálogösszeg kifizetéséből. Akik földet nem váltottak, de lóval és szekérrel szolgálták a

²³¹ 1806-ban olvashatjuk, hogy „minden panaszoknak eltávoztatása végett rendelik, hogy a mészárosok minden nap legalább 20 marhát vágjanak”. Ez évi 7300 marhának felelt meg. 1846-ban úgy tudták a város vezetői, hogy 90 mészáros mester van a városban s „minden mester levág év alatt 60 darab marhát s úgy öszvességgel egy év alatt 5400 darabot”. Uo. IV. A. 10 11/a. Prot. 80. k. 1806/59, Prot. 118. k. 1848/371.

²³² Rác, 1989. 135.

²³³ MNL HBML, Prot. 76. k. 1795/647.

várost, vagy esetleg kaszálóföldek után fizettek, de béres föld után nem, azok legelőbért kellett fizessenek, minden ló és szarvasmarha után 30 váltó krajcárt. Akik nem szerezték meg a polgárjogot Debrecenben, azaz nem voltak concívisek, de lóval és szekérral szolgáltak, azok 1 váltóforint legelőbért tartoztak adni a város kasszájába, míg azok, akik sem concívisek nem voltak, sem szolgáltatással sem tartoztak, másfél váltóforintot fizettek. A juhok és sertések után fizetendő legelőbér mindhárom kategória esetében fele volt a fentieknek „1839-ben ez utóbbi bért 1/3-dal leszállította a közgyűlés.”

1836-ban, 1839-ben, majd 1845-ben a közgyűlés újabb statutumokat alkotott a legeltetés szabályozására. 1836-ban pl. megszüntették a külső legelőkön a béres földek birtokosainak korlátlan legeltetését s megállapították az ingyen legeltethető állatok arányát, nyilas földenként 5 darab nagy, illetve 25 darab kis jószágban, de a felső határ a földektől függetlenül gazdánként 240, illetve 1200 állat volt. Ezen felül a cenzusos földek megváltásában résztvevők sem hajthattak ingyen állatokat a legelőre. A belső legelő használata azonban továbbra is ingyenes maradt.

Volt a legeltetés rendjét szabályozó statutumoknak még egy fontos alapelve; *legeltetési jogát senki, másra nem ruházhatta át*, így polgárjoggal nem rendelkezők pl. nem vehették meg az ingyenes legeltetés lehetőségét a cívisektől.²³⁴

A legeltetés rendje a belső legelő felosztásáig, 1876-ig nem változott.²³⁵ 1836 után a helyzet annyival lett nehezebb, hogy a város Pallag cenzusos pusztája közlegelő jellegét megszüntette, mert vállalkozóknak adta bérbe. A korábban ott tartott heverő nyájakat a külső legelőkre helyezték át, de az őrlős ménés a bellegelőre került, s zsúfoltabbá tette a város körüli legeltetést.²³⁶

A belső legelő „legeltetés általi” használata természetes, s azt is annak tekinthetjük, hogy itt csak kezes jószágok járhattak. Nem maradhat azonban magyarázat nélkül a „szántás általi” használat.²³⁷

A belső legelő időszakosan szántott határrészeinek keletkezését valószínűleg azzal kell magyaráznunk, hogy a hagyományos alföldi gazdálkodási rendszerben a szálas gabonákon kívüli terményeknek nem volt helye a szántóföldi övezetben. A tarlószabadulás és a tarlólegeltetés általánosan érvényesülő szokása lehetlenné tette, hogy a szálasgabonáktól eltérő tenyészidejű növények a gabonák közé bekerüljenek, még akkor sem, ha a szigorú nyomáskényszer – mint az alföldi városok határában általában – nem érvényesült. E növények termelése

²³⁴ Balogh István: Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In. Rác István szerk. *Debrecen története 1693–1849*. II. k. Debrecen, 1981. 302–303. (továbbiakban Balogh, 1981.) Rác, 1989. 136–137.

²³⁵ MNL HBML IV. A. 1021/g. 1. k. 1867.

²³⁶ Rác, 1989. 137–138.

²³⁷ MNL HBML IV. A. 1021/g. 1. k. 1867.

többnyire a legelő mezőkön kialakított kertekben történt. Ezek a kertek a szó eredeti értelmében a legelő állatoktól „elkerített, elárkolt” földdarabok voltak, ahol az adott növény termelése rendszerint szigorú közösségi szabályok szerint folyt.²³⁸ A középkor évszázadai óta tudomásunk van az alföldi települések határában kenderes kertekről, de friss gyeptöréssel kialakított kertekben termelték táj legkedveltebb gyümölcsét, a dinnyét is. Bél Mátyás, a 18. századi magyarországi mezőgazdaság egyik legjobb ismerője kéziratos munkájában külön fejezet szól a „de hortis agrestibus”, a szántóföldi vagy külső kertekről. „Nevük onnan ered – írja –, hogy a házakon, a falvak belsőségein túl, a földeken kerítik körül és művelik őket, szinte a szántókon követett szokás szerint. Magyarországon minden városban, mezővárosban, s faluban az a gyakorlat, hogy amit nagyobb mennyiségben kell vetni, mint ahogy a házikertek módot adnak rá, ... túl a ház körén, kijebb fekvő mezőkön és művelésbe vont földön kap helyet. Ide sorolhatók a kender, a len, a káposzta, a komló és mások” Később ide számítja a dinnyét is.²³⁹

A Bél által pontosan leírt kertek megtalálhatók voltak Debrecen határában már a 16–17. században is. 1699-ben olvashatunk arról a város jegyzőkönyvében, hogy „mind két járásra Föld Inspector Uraimék mellé becsülletes emberek deputáltatnak, hogy valami dinnyének való közel lévő földet keressenek és osszszanak el”. Később a kiküldött deputátusok jelentik is, hogy a dinnyének és a kölesnek való földet minden járáson elosztották.²⁴⁰ Nem kerülheti el a figyelmünket, hogy itt is a későbbi belső legelőről van szó, hiszen ezt nevezték (marha) járásnak, s ez volt a hat városi kerület állatai között két részre; alsó és felső járásra osztva. A 17. század végén azonban a bellegelő még nincs pontosan elhatárolva a későbbi házutáni és béres, cenzusos szántóföldtől. A szepesi prédiuum kétségkívül ez utóbbiak közé tartozott, mégis 1698-ban olvashatunk róla, hogy „a szepesi prédiumon lévő kertek alsó járásrul egészen és a Tóczó mellett való három kertek is a felsőrül, nyomássá hagyattatnak”.²⁴¹ Az idézett szöveg nem hagy kétséget afelől, hogy a legelőből feltört, felárkolt és bevetett kertek meghatározott idő elteltével ismét marhanyomásnak, legelőnek fordítatnak, azaz műveléstechnikájuk megfelel a legelőváltó, parlagoló rendszernek. Ezt erősíti az a közlés is, hogy a kertek használatába (nyilas) osztás révén juthat a város polgára a közösség tisztviselőjének közreműködésével. A közösség döntött abban is, hogy a felosztásra kijelölt kertekből milyen mérték szerint részesedhetnek a polgárok. 1715-ben az volt a tanácsi határozat, hogy „többet két nyilasnál” egy embernek nem szabad adni, míg 1720-ban „az érdemesb tereh viselő gazdáknak” három

²³⁸ Balogh, 1981. 302.

²³⁹ Bél Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Válogatta, sajtó alá rendezte, és a bevezető tanulmányt írta Wellmann Imre. Bp., 1984. 206., 218.

²⁴⁰ MNL HBML. Prot. 26. k. 1699/54.

²⁴¹ Uo. Prot. 23. k. 1696/443.

nyilas is adható volt.²⁴² A közösségi rendszabályok a kertekben nemcsak abban érvényesültek, hogy a közösség jelölte ki a kert helyét, határozta meg a feltérés idejét és a művelés elhagyását a kertben termelhető növényféléseket, hanem abban is, hogy az évenkénti szántás és a betakarítás időpontját is előírta. Egy-egy kertben csak azonos növényeket lehetett termelni, azaz a kertben belül szigorú vetéskényszer érvényesült. Így voltak külön dinnyés, kenderes, káposztás stb. kertek. Sűrűn ismétlődnek a debreceni bellegelők kialakított kertekkel kapcsolatban a szigorú szankciók, a vetéskényszer áthágók ellen. 1761-ben, miután híre kelt, hogy a dinnyének kijelölt földbe sokan tengerit, zabot vagy kölest vetettek, a tanács úgy döntött, hogy a „nyil számára” kiosztott dinnye földekbe „senki dinnyénél egyebet nem merészellen 12 forint büntetés alatt vetni”.²⁴³

A sokféle növény számára kialakított külön kerteknek a jövő szempontjából volt egy nagy előnyük; e rendszerbe minden megrázkódtatás nélkül beilleszthetők voltak pl. az újvilági növények; a kukorica, burgonya, dohány, hiszen nem kellett mást tenni, mint külön kertet kijelölni számukra.

Külső kertben jelenik meg először a tengeri búzának, majd később röviden tengerinek nevezett kukorica is, amelynek első említése 1699-ből származik. Horváth Erzsébet „a kertre tengeri búzában” járt a németekkel ebben az évben. Két évvel később valószínűleg ugyanilyen kertben lévő „tengeri búzának való földjét” engedte át Hentes György Hevesi Jánosnak.²⁴⁴

A későbbi években, így 1710-ben, 1720-ban és 1725-ben is még kertként említik a dinnye vagy kukorica alá kiosztott földeket.²⁴⁵ Idővel a kert megjelölés elmarad, egyszerűen tengeriföldek, dinnyeföldek osztásáról olvashatunk a város protokollumaiban.²⁴⁶

A 19. század elején kezdik a kukoricának osztott földeket *kis nyilasoknak* nevezni, szembeállítván a béres földeken, illetve a házutáni földeken területmértékké vált nyilasokkal. (Ezek a tengeriföldnek osztott nyilasokkal szemben valóban nagy nyilasok voltak). 1809-ben tette fel az inspektor a tanácsnak a kérdést, hogy „a most ki osztott s osztandó *tengeri nyilasokba* lehet-e tengerin kívül másféle magot vetni?”²⁴⁷ 1828-ban egyértelműen össze is kapcsolódik „a tengeri

²⁴² Uo. Prot. 28. k. 1715/595., Prot. 30. k. 1720/135.

²⁴³ Uo. Prot. 55. k. 1761. jún. 4.

²⁴⁴ Uo. Prot. 24. k. 1699/547.; Prot 25. k. 1701/146.

²⁴⁵ Uo. Prot. 27. k. 1710/894., 1710/740., Prot. 30. k. 1720/23., 1720/130. Prot. 32. k. 1725/216.

²⁴⁶ Uo. Prot. 27. k. 1710/694., 1710/740.; Prot. 30. k. 1720/23., 1720/130.; Prot. 32. k. 1725/216.

²⁴⁷ Uo. Prot 81. k. 1809/85., Prot. 98. k. 1828/274. A kis nyilasok szinonimájaként használták a városban az *apró nyilasok* kifejezést. 1823-ban arról olvashatunk, hogy „az apró nyilasok azaz a tengeri ideje már eltölt”. 1832-ben úgy határoz a tanács, hogy azokban az apró nyilasokban, ahol tavaly apró magot kellett vetni, jövőre tengerit kell ültetni. 1833-ban megismétlik, hogy a tavalyi határozat szerint az apró nyilasokban tengeri vetés következik. Uo. Prot. 94. k. 1823/56., 102. k. 1832/ 514., Prot. 103. k. 1833/19.

vagy *kis nyilas földek*” elnevezés.²⁴⁸ Aligha lehet kétségünk felőle, hogy a 18. században emlegetett legelőbéli kertek és a 19–20. században ugyancsak a bellegelőn található kis nyilasok azonos jelenségre utalnak. A 18. század eleji kertekben egy nyilasra osztott föld terjedelme 1 500 négyszögöl volt, ezt 1764-ben 500 öltre csökkentették (10 öl széles és 50 öl hosszú parcellákat tartottak egy nyilasnak).²⁴⁹ Ez a helyzet 1830-ig nem változott. Ekkor ismét nagyobb lett, mert a parcellák hosszúságát 80 öltre növelték.²⁵⁰

A legelőben osztott földek nevének megváltoztatásával az ide kerülő vetemények köre is szélesedett. 1756-ban komlós kertet létesítenek, mert a sör jövedelmének nagyobb részét kellett kifizetni a drága cseh komlóért, ezért komló ültetéséhez értő embert is hívtak a városba, hogy e fontos növényt „nagy bőséggel plántálja és annak rendi szerint cultiválja.”²⁵¹ A hazai elterjedéséhez képest viszonylag későn jelenik meg a bellegelő kis nyilasain a burgonya. 1839-ben „*krumpli alá adják*” a Csere alatti Hosszúpályi és a Diószegi utak közötti, tehát a bellegelő délkeleti részén lévő pihent földet kétévi művelésre.²⁵² Az 1840-es években jelenik meg belső legelő elkülönített részén a gazdasági szakírók által sokat propagált *lóhere* és *lucerna*, mint a legfontosabb magyarországi vetettfüves takarmány.²⁵³

Változások észlelhetők a műveléstechnikában is. A periodikus újraosztás a kis nyilasok esetében 7 évenként ugyan ismétlődik, egészen 1876-ig, ezzel Debrecen egyike azoknak a magyar városoknak, ahol a földközösség rekvizitumai a legtovább fennmaradnak,²⁵⁴ a művelési periódusban azonban a közösség már nem ragaszkodik mindvégig azonos növény termeléséhez. Már a 18. század második felében is előfordult, hogy a termelési ciklus utolsó évében, mielőtt a tengeri nyilast ismét legelőnek hagyták volna el, valamilyen aprómaggal, zabbal, árpával vetették be a nyomásnak fordítandó kis nyilast. 1764-ben pl. olyan végzés született a tanácsban, hogy az elhagyandó földeket zabbal kell bevetni, „hogy

²⁴⁹ Uo. Prot. 58. k. 1764. április 8. Vö. Zoltai Lajos: Tejtermékek és húsfélék vetélkedése a régi debreceni háztartásban. Debrecen, 1935. 9. (továbbiakban Zoltai, 1935.) Balogh, 1981. 303. Rác, 1989. 137.

²⁵⁰ Uo. Prot. 58. k. 1764. február 22.

²⁵¹ Uo. Prot. 109. k. 1839/151. Három évvel később arról döntött a magisztrátus, mivel a szegényebbek bérfizetés mellett szoktak használni bellegelői földeket „kolompér és tengeri földeknek”. 1842-ben ezeknek ki kell osztani a Barak csapszék közelében lévő „úgy nevezett Botskorost”, amely már három évben pihenésben volt. Uo. Prot. 112. k. 1842/107.

²⁵² Uo. Prot. 114. k. 1844/183., 1844/270., Prot. 117. k. 1847/173.

²⁵³ Orosz István: A mezőgazdaság tőkés átalakulása Debrecenben és a magyarországi agrárfejlődés (Várostörténeti tanulmányok) Debrecen, é. n. 100. Balogh István általános érvénnyel fogalmazta meg a civisekről, hogy „gazdálkodásukban sokkal több a tradíció, hogysen a kapitalista haszonelv a legkisebb mértékben is érvényesülhetne”. Balogh István: *A civisek társadalma*. Debrecen é. n. (1946) 67.

²⁵⁴ MNL HBML Prot. 58. k. 1764. január 29.

a föld meg egyenesedjék, és hamarabb teremjen füvet, ugyanis a tavaszon keveset ehetnének rajta a Csordák, júliusban pedig, mikor a zab ki kél belőle, *jó tallók lesznek rajta* (az én kiemelésem O. I.) és akkor mingyárt reá mehet a Csorda”.²⁵⁵ Hasonló indokkal a 19. század első felében nemcsak megengedi a város, de igen gyakran a legeltetés érdekeire hivatkozva elő is írja, hogy a kukorica után tavaszi gabonákat vessenek a kis nyilas földekbe. Az apró nyilasokban „a földnek jobb móddal lehető hasmálása tekintetéből” őszi vagy tavaszi apró magvakat kell vetni, határozta 1831-ben, nem pedig tengerit.²⁵⁶ Úgy tűnik a legelőváltó műveléstechnika már nem volt egészen megfelelő, a kis nyilasi földek 7 éves művelési periódusa alatt változtatva termeltek kapásnövénynek számító kukoricát és szálas gabonákat.

A 7 éves váltakozási periódussal szemben a 19. században kialakult a bellegelőn egy rövidebb forgási idő is. A Hetilap cikkírója 1845-ben úgy tudta, hogy a feltört bellegelő bizonyos parcelláit csak két évig használják a polgárok.²⁵⁷ A korábban említett krumpliföldet is két évre adták, úgy, hogy a második évben már tavaszi gabonát kellett bele vetni, s a harmadik évben ismét legelőnek fordították. 1844-ben is említették a felső járásban azokat a parcellákat, amelyek „két évi használatra osztván ki, azóta gyepnek hagyódtak”.²⁵⁸ A szóhasználatból úgy tűnik, hogy a két évre osztott földeket *ürge nyilasoknak* nevezték, a 7 évre osztott kis nyilasokkal szemben, bár a kortársak, így Balásházy János is azonos értelműnek tartották a kétféle megnevezést.²⁵⁹ Az 1867. évi, korábban már idézett bizottsági jelentés azonban elég egyértelműen fogalmaz ebben a kérdésben. „A város körül fekvő köz legelőkből a legrégebb időktől kezdve mindég szokott időszakonként egy bizonyos mennyiségű terület határozott évszámra, használat végett szántás alá kiosztani. A kiosztás *ürge nyilas* és *tengeri föld* vagy *kis nyilas* címen történt.” Az ürge nyilasokat rendszeren két évre osztották az erdőségeknél, a Csukás csapszéktől a Gagyori csapszékgig, míg a kis nyilasokat a legelő déli, nyugati és északi részén hét évre.²⁶⁰

A bellegelő „szántás általi használatát” is áttekintve választ kell keresnünk arra a kérdésre; mi indokolta a használat így kialakított és a 19. század első harma-

²⁵⁵ Uo. Prot. 101. k. 1831/349.

²⁵⁶ Zoltai, 1935. 9.

²⁵⁷ MNL HBML Prot. 114. k. 1844/180–181.

²⁵⁸ Balásházy János: *Debreczen mint van, s jövődjöje*. Debrecen, 1844. 14. Azonosnak tekintette a két formát Zoltai Lajos is, aki „ürge vagy kis nyilasokról beszélt.” Zoltai, 1935. 9.

²⁵⁹ MNL HBML IV. A 1021/g 1. k. 1867. Kovács Lajos jelentésének ismeretében Rácz István is elkülöníti a kis nyilas és az ürge nyilas földeket. Rácz, 1989. 78–79.

²⁶⁰ MNL HBML IV. A. 1011/a Prot. 74. k. 1790/354., 1791/165.

dáig kétségtelenül jól működő rendszerét? Megítélésünk szerint egy gazdasági és egy szociális érv.

A gazdasági indokra korábban már utaltunk. A hagyományos gabonatermelő rendszerekben bizonyos növények csak legelőkből feltört, külső kertekben voltak termelhetők. Ez Debrecen esetében nem lehetett a 30–50 kilométer távolságra lévő külső legelő, csak amely körülvette a települést és könnyen megközelíthető volt. Így termeltek ősidők óta kendert és dinnyét, a 18. század kezdete óta kukoricát, 130 évvel később burgonyát, lóherét, lucernát. A rendszer ráadásul nagyon rugalmas volt, hiszen az újvilági növények is könnyen beépülhettek szerkezetébe, míg ez a peremvidékek nyomásos rendszerű településeiről egyáltalán nem mondható el.

Volt azonban egy másik, az adott termelési feltételek és körülmények között, nagyon racionális gazdasági indoka is a rendszernek. Kétségtelen, hogy a 19. század 60-as, 70-es éveikig Debrecenben a növénytermelés érdekei alá voltak rendelve az állattenyésztésnek. Az állattartás alapvető bázisa azonban a legelő volt, a legelőt kellett olyan állapotban tartani, hogy elégséges táplálékot nyújtson a nagyszámú állatállománynak. A feltört, majd ismét legelőnek hagyott föld bővebben termett szénát, mint a töretlen ösgyep. Ezt a kortársak nemcsak tudták, hanem a bellegelő egy részének kiosztását vetés alá időnként ezzel indokolták. Bár a cserei kaszálókról mondták 1790-ben és 1791-ben, de a bellegelőre is vonatkoztathatjuk, hogy a gyepet „többnyire csak azért szántják fel, hogy annál több és jobb fűvet teremjen idővel”.²⁶¹ A fenti megállapítást igazolja az az 1764. évi döntés is,²⁶² amelyre korábban már hivatkoztunk s amely szerint a kisnyilasi tengeri- és zabvetések alkalmasak voltak arra, hogy a föld hamarabb teremjen fűvet.²⁶³ A város Vajda-lapos nevű kaszálóját is azért törettette fel 1819-ben, mert a tövis elborította, s reméltek, hogy a szántás révén a föld nemcsak megtisztul a gáztól, de az elhagyás után jobb szénát is fog teremni.²⁶⁴

A bellegelőn kialakított szántók használatának szociális indoka különösen a Forgách-féle comissio működése után vált fontossá, amikor a háztulajdont véglegesen összekapcsolták a földtulajdonnal, a béres földek és a cserei kaszálók birtoklását pedig a polgárjoggal. A belső legelő kisnyilas földjeit a lakóknak is osztották s mindazoknak, akik nem voltak tehetősek, hogy terjedelmes béres földeket válthassanak. Igaz, az újsorosiak kirekesztődtek ebből a körből is, de a város nem engedhetett abból az elvből, hogy házaik nem magántulajdonú, hanem közösségi földön épültek fel.²⁶⁵

²⁶¹ Vö. a 253. jegyzettel.

²⁶² Uo. Prot. 58. k. 1764. április 8.

²⁶³ Uo. Prot. 74. k. 1790/354.

²⁶⁴ Uo. Prot. 90. k. 1819/238.

²⁶⁵ Uo. Prot. 68. k. 1776/29.

A szociális feszültségek enyhítését szolgálta, hogy a lakosság széles rétegei részesülhettek a belső legelőn osztott földekből. Az osztás rendje azonban itt is figyelembe vette az adónagyságot és a szolgálatot. 1764-ben egy forint adó után fél nyilas, 10 forint adó után egy nyilas, 20 forint után két nyilas, 40 forint után négy nyilas tengeri földet osztottak, de feljebb nem mentek, akármennyivel fizetett is több adót a városi polgár.²⁶⁶ A nemes tanács tagjait az adójuk alapján szereshető nyilasokon túl két nyilással, a közösség tagjait négy nyilással „bonifikálták”. 1766-ban a 4–6 lovas, illetve ökrös gazdáknak két nyilas, a 4 lovasoknak egy nyilas tengeri földet osztottak. Az adó és a szolgálat mértéke szerinti osztása 18. században és a 19. század első harmadában elég gyakran változott, egy azonban változatlan volt: 1836-ig mindenki ingyen kaphatott kis nyilas földet, ha jogosult volt. 1836 és 1850 között azonban már csak előre meghatározott bérért, sőt az ürge nyilasok esetében két évre előre lefizetett bérért lehetett földet szerezni. 1850 és 1876 között a rendszer működésének utolsó szakaszában „köz árverésen,” a legtöbbet ígérő szerezte meg a kisnyilasi földek haszonbérletet. 1851-ben, az első árverésen az alsó járáson 161 nyilas, a felsőn 211 nyilas kelt el, nyilasonként átlagosan 22 pengő forintért, de 77 és fél nyilasnak nem akadt gazdája.²⁶⁷

*

Az állattartás és a növénytermelés érdekeit jól kiegyenlítő rendszeren az 1830-as 40-es években repedések mutatkoztak, mert bizonyos ellentétes irányú tendenciák nehezen voltak összeegyeztethetőek. E tendenciák regisztrálásához mindekelőtt azt kell ismernünk, hogy a csaknem 15 ezer kataszteri, több mint 18 ezer magyar holdnyi belső legelőnek hány százalékát legeltették, és hány százalékát éltek ekével évente? A Hetilap cikkírója 1845-ben úgy vélte, hogy a belső legelőn 28 év kell ahhoz, hogy a felszántott földek a hétéves ciklusnak megfelelően teljes kört írjanak le, azaz a bellegelő teljesen megújuljon. E szerint a szántás alatt lévő föld mintegy negyede lehetett a legelő egész területének.²⁶⁸ Ezt a vélekedést egy 1867. évi kimutatás megerősíti. A 14 647 kataszteri holdnak és 800 négyszögölnek kimutatott belső legelőből a felső járási kis nyilasok 1090, az alsó járásiak 1260, az ürge nyilasok 328 holdat tettek ki. A Szikigyakorral, a komlóskerttel, a Gazdasági Tanintézet példánykertjével, az epreskerti tilalmassal és más apróbb földrészletekkel együtt a szántók együttes területe 4112 hold volt, 28%-a bellegelő egész területének.²⁶⁹

²⁶⁶ Uo. Prot. 68. k. 1776/41–42., Prot. 114. 1844/18081., IV. B. 1109/a Közgyűlési jkv. 1851/1059., IV. A. 121/g. 1. k. 1867.

²⁶⁷ Zoltai, 1935. 9.

²⁶⁸ Zoltai, 1935. 9.

²⁶⁹ MNL HBML IV. A. 1021/g. 1. k. 1867.

A rendszer egyik belső feszítő ereje az volt, hogy a tengeri, ami a 18. század elején jól beilleszkedett a külső kertek rendszerébe, diadalútja során a 19. század derekán már Debrecenben is nagyobb területet követelt magának, mint amennyi a belső legelőből az állattartás érdekeinek sérelme nélkül kialakítható volt. Bizonyos feszültségek már korábban is jelentkeztek. 1746-ban a tanács utasítására az alsó járási földön, ahol egyesek a tilalom ellenére „a csordáknak kárával” tengerit és dinnyét vetettek, e vetéseket állatokkal tiportatták el.²⁷⁰ Ezt még fel lehet úgy fogni, hogy az engedetlenség büntetése volt, de az a panasz, ami 1816-ban jutott el a város vezetéséhez, hogy hiába jött el a tengeri földek osztásának ideje, a kijelölt „plága” igen kicsinek bizonyult, nem volt elég két utcának, már egyértelműen arra utal, hogy a lakosság több kukoricát akar termelni, mint amennyire a tanács lehetőséget biztosított. Az egymásnak feszülő állattartási és kukorica-termelési érdekek kiegyenlítésére a tanács salamoni döntést hozott. Úgy kell a kérdést megoldani – ítélte – hogy a lakosok tengeriföld nélkül ne maradjanak, de a Hatvan utcai csorda se „szoruljon” meg. Ez azonban egyáltalán nem volt könnyű kérdés. 1816-ban azzal is próbálkoztak, hogy a 7 éves ciklust lerövidítve, a kis nyilasi szántókat hamarabb fordítják nyomásnak. Bár megállapították, hogy a szegényeknek nagyon fontos a tengeriföld, de úgy mértek ki az újat, hogy azt csak három évig szántsák a bérlők, akkorra 7. évébe lép a már használt csutka-föld s együtt a két plágát lehet ismét legelőnek fordítani.²⁷¹

A működés zavaraihoz az is hozzájárult, hogy a város lakossága a 19. század középső harmadában egyre nagyobb arányban fordult a mezőgazdasági termelés felé, s igyekezett a hagyományos állattartás formáit megőrizni.²⁷² Azok a halvány kísérletek, amelyek takarmánynövények termelésével kívánták a szűkülő legelőt pótolni, nem vezettek eredményre. Nem vezetett eredményre az sem, ami végül is 1876-ban megvalósult, a belső legelő felosztása, mert utána a terület fokozatosan elveszítette jellegét. A kiút a modern mezőgazdaság megteremtése lehetett volna, erre azonban a kapitalizálódó magyar világtól egyre jobban elmaradó cívus polgárságot alig ösztönözte valami.

²⁷⁰ Uo. IV. A. 1011/a. Prot. 41. k. 1746/234.

²⁷¹ A legelőföld szűk volta miatt már 1792-ben panaszkodtak a Hatvan utcai és a Péterfia utcai polgárok. Uo. Prot. 74. k. 1792/447., Prot. 87. k. 1816/132., 161., Prot. 90. k. 1819/109., Prot. 112. k. 1842/698.

²⁷² Balogh István: *A cívisek világa*. Bp., 1973. 146.

DEBRECEN 1848–49-BEN

Az 1848–49. évi forradalom eredményei az áprilisi, alkotmány erejű és érvényű törvényekben öltöttek testet, amelyek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Általuk született meg az avitt feudális helyett a modern polgári Magyarország. Törvény mondotta ki a független, és nem a királynak, hanem az országgyűlésnek felelős magyar minisztérium megalakulását, s ezzel az uralkodói abszolutizmusra épülő kormányzati rendszer helyét alkotmányos monarchia foglalta el. A polgári jogegyenlőség jegyében megszűntek a földesúri úriszékek, megteremtődött a közteherviselés, azaz megszűnt a nemesség adómentességének privilégiuma. Az emberi szabadságjogok sorában megszűntették a törvények a lakosság kilencztedét alkotó jobbágyok személyi és dologi jogainak csonkaságát, szabad földtulajdonossá tették őket úrbéres birtokaikban, eltörölték a rájuk és birtokaikra nehezedő feudális járadékokat, a cenzust, a robotot, a kilencedet és az egyházi tizedet, de a polgári tulajdon védelme érdekében kimondották a magánföldesurak elveszített járadékainak állami kármentesítését is. A szabadságjogok kiteljesedését jelentette a teljes lelkiismereti és sajtószabadság deklarálása is.

A forradalmi mozgalmak által is támogatott törvényhozók nem feledkeztek meg a szabad választásokkal kapcsolatos emberi jogokról sem. A cenzusos választójog kiterjedt a volt jobbágyok egy részére is, így azok is választhattak országgyűlési követeket, akik eddigi történetük során soha nem szólhattak bele az országos politikába. A választójog kiszélesítése nemcsak az országgyűlési, hanem a helyi törvényhatóságokra is vonatkozott. Az 1848. évi törvények szentesítése után nemcsak az országgyűlési, de a városi testületek képviselőit is népképviseleti alapon választották.²⁷³

²⁷³ Károlyi Árpád: *Az 1848-iki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt*. Bp., 1936.; Szabó Ervin: *Társadalmi és pártharcok az 1848–49-es magyar forradalomban*. Bécs, 1921.; Spira György: *Polgári forradalom (1848–1849)*. In: Kovács Endre főszerk.: *Magyarország története 1848–1890*. Bp., 1987. Szabó István: *Debrecen 1848–49-ben*. Debrecen 1928. (továbbiakban Szabó, 1928). Szabó István: *A jobbágybirtok problémái 1848–49-ben*. In: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Bp., 1948. 31.; Varga János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Bp., 1971.; Deák István: *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*. Bp., 1893. 107–116.; Szabad György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Bp., 1977.; Veliky János szerk. *Polgárosodás és szabadság. Magyarország a XIX. században*. Bp., 1999. 120–129.; Orosz István: *A jobbágyfelszabadítás és végrehajtása*. In: Gunst Péter szerk.: *A magyar agrártársadalom a jobbágyjelszabadításától napjainkig*. Bp., 1998. 57–59.

Az 1693 óta szabad királyi város jogállású Debrecenre az áprilisi törvények közül elsősorban a nemzetőrség felállításáról rendelkező XXII. és a városi igazgatás rendjét szabályozó XXIII. tc. vonatkozott, de természetesen meg kellett teremteni a közteherviselés és a népképviselési országgyűlési választások feltételeit is, hiszen lélekszáma alapján a város három képviselőt küldhetett a július 5-én megnyílt első népképviselési országgyűlésbe.²⁷⁴

Más szabad királyi városokhoz hasonlóan Debrecennek is voltak jobbágyfalvai (Sámson és Szovát),²⁷⁵ s az elveszített földesúri járadékért Debrecen is megillette a törvény által kilátásba helyezett kárpótlás. Nem szabad azonban arra gondolnunk, hogy a polgári szabadság egyik legfontosabb eleme: a szabad polgári földtulajdon eleve létezett a városban, mert lakói nem voltak alávetve valamilyen földes uraságnak.²⁷⁶ A szabad királyi városok rendi privilégiumaik révén ugyanúgy alkotó elemei voltak a feudális társadalomnak, mint a rendi nemesség. A privilégiumokban megjelenő szabadságok az áprilisi törvényekben feloldódtak az egyetemes szabadságban.²⁷⁷

A kérdés az, hogy a privilégiumokkal rendelkező Debrecen szabad királyi város magisztrátusa és lakossága mennyiben volt részese a polgári átalakulás megteremtésének, illetve az, hogy a megalkotott törvények végrehajtása során megszületett-e 1848–49-ben a rendi Debrecenből a polgári Debrecen?

Az első kérdésre nagyon röviden válaszolhatunk. Debrecen két követe: Komlóssy László és Sápy Sámuel ott voltak ugyan a polgári átalakulás törvényeit megalkotó utolsó rendi országgyűlésen, érdemben azonban nem befolyásolhatták a dekrétum-alkotást, hiszen az összes városi követeknek csak egy szavazatuk volt, holott minden nemesi megyének kettő. Azt sem állíthatjuk, hogy a debreceni követeket a tanács és a választott hites közönség olyan utasításokkal látta volna el, amely a reformerek oldalán jelölte volna ki helyüket. A többi szabad királyi városhoz hasonlóan Debrecen is szerette volna elérni, hogy a városok is úgy szavazhassanak, mint a megyék, de a városi vezetők hallani sem akartak a belső átalakulásról, a választói jogosultság kiszélesítéséről, ami a reformellenzék városi politikájának legfontosabb eleme volt. Főként az ellen tiltakoztak, hogy a belső átalakulás végrehajtása legyen feltétele a városok szavazati joga kiterjesz-

²⁷⁴ Az 1848. évi V. tc. szerint a városok közül Pest 5, Debrecen 3, Buda, Szabadka, Szeged, Kecskemét és Miskolc 2 képviselőt választott, a többiek csak egyet.

²⁷⁵ Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik.* IV. Pest, 1851. 7., 153.

²⁷⁶ Orosz István: Földbirtoklás, mezőgazdasági termelés és agrártársadalom Debrecenben 1850–1918 között. In: Gunst Péter szerk: *Debrecen története 1849–1919.* (Orosz István főszerk: *Debrecen története öt kötetben.* III. Debrecen, 1997.) 77. (továbbiakban Orosz, 1997.)

²⁷⁷ A rendi szabadság és az egyetemes szabadság különbségeire Benkő Samu: *Őrszavak.* Bukarest, 1984. 227.

tésének.²⁷⁸ Debrecen még 1847-ben is azt vallotta, amit 1843-ban egy pótutasításban fogalmaztak meg: helytelen lenne a polgárjog kiterjesztése, mert „igen sok proletariusok” találnának helyet ezáltal a polgárok között. A ház- és földbirtokosoknak kell csak korlátozás nélkül választójogot adni, mert csak ők „a polgárosodásra fő készséggel bíró” lakosok.²⁷⁹ A fentiek értelmében továbbra is korlátozni kívánták a jobbágyok és a zsidók beköltözését a városba.

Mindezekhez képest az április 14-én szentesített törvények, köztük a városok átalakításáról szóló XIII. törvénycikk radikális változásokat tartalmazott. Kimondták, hogy a szabad királyi városok „minden más törvényhatóságtól függetlenül” autonóm módon igazgathatják magukat. A részletesebb rendelkezéseket mellőzve a törvénycikk azt is tartalmazta, hogy „törvényesen bevett valláskülönbőség nélkül” Debrecenben, mint 30 ezer főnél több lakossal bíró nagyvárosban választó minden ház és telektulajdonos, ha a ház és telek értéke 1000 forintnál magasabb, minden kézműves, kereskedő és gyáros, ha saját műhelye van és legalább egy segéddel dolgozik, mindenki más, akinek legalább évi 600 forint biztos jövedelme van; és ha a fenti feltételeknek nem felel ugyan meg, de eddig városi polgárjoggal rendelkezett. A választójoggal rendelkezőknek kell a tisztújítások során a városi tisztviselőket és a képviselő testület tagjait megválasztani. A törvény kihirdetése után a „kijelölő választmány” feladata volt az új tisztikar megválasztásának lebonyolítása. A törvény azt is kimondotta, hogy nagy városokban legalább 157 képviselőt kellett választani, 30 ezer főn felül pedig minden 800 lakos után még egy-egy képviselőt. Havonta legalább egy közgyűlést kell tartani, ez ugyanúgy nyilvános, mint a tanácsülés.²⁸⁰

A törvényt belügyminiszteri utasítás egészítette ki, amely szabályozta a képviselőtestület és a tisztikar megválasztásának sorrendjét és a tanácsstagok megválasztásának módját.²⁸¹ E radikálisnak tekinthető változtatásokat Debrecenben is végre kellett hajtani. A végrehajtás a városban azonban sem túl gyors, sem radikális nem volt.

A pesti és pozsonyi események hatása alatt Poroszlay Frigyes főbíró március 19-én összehívta a tanács és a választott hites közönség együttes ülését, meghallgatták a városháza előtt összesereglett több ezres tömeg kívánságát is, határozatot hoztak az ülések nyilvánosságáról és létrehoztak egy sajtó, valamint egy rendfenntartó bizottságot. A városháza előtt összegyűlt tömeg kívánságai távolról sem voltak forradalmiak, azt óhajtották, hogy a király legalább fél évig az or-

²⁷⁸ Balogh István: A forradalom sodrában. In: Rácz István szerk: *Debrecen története 1693–1849.* (Ránki György főszerk: *Debrecen története öt kötetben*) II. Debrecen, 1981. 476. (továbbiakban Balogh, 1981.)

²⁷⁹ Komoróczy György: *A városigazgatás* Uo. 241.

²⁸⁰ *1847–48-ik évi országgyűlési törvénycikkek.* Pest, 1848. 71–78.

²⁸¹ Balogh, 1981. 479.

száiban tartózkodják, a követek jelentéseiket az országgyűlésről a város közönségéhez intézzék, a nemzeti zászlót tűzzék ki a városházára, az ülések legyenek nyilvánosak és a helyi sajtó is „szabadíttassék fel”.²⁸² Mindezekkel a tanács egyetértett, így a közönség kifejezte, hogy bizalommal van előljárói iránt és csendben eloszlott.

Az új városi törvény és a belügyminiszteri végrehajtási utasítás megjelenése után a régi tanács és a hites közönség létrehozta a kijelölő választmányt, amely az új tisztikar megválasztásáig intézte a város dolgait.

A másik törvény, amely szintén érintette a városokat a „nemzeti őrseregről” szóló (XXII. tc.) és „a személyes vagyonbátorság, a közcsend és belbéke” biztosítását „az ország polgárainak öröködésére” bízta. E szerint a városokban minden húsz és ötven év közötti férfi, ha nem állott gazdai hatalom alatt, azaz nem volt cseléd, és legalább 200 forint értékű ház vagy föld tulajdonosa volt, „fegyveres szolgálatot tenni” tartozott.²⁸³ Debrecenben a törvény végrehajtása során 12 gyalog és két lovas századot hoztak létre, felszerelésük azonban igen nagy nehézségekbe ütközött, mert a közbiztonsági választmány nem tudta a szükséges 1500 puskát, 400 pisztolyt és 100 kardot beszerezni.²⁸⁴

Az új helyzetre utaló megfogalmazások a város közgyűlési jegyzőkönyveiben is megjelennek. Az augusztus 5-i közgyűlésről azt olvashatjuk, hogy „az újabb törvények által kitűzött egyenlőség elve... és tetteleg életbe léptetése mondatik ki” városunkban.²⁸⁵ A Számvevőszék jelentésében december 15-én azt a szép elvet fogalmazták meg, hogy „a polgári kiváltság levelek ideje és ereje lejárt és többé kiváltság levél polgár és polgár között különbséget nem tesz” (az én kiemelésem: O. I.)²⁸⁶ Ha azonban a polgári jogegyenlőség és a polgári tulajdon megteremtése érdekében tett lépéseket vesszük számba, nem lehetünk ennyire elégedettek. A feudális eredetű és természetű földtulajdon legfőbb sajátossága Debrecenben nem a járadékfizetésben, vagy annak élvezetében nyilvánult meg, hanem a rendelkezés szabadsága elé állított korlátokban.²⁸⁷ A polgári szabad föld, ami az áprilisi törvények fő célkitűzése is volt, csak akkor valósulhatott meg a városban, ha eltörlik azt a korlátot, hogy csak házbirtokosok lehetnek a város határában földtulajdonosok, ha a ház- és földbirtokok egymástól függetlenül is szabadon elidegeníthetővé válnak, ha a birtokszerzés felső korlátját mind a ház utáni, mind a cenzusos vagy béres földek és cserei kaszálók esetében megszüntetik, ha a birtokszerzésből nem zárják ki az idegeneket és a zsidókat, ha eltörlik a belvárosi és külvárosi (hostáti) háztulajdonosok közötti megkülönböztetést stb.

²⁸² Uo. 477.

²⁸³ 1847–48-ik évi országgyűlési törvénycikk. Pest, 1848. XXII. tc. 64.

²⁸⁴ Balogh, 1981. 478., Szabó, 1928. 14.

²⁸⁵ MNL HBML IV. B. 113/1. A Számvevőszék december 15-i jelentésében hivatkozik az augusztus 5-i tanácsülési határozatra.

²⁸⁶ Uo. Számvevőszégi iratok 1848. dec. 15.

²⁸⁷ Orosz, 1997. 77.

Az első – meglehetősen szerény – lépést a szabad földtulajdon megteremtése érdekében már az 1848. április 26-i közgyűlésben meghozták. A jegyzőkönyv szerint „már a régebbi idők előtt összpontosult közakarattá vált, és csak fogantatásra kellő határozattal felfüggesztett azon intézkedés említvén fel, mi szerént az ipar (értsd: iparkodás) előmozdítása, részint *a tulajdonnak célszerűbb használhatása tekintetéből* (az én kiemelésem O. I.) a házak utáni külső földeknek szabad adását vevését határozottan ki mondani szükséges lenne”.²⁸⁸

A ház utáni földek forgalmának felszabadításában a tulajdon célszerűbb használata a legfőbb érv. E liberális elv megvalósítását azonban továbbra is korlátok között akarták tartani. A jegyzőkönyv későbbi részéből egyértelműen kiderül: szó sincs a forgalom teljes szabadságáról, csak arról, hogy a házat és a külső földet egymástól elválasztva is értékesíteni lehet, de bárkinek ezután sem lehetett volna elidegeníteni a ház utáni földet. Márpedig a polgári jellegű földtulajdon egyik legfőbb sajátossága – ezt már Széchenyi igyekezett bebizonyítani programalkotó műveiben²⁸⁹ – a bárkinek történő szabad értékesítés. A határozatot nem is kívánták érvénybe léptetni csak 1849 januárjától. Úgy vélték viszont, hogy az elidegenítés engedélyezésével együtt meg kell határozni, hány nyilasig – ez volt a területmérték a városban (1 nyilas = 9000 négyszögöl) –, terjedhet a vásárlás. A földszerzés felső korlátját tehát egyáltalán nem akarták megszüntetni. Ez viszont éppen a ház utáni földek esetében új elem lett volna, hiszen ilyen korábban csak a cenzusos földek esetében volt.

Radikálisabb előrelépés lehetőségét tartalmazta az 1848. augusztus 5-i közgyűlés határozata a külvárosokban lakó, polgárjoggal nem rendelkező és a városi javadalmakat nem élvező ún. taksás lakossággal kapcsolatban. Azt is mondhatjuk, ez a döntés volt Debrecen belső „jobbágyfelszabadítása”. A közgyűlés véleménye szerint 1848 márciusa előtt Debrecenben „három osztályú” lakosság létezett: 1. A kiváltságos polgárság „melly a város minden javadalmait bírta, de nem minden terheit hordozta kizárólag”. 2. A nem kiváltságos városi lakosság „melly a Város minden terheiben, de nem minden javadalmaiban részesült, sőt mondhatni ez utóbbiakból egészen kizárva volt”. 3. A városi közönség ellenére, inkább a kormány akaratából „létre jött külvárosi lakosság, mely telkének nem tulajdonosa, hanem csak használója volt – melly telkeinek használatáért a városi közönségnek, mint tulajdonosnak egykor több, máskor kevesebb pénzbeli összeget, majd máskor ismét bizonyos munkát, legközelebb pedig meghatározott napszámú szolgálatot teljesített, melly osztály ezenkívül sem a polgári javadalmakban, sem a polgári terhekben részt nem vett.”²⁹⁰

²⁸⁸ MNL HBML IV. A. 1011/a Prot. 118. k. 1848. 396. (ápr. 26.)

²⁸⁹ Orosz István: *Széchenyi és kortársai*. Debrecen, 2000. 24.

²⁹⁰ MNL HBML IV. B. 113/1. Számvevőségi iratok, 1848 dec. 15. Az Alföldi Hírlap december 24-i száma tartalmilag teljesen azonos módon közölte a több mint négy hónappal korábbi határozatot. Radics Kálmán szerk: *Emlékek és források. Debrecen, 1848/49. A Hajdú Bihar Megyei Levéltár Közleményei* 26. Debrecen, 2001. 92. (A következőkben Radics, 2001.)

A közgyűlés úgy vélte, le kell bontani a város különféle lakosai között az elválasztó falakat, s meg kell teremteni az „egyérdekűséget” (ez az érdekegyesítés debreceni válfaja). A határozat szerint mindez úgy valósulhat meg, ha mindenki, „így a külvárosok lakói is részesednek a polgári javadalmakban, de a polgári terhekben is”. Éppen ezért, folytatódik a határozat szövege, „minthogy a belvárosban is senki ingyen telket nem kapott, hanem pénzen kellett szereznie, tartozzanak a külvárosiak is telkeiket, melyeknek eddig tsak használói, de nem tulajdonosai voltak, meg váltani oly formán, hogy telkükért 2 pengő forint négyszögöléért, mint utolsó osztályú városi telek[ért] a városi pénztárba befizetessék”. Ha ez megtörténik, 8 négyszögöl belső telek után 300 négyszögöl külső határbeli földet ők is kapni fognak, mint a belvárosi háztulajdonosok.²⁹¹ Ki is jelölték a külvárosi háztulajdonosoknak kiosztandó földet a várost körülvevő bellegelő egyik sarkában, Ondód mellett, ahol a többi háztulajdonos földje is volt. A megváltás után természetesen az új tulajdonosok élvezhették volna a többi polgári javadalmat is, így a failletményt,²⁹² a béres földek használatát, a legelőhasználatot, borkimérést stb.

A szép szavak mellett a valóság azonban nem olyan gyönyörű, mint gondolnók.

*Újsori (hóstáti) házak a 19. század közepéről
(Balogh István után)*

A külvárosi telkek meglehetősen aprók (80–120 négyszögölesek) voltak. A külvárosi lakók 160–240 ezüstforint befizetése mellett házanként alig 2–3 hold külső földet szereztek volna, mindezt önmegváltás útján, nem úgy, mint az áprilisi törvényekkel felszabaduló jobbágyok.

²⁹¹ Balásházy János szerint „az ondódi pusztán a háztelek után eső földek egy tagban, minden ház után mintegy 30 annyi nagyságú föld, mint a belső telek, s valamint a külső pusztai tanyákat, ezeket is elkülönözve bírhatják a tulajdonosok, de eddig el nem adhatták külön, házaik nélkül.” Balásházy János: *Debreczen mint van, jövődjéje*. Debrecen, 1844. 14.

²⁹² A polgári javadalmakra Rácz István: *A debreceni civisvagyon*. Bp., 1989. 63–83., 131–176.

A közgyűlés augusztusi határozata nem volt előzmények nélküli. A külvárosok népe már május végén kérte a közgyűlést, hogy polgároknak tekintessenek „és a polgári jogokkal járó valamint terhek és kötelességek, úgy a jótétemények s kedvezmények határozatilag reánk tetteleg kiterjesztessenek”. Ennek látható jele az lett volna, ha a „köznyomásból” ugyanúgy ház utáni földet kapnak, mint a belvárosi háztulajdonosok, már csak azért is, mert a katonák beszállásolása őket ugyanúgy terheli, mint a belvárosban lakókat.²⁹³

Debrecen privilegizált lakói nem modern polgári közösséget akartak kialakítani a külváros lakóival együttesen, hanem a régi rendi keretek közé kívánták befogadni az abból korábban kirekesztetteket. Ezt tanúsítja a már idézet határozatnak az a része, amely szerint „a polgári javadalmak a házbirtokhoz lesznek a jövőre is nagyobb részint kötve,” azaz a háztulajdon nélküli lakók, még akkor is, ha adófizetők voltak, nem részesülhettek a javadalmakból.²⁹⁴ De fennmaradtak volna – most már a külvárosok lakóinak befogadása után – azok a kötöttségek is, amelyek Debrecen polgárságát a külvilágtól elválasztották. Így a házat vásárlók továbbra is kötelesek lettek volna a városi pénztárba ún. engedelem díjat (laudemium) befizetni. A házvásárlókat még ezen felül is terhelték költségek. A vidékről beköltöző házvásárlók 10 pengő forintot fizettek volna továbbra is „beirási díj” címén. Ez helyettesítette volna azt az összeget, amit korábban a polgárjog megszerzéséért kellett fizetni.

Mindezen kötelezettségek magyarázata teljes mértékben hagyományos volt: a polgári juttatások és beneficiumok, amit az új háztulajdonosok megszereztek „az összes városi közösség” sajátjai voltak, eddig is úgy használták egyesek, hogy a közpénztárnak legyen jövedelme, ezután sem lehet másként.

Ez a városi magatartás a liberális tulajdonjogi elvek alapján is támadhatatlan volt. A tulajdon „szentségéből” következett, hogy birtokot nem lehet ingyen szerezni, erre a külvárosok lakói sem tarthattak igényt. A körülmények miatt azonban aligha véletlen, hogy a külvárosiak nem kívánták megváltani háztelküket, a határozatból 1849-ben sem lett semmi. Azt pedig, hogy a magisztrátus sem vette komolyan a ház utáni földek kimérését, az mutatja, hogy a határozattal ellentétben nem Ondódon, hanem a gyenge homokos talajú Cserén akarták kiosztani a járandóságot, így hiába szólították fel a külvárosiakat házaik megváltására, azok nem akartak fizetni s egyesek is csak akkor mutattak erre hajlandóságot, ha „jó föld adódik ház utáni földként”.

Múló epizód volt a háztulajdon és a ház utáni földek értékesítésének elválasztása is. Egy 1868-ból származó jelentés szerint „az 1848. április 26-án tartott közgyűlésnek a ház utáni földek szabad adás vevését megengedő határozata soha foganatosítva nem lőn”.²⁹⁵

²⁹³ MNL HBML IV A. 1011/j. 16. cs. 1848. 145. – Radics, 2001. 84., Balogh, 1981. 484.

²⁹⁴ Uo. IV. B. 1109/f. 1849/210. – Radics, 2001. 85.

²⁹⁵ Uo. IV. B. 1108/a. Prot. 1868/105.

A végeredmény az elmondottak alapján meglehetősen lehangoló. A rendi Debrecen 1848–49-ben az új jelszavak ellenére is alig lépett előre a polgári Debrecen felé. Mutatja ezt az is, hogy a népképviselői választás, de az új képviselő-testület megválasztása is nem túlságosan nagy lelkesedés mellett ment végbe. A polgármester választásában még a választásra jogosultak 80,8%-a vett részt, a főkapitányt már csak 21,6% választotta meg. Az országgyűlési választások sem mozgattak meg minden választópolgárt, a három követet 61,7% választotta meg.²⁹⁶ A törvényben előírt 157 tagot a városi közgyűlésbe Debrecenben népessége alapján 23 fővel kellett kiegészíteni. A választások során a régi tisztviselők felét nem választották újra, a közgyűlés azonban a megnövekedett létszámban is a legtöbb adót fizetők testülete maradt.

Az elmondottakból kitűnik, hogy Debrecen nem volt az átalakulás élharcosa 1848-ban. Ennek magyarázata nem nehéz, ha figyelembe vesszük, hogy ekkor már évtizedek óta érvényesült a „debreceniségnek” nevezett konzervatív mentalitás, amely a külső hatalommal szemben megtartotta a város egységét, amelyet polgárai joggal tulajdonítottak a hagyományokhoz való ragaszkodásnak.²⁹⁷

Ha az eddig elmondottak megfelelnek a valóságnak, akkor arra kell magyarázatot keresnünk, hogyan lehetett a város 1849. január 7-e és június 5-e között mintegy öt hónapon keresztül a szabadságharc fővárosa, a vert nemzeti hadsereg újjászervezésének bázisa, az 1849. április 14-i trónfosztáshoz szükséges tömeghangulat alakítója?

Úgy vélem, külön kell választanunk Debrecen népének magatartását a polgári átalakulás és az átalakulás eredményeit is védő, mégis évszázados hagyományokat folytató nemzeti függetlenségi küzdelem kérdésében. Ha a polgári átalakulás élharcosává a város az említett konzervatív mentalitás miatt nem lehetett, kuruc nemzeti hagyományai, magyarsága, kálvinista volta miatti évszázados üldöztetései eleve predestinálták arra, hogy vezérszerepet vállaljon a Habsburgok ellen folytatott függetlenségi háborúban.

Ennek az állításnak ellentmondani látszik, hogy a nemzetország szervezésében Debrecen, legalábbis a forradalom utáni első hónapokban nem nagyon jeleskedett. Bár a nemzetőrök létszáma 1848 októberében már meghaladta a háromezretet, sokan voltak, akik igyekeztek felmentetni magukat. Az Alföldi Hírlap gúnyos cikke példálózott is vele, ha azt hirdetnék ki, hogy rácoc földjéből „kisnyilasokat” fognak osztogatni, bizonyára többen jelentkeztek volna a mozgó nem-

²⁹⁶ Balogh, 1981. 480–481.

²⁹⁷ A debreceni mentalitásra Balogh István: *Debreceniség*. = *Studia Litteraria*, Debrecen, 1969. Uő: *Cívisek világa*. Bp., 1973. 297. Orosz István: *Debrecen és a magyar városfejlődés*. = *Alföld*, 1971. 12. sz. 49–56., Uő: *A hagyományos elemek továbbélése Debrecen gazdaságában a 19. század második felében*. In. *Kőfallal, sárpalánkkal ... Várostörténeti tanulmányok*. Debrecen, 1997. 81–82.

zetőrség tagjai közé.²⁹⁸ Az idős polgármester, Poroszlay Frigyes példamutatása azonban – ő is jelentkezett a nemzetőrök közé – megszüntette a közönyt, nagyon sokan jelentkeztek a kollégium diákjai közül, s végül a debreceni nemzetőrök vi-
tézül harcoltak. A kormány és az országgyűlés Debrecenbe költözése után pedig sem a nemzetőri szolgálat, sem a sorozott katonaság ellen nem lehetett kifogást emelni. Amikor a Debrecenbe érkezés után néhány nappal Kossuth hadba szólította a népet, a legfeljebb 35–40 ezer lakosú Debrecenből mintegy 7–8 ezer ember gyűlt össze, a gyermekektől az aggastyán korúakig. Mészáros Lázár hadügyminiszter nem alap nélkül állapította meg: „ez inges gatyás, ködmönös, szűrös, bundás magyar faj előtt önhitt felsőbbségünk lelapul, s annak nagysága előtt mi mindnyájan kicsinyek maradunk”.²⁹⁹ Debrecen és a Tiszántúl hat–hét megyéje nem kis szerepet játszott abban, hogy a magyar forradalmi hadsereg 1849 tavaszára megduplázódott, s diadalt diadalra halmozva úzhette el a jól képzett osztrák seregeket az országból. Debrecennek azonban nemcsak a hadsereg-toborzásban voltak elévülhetetlen érdemei, hanem abban is, hogy a megnövekedett létszámú hadsereget sikerült fegyverrel, ruházattal, élelmiszerral ellátni. A debreceni és a környékbeli céhes mestereknek, szántóvetőknek köszönhetően a tavaszi hadjáratot egy újjászervezett, jól felszerelt magyar hadsereg kezdhette meg.³⁰⁰

Mindez cáfolja azt a gyakran megfogalmazott vélekedést, hogy a szabadságharc bukásában szerepet játszott az a tény, hogy Debrecenben hiányzott a pesti utca forradalmi lendülete. A közvélemény formálásában a debreceni lakosságnak valóban kisebb szerepe volt, mint a pestinek. A döntő kérdésben azonban, a nemzeti függetlenség óhajtásában és minden eszközzel történő megvalósításában Debrecen semmivel sem maradt el az ekkor még csak lassan magyarosadó Pest mögött. Sőt, évszázados hagyományai sokkal jobban átitatták a közvéleményt, mint Pesten. Ezt táplálta az egyébként konzervatív református egyház, amely olyan kiváló szónoka gyűjtő hatású beszédeivel szolgálta a nemzeti függetlenség ügyét, mint Könyves Tóth Mihály, akiben Balogh István szerint a „fiatalos tüzes forradalmár egyéniség ... a romantikus kuruc függetlenség, az ösztönös németellenesség az átkos osztrák elnyomás és a Habsburg-katolicizmus ellen való lázadás keveredik össze igen nagyszabású szónoki tehetséggel”.³⁰¹ Nem szabad elfelejtenünk, hogy 1848 szeptembere, Jellacsics támadása óta a radikalizmus nem a polgári átalakulás kérdésében, hanem a nemzeti önállóság síkján formálódott

²⁹⁸ Balogh István: A város és népe. In: Szabó István szerk.: *A szabadságharc fővárosa Debrecen 1849 január–május*. Debrecen, 1948. 53. (továbbiakban Balogh, 1948.) „Kisnyilast” a város osztott a belső legelőből, elsősorban kukoricatermelés céljára. A feltört legelők a parlagoló rendszer szabályai szerint körbe jártak a bellegelőn, ezáltal a magisztrátus véleménye szerint hozzájárultak a gyeplegelő felfrissítéséhez.

²⁹⁹ Idézi Szabó István: *A küzdelem szervezése* (Szabó István szerk.: i. m.) 202.

³⁰⁰ Uo. 147., 171., 198.

³⁰¹ Balogh, 1848. 55.

meg. E téren az Országos Honvédelmi Bizottmány és a magyar országgyűlés Debrecen nélkül aligha jutott volna el a legradikálisabb lépésig: a Habsburg-ház trónfosztásáig. Ismeretes, hogy Kossuth a trónfosztásra vonatkozó elképzeléséért, amelyet diplomáciai megfontolásokból és az olmtüzi alkotmányra adott válaszként kívánt keresztülvinni, sem az Országos Honvédelmi Bizottmány, sem az Országgyűlés nem lelkesedett, bár az április 14-ét megelőző zárt ülésen az ellenzők valószínűleg kisebbségben maradtak.³⁰² Ami április 14-én a Nagytemplomban történt, visszafordíthatatlanná és megkerülhetetlenné tette Kossuth javaslatát. A Nagytemplomban történtek ugyanis nem egy parlamenti ülést jelentettek, hanem a debreceni nép tömegdemonstrációját. A hallgatóság, amikor az ülést az Oratóriumból Joan Dragos, majd Besze János javaslatára áthelyezték a Nagytemplomba, valóban befolyásolta a képviselőket abban, hogy ne forduljanak szembe Kossuth javaslatával, még akkor sem, ha nem mind értettek vele egyet. Vachott Sándorné emlékezete szerint Kossuth „elragadva hallgatóival együtt önmagát is, ... olyan hatást idézett elő, amelyhez hasonlót talán soha templom falai között nem látott halandó”.³⁰³

Nem lehet feladatunk a debreceni trónfosztás következményeinek mérlegelése. A forradalom és szabadságharc idején a városban történeteket áttekintve azonban feltétlenül meg kell állapítanunk: Debrecen nem egyszerűen helyt adott a függetlenségi küzdelem legradikálisabb lépésének, de évszázados hagyományait követve tevékenyen befolyásolta annak megvalósulását.

*Kossuth Lajos szobra
a református Nagytemplom
épülete előtt*

³⁰² Orosz István: A Függetlenségi Nyilatkozat születéséről 150 év távlatából. = *Jogtudományi Közlöny*, 1999. 11. sz. 489–492.

³⁰³ Idézi Varga Zoltán: A trónfosztás In. Szabó István szerk.: *A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1848 január – május*) 463.

MAGYARORSZÁG ÉS DEBRECEN A PROTESTÁNS PÁTENS IDEJÉN

Az 1850-es évek második felében számos jel mutatta, hogy a világosi fegyverletétel után kialakult neo-abszolutista kormányzás rendszere válságba jutott. 1857-ben Kempen rendőrminiszter azt írta naplójába, hogy a császár véleménye szerint „Magyarországon a közhangulat rosszabb, mint a forradalom óta bármikor.”³⁰⁴ Ennek számos jelét lehetett tapasztalni. 1855-ben Vörösmarty temetése néma tömegtüntetéssé változott. 1857-ben még a máriacelli búcsú is olyan esemény volt, amelyre fel kellett vonultatni a rendőrséget és a beépített ügynökök hadát.³⁰⁵ A kormányzat számos olyan intézkedést hozott, amely elégedetlenséget váltott ki. A jobbágyfelszabadítás forradalmi döntését nem lehetett ugyan semmissé nyilvánítani, de a végrehajtás uralkodói pátenssel történő szabályozása mindent visszavont, amivel az 1848-as magyar országgyűlés a volt jobbágyok érdekében kívánta továbbfejleszteni a felszabadítást. A volt földesurak kárpótlása terén sem igyekezett elősegíteni a gyors megoldást, hiszen 1856-ig még a kárpótlásról döntő bíróságok sem születtek meg.³⁰⁶ A közteherviselés forradalmi bevezetését 1848 márciusában az osztrák bürokrácia az államháztartás nehézségeinek megoldására kívánta felhasználni s mértéktelenül emelte mind az egyenes, mind a közvetett adókat. 1857-ig 2,3-szorosára, 1864-ig 3,4-szeresére nőttek az adóterhek. A Magyar Királyság területéről beszedett adók a korszak végén 64%-kal többre rúgtak, mint amennyit az államhatalom e terület költségvetési kiadásaira fordított. A kíméletlen adóbehajtás ellenére is 1859-ben az adóknak csak 13%-át tudták erőszak alkalmazása nélkül beszedni.³⁰⁷ Az adómegtagadás az ellenállás egyik formája volt, a Deák által hirdetett „*passzív rezisztenciá*”-nak a kormányzat által na-

³⁰⁴ Kovács E. (főszerk.), *Magyarország története 1848–1890*. Bp., 1987. (második, javított kiadás) 1. köt. 523.

³⁰⁵ Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. 443.

³⁰⁶ Orosz István: A jobbágyfelszabadítás és végrehajtása, In: Gunst Péter (szerk.) *A magyar agrártársadalom a jobbágyság jelszabadtásától napjainkig*. Bp., 1998. 114.

³⁰⁷ Varga István: A közterhek. In: Szabó István (szerk.) *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*. Bp., 1965. II. k. 314–315.

gyon is érezhető formája. Az adózás anomáliáit tetézték az 525 milliós „nemzeti kölcsön” kibocsátásával kapcsolatos visszaélések. Bár a kölcsön elvben önkéntes volt, a kormányhű tisztviselők mindent megtettek annak érdekében, hogy városuk, településük ne maradjon ki a jegyzésből. A kötvények igen gyorsan forgalomképtelenné váltak, mert valós értékük mélyen a névérték alá zuhant.

Nem volt sikere a kormánynak azokkal az intézkedésekkel sem, amelyeket modernizáció címszóval akart megvalósítani. Az 1852-ben bevezetett egyleti törvény célja: a modern civil társulások megteremtése – többek között – azért nem válhatott valósággá, mert előírásait a protestánsok rovására kívánták életbe léptetni. A már 1851-ben eltervezett, de csak 1859-re megvalósult községi törvény a bírók kinevezését a hatóságokra bízta, az ingatlanulajdonos választóknak csak három jelölt állítására lett volna joguk. Ebben szerepel először az antideмократikus virilista rendszer, amely a képviselőtestületek felét nem választás útján, hanem a vagyonosság alapján óhajtotta létrehozni.

Az 1855. évi konkordátum után az 1856. évi házassági pátens is előjogokat biztosított annak a katolikus egyháznak, amelynek egyes tagjait Világos után ugyanúgy keményen üldözték, mint a protestánsokat, s amelynek felsópapsága nagyon nehezen tudta kivédeni azt, hogy a magyarországi püspökök ne legyenek alárendeltjei a bécsi primás érseknek.³⁰⁸ Ugyanakkor a konkordátum a többi magyarországi felekezet helyzetét is megváltoztatta. Az abszolutista kormányzat kísérletet tett az 1847. évi állapotok restaurálására, amikor a katolikus egyház ál-lamegyház volt Magyarországon. A konkordátum ezt a helyzetet szentesítette. Márpedig ha van ál-lamegyház, szó sem lehet más egyházak teljes értékű autonómijáról.³⁰⁹

Sok sérelemnek volt forrása a Leo Thun nevével fémjelzett iskolareform, amely jó célok mellett a végrehajtással vált elfogadhatatlanná a protestánsok számára s megalázott és ledegradált olyan nagy hírű iskolákat, mint a debreceni Református Kollégium. A részleteiben valóban modern intézkedések nem kárpótolták a híveket az iskolai és egyházszerkezeti autonómijuk súlyos sérelmeiért.³¹⁰ A gyakran hirdetett civilizációs missziókat Madách Imre leplezte le gyilkos szatírával a „Civilizátor”-ban, Széchenyi pedig a „Blick”-ben.³¹¹

³⁰⁸ Tamási Zsolt: A katolikus egyházvezetés önvédelmi törekvései az 1848–49-es forradalom leverése után. = *Történelmi Szemle*, 51. 2009/3.; „... 1849-et követően a magyar római katolikus egyházvezetés Scitovszky primás utasításait követve sikeresen – a forradalmi részvétel utólagos megítélés szempontjából túl sikeresen – védte meg papjait a politikai felelősségre vonástól.” 383.

³⁰⁹ Gergely Jenő: Egyházi autonómiák. In: Gergely Jenő. (szerk.), *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*, Bp., 2005. 174., 183. Zöllner Erik: *Ausztria története*, Bp., 2000. 305. (továbbiakban Zöllner, 2000.)

³¹⁰ Gergely András (szerk.) *19. századi magyar történelem 1790–1918*, Bp., 1998. 327. A fejezet szerzője Csorba László. (továbbiakban Gergely A., 1998.)

³¹¹ Gergely A., 1998. 324., Kosáry Domokos: *Széchenyi Döblingben*. Bp., 1981. 150.

A sérelmek között az évtized végén a legjelentősebb a protestáns pátens életbe léptetése volt, amelyet a császár annak ellenére adott ki, hogy az előkészítés során egyértelműen s csaknem egyhangúan tiltakoztak az érintettek. A rendszer elleni egyetemes tiltakozás eredményezte, hogy a protestáns egyházak ügye 1859–60-ban, miként Kósa László megfogalmazta, „*nemzeti ügyként merülhetett fel, és a rendkívüli történelmi pillanatban így fogadta el csaknem az egész hazai közvélemény*”.³¹²

Mindezekhez járult a Monarchia külpolitikai sikertelensége. Kimaradását a krími háborúból mindkét fél hálátlanságnak érezte. Az évtized végén pedig az olasz–francia–osztrák háború, a solferinói vereség megmutatta az abszolutizmus sérülékenységét. Az 1859. év meghozta az évtizednek nevet adó Alexander Bach és Kempen belügyminiszter felmentését.³¹³

Az 1849–1861 közötti években Debrecen számára is súlyos megpróbáltatások következtek. A császári hatalom nem tudta elfelejteni, hogy 1849. április 14-én itt mondták ki a Habsburg-ház trónfosztását. A szabadságharc bukása után ki-nevezett királyi biztos utasítására hiába tartottak hálaadó istentiszteletet mind a Szent Anna, mind a Nagytemplomban, hiába állítottak emléktáblát a Református Kollégiumban „*örök emlékül azoknak a legáldottabb napoknak*” („*sempiternae faustissimi diei memoriae*” ...), amikor a császár 1852-ben Debrecen is meglátogatta, hiába képviselte a polgármester személyesen a várost Ferenc József 1854. évi esküvőjén, hiába választották díszpolgárnak Karl Geringert, Magyarország polgári kormányzóját és Alexander Bachot, a császári kormány belügyminiszterét, a „*bűnös város*” jelzöt nem tudták lemosni magukról.³¹⁴

Az abszolutista hatalom a városi autonómia elemeit megsemmisítette s a városi tanácson kívül valójában egyetlen szervezet sem működött. Debrecen a központosító törekvéseknek megfelelően 1853-ban az észak-bihari megyei hatóságok felügyelete alá került, a többi szabad királyi városhoz hasonlóan elveszítette önállóságának minden elemét.³¹⁵ Nem választották, hanem a megye főnök nevezte ki 1853-ban Csorba Jánost a város polgármesterévé s ezzel gyakorlatilag lemondatta Poroszlay Frigyest, az utolsót a még „*alkotmányosan megválasztott tisztviselők közül*”.³¹⁶ Csorba János, aki 1859 júliusáig ült a polgármesteri szék-

³¹² Kósa László: Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus idején. In: Németh G. Béla (szerk.), *Forradalom után – kiegészítés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*. Bp., 1988. 359.

³¹³ Zöllner, 2000. 307–308.

³¹⁴ Ifj. Bartá János: Debrecen az abszolutizmus korában (1849–1867) In: Gunst Péter szerk. *Debrecen történet 1849–1919*. Debrecen története öt kötetben (Főszerk. Orosz István) III. k. Debrecen, 1997. 18 (továbbiakban ifj Barta, 1997.)

³¹⁵ Ifj. Barta, 1997. 12.

³¹⁶ Szücs István: *Szabad királyi Debrecen város történelme*. III. k. Debrecen, 1871. 1029. (továbbiakban Szücs, 1871.)

ben, nem volt rossz szakember, nem volt ismeretlen sem a városban, hiszen még 1850-ben díszpolgárrá választották, nem hagyott kétséget afelől, hogy az új rendszer hivatalnok, s feladatait a városi közvélemény ellenére is végre kívánja hajtani. Egyéniségét jól jellemezte Szücs István a város történetírója. *„Talán, ha nem lett volna az ő modorában annyi érdes, s ha eljárásában kevesebb lett volna a szigorúság, melyen a vele érintkezésbe jövők közül nem egy-két gyöngédebb érzelmű ütközött meg, talán, ha hivatali eljárásról jelentéseiben saját egyéniségét nem állítja annyira előtérbe: eljárása kevésbé fogott volna visszatetszésre találni azok előtt, kik eszökbe vették, mikép ő, mint fizetési hivatalnok csak eszköz, tulajdonképi tényező pedig az anyagi erővel rendelkező város.*”³¹⁷ A hivatalnok polgármesternek kétségkívül sikerült a város gazdálkodását rendbe szednie, s a csődöt elhárítania. Ugyanakkor egyetlen lépést sem tett azért, hogy a polgári átalakulás érdekében 1848-ban alkotott városi törvények végrehajtása megkezdődjék. Ezek közül az egyik, az ún. ház utáni földek szabad adásvételét kimondó 1848. április 24-i közgyűlési határozat, amelyet a következő évben kívántak bevezetni, az abszolutizmus idején, de még az alkotmányos rend visszaállítása után is hosszú évekig *„Fogatosítva nem lón”*. Ugyanígy az az elv sem valósult meg a gyakorlatban, hogy a belvárosi és a külvárosi telkek közötti különbséget meg kell szüntetni, és a külvárosi telkek után is ki kell osztani a ház utáni földeket (Szepesen és Macson), bár ezt a határozat alkotói is úgy gondolták, hogy csak megváltási díj fejében valósulhat meg s ez is csak a békeévek bekövetkezése után.³¹⁸

Eredményes tevékenységet folytatott ugyanakkor az ún. *„béres földek”*, köztük az évszázadok óta zálogjogon birtokolt, mintegy 40 ezer kataszteri hold terjedelmű, debreceni kincstári puszták végleges megszerzése érdekében. 1818-ban a város igen kemény feltételek mellett tartotta meg a korábban is bérelt pusztákat s nagy megütközéssel vették tudomásul a város lakói, hogy a kincstár 1853-ban közölte: az ohati, zámi, halápi, hegyesi, monostori, bánki és fancsikai pusztákat *„ezen birtokokon fekvő zálogos összegek letétele mellett a kincstár használata alá visszabocsátani kéri”*. Zichy Hermannal a nagyváradi Helyhatósági Osztály elnökével, illetve az általa megbízott Szauer Lászlóval folytatott hosszas tárgyalások után, amelyeket még az előző polgármester Poroszlay Frigyes vezetett, sikerült olyan szerződést kötni, amely szerint a kincstár 1 094 900 forintért eladja a városnak az említett pusztákat. Ezután történt Poroszlay leváltása és Csorba kinevezése. 1854. január 4-én, már az új polgármesterhez érkezett a hír, hogy *„Öfelsége”* nem hagyta jóvá a szerződést. Bizonyára volt benne politika is, hogy Csorba személyesen járt el a császárnál s *„azon kérelem, mely a cs. kir. kor-*

³¹⁷ Szücs, 1871. 1030.

³¹⁸ Orosz István: Földbirtoklás, mezőgazdasági termelés és agrártársadalom Debrecenben 1850–1918 között. In: Gunst Péter (szerk.), *Debrecen története 1849–1919*, Debrecen, 1997. 83. (továbbiakban Orosz, 1997.)

mányszékek által meg tagadtatott, Fejedelmi kegyelem által megadatott”.³¹⁹ A polgármester azonban, bár elintézte a kincstári puszták megvásárlását, akarva vagy akaratlanul, sok gondot okozott a birtokosoknak, mivel e béres földeket a város, mint közösség nevére telekkönyveztette, holott a vételárat az egyes birtokosok fizették ki s még évtizedekbe tellett, amíg e földek jogi helyzete tisztázódott.

Csorba szerepe a kincstári puszták megvételében hozzájárulhatott ahhoz, hogy a város nem mert tiltakozni akkor, amikor irdatlan összegű, egymillió forintos „*nemzeti kölcsönt*” jegyzését vállalta a polgármester, azzal, hogy a polgárok jegyzéseit, ha szükséges, egymillióra egészíti ki a város. (Szükséges volt 759 ezer forinttal). Ezen az akción, a Csorba iránt megértést tanúsító Szücs István szerint is legalább 150 ezer forint kár érte a kötvényeket vásárló lakosságot és a várost.³²⁰

A polgármester javára lehet írni, hogy városi adománnyal segítette a „*gazdasági iskola*” létrehozását (a mai Bem téri vérellátó és könyvtár helyén), s részvényesként belépett a város nevében a tiszai vasút társaság alapítói közé.³²¹ Ez a társaság építette meg 1857-re a Szolnok–Debrecen, 1859-re pedig a Debrecen–Miskolc vonalat.³²²

Amikor Poroszlay Frigyes, aki a polgármesterségből történő elmozdítása után is megmaradt egyházkerületi főgondnoknak, 1857 januárjában elhunyt, helyét a hagyományoknak megfelelően a mindenkori polgármester foglalta el. Csorba János, bár császári hivatalnokként nem ismerte el a református egyház hagyományos autonómiáját, kedvező intézkedéseket is hozott egyháza számára. Növelte a kollégiumi professzorok fizetését, közadakozásból megjavíttatta a kollégium tetőszerkezetét, amely még 1849-ben rongálódott meg, városi földet juttatott az egyháznak, eladatta a kollégium jövedelmet alig hozó szikszói szőlőjét. Ennek ellenére sem tudta megszerezni a presbitérium jóindulatát, amelynek élén Szoboszlai Pap István³²³ szuperintendens 1855-ben bekövetkezett halála után Balogh Péter helyettes-szuperintendens állt. Nem felejtették el a hagyományos autonómia felszámolására irányuló törekvéseit.

Debrecen a 19. század derekán még csaknem teljes egészében protestáns város volt. 1853-ban csak 6,87%, 1857-ben pedig 7,22% volt a nem protestánsok számaránya.³²⁴ Éppen ezért a protestánsok hátrányos megkülönböztetésére irányuló állami intézkedések minden más településnél fokozottabban érintették a

³¹⁹ A tárgyalások történetének részletes elemzését ld. Orosz, 1997. 84–88.

³²⁰ Orosz, 1997. 89.

³²¹ Szücs, 1871. 1033.

³²² Szücs, 1871. 1035.

³²³ Működésére lásd Varga Zoltán: Szoboszlai Pap István élete és munkássága, különös tekintettel egyházpolitikai tevékenységére. = *Theologiai Szemle*, 10. (1934). 241–335.

³²⁴ Kováts Zoltán: Népesedési viszonyok. In. Gunst Péter (szerk.), *Debrecen története 1849–1919*, Debrecen, 1997. 42.

város lakosságát. Ezek között az 1790/91. évi 26. tc. alapján kivívott egyházi önkormányzat elleni támadások voltak a legsúlyosabbak. E törvény értelmében a protestánsok (és ortodoxok) nem csak megtűrt, hanem bevett felekezetek. Vallási ügyeikbe senki nem avatkozhat be, ügyeiket önállóan intézik, a király is csak felügyeleti jogot gyakorol felettük. Megszűnik a korábbi magán- és nyilvános istentisztelet közötti különbség, a protestánsok nem kényszeríthetők vallásuk elveivel ellentétes szertartásra, vagy esküre, így bármely hivatalt betölthetnek. A egyes házasságok továbbra is csak plébános előtt köthetők, de a leánygyermekek követhetik az anyjuk vallását. E törvényt egészítette ki az 1844. évi 3. tc., amely érvényesnek ismerte el a protestáns lelkészek előtt kötött vegyes házasságot és lehetővé tette a katolikus vallásról a protestáns felekezetekre való áttérést, amit az 1791. évi törvény még tiltott. A vallásfelekezetek közötti egyenlőséget kiteljesítette az 1848. évi 20. tc., amely nemcsak az unitárius vallást sorolta a bevett felekezetek közé, de azt is megállapította, hogy a bevett felekezetek között „tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapíttatik meg”.³²⁵ Az 1850-es években hat évtized alkotmányos elvei kerültek veszélybe, amikor Leo Thun miniszter új protestáns egyházkerületi rendszert akart érvénybe léptetni. Aligha véletlen, hogy a debreceni (idősebb) Révész Imre volt az, aki 1856–57-ben megjelent tanulmányaival igazolta a protestáns autonómia történelmi alapjait.³²⁶ Az új iskolarendszer a nyolc osztályos gimnázium és a jogakadémiák megszervezésével a debreceni Kollégium hagyományos oktatási rendjét számolta fel és rákényszerítette a már akkor is több, mint 300 éves intézményt, hogy magániskolaként működjék, tanulói 1851 és 1853 között Nagyváradon tegyenek érettségi vizsgát. A nyilvánosság jogát 1853-ban a gimnázium visszakapta ugyan, de éppen a protestáns pártens kihirdetése előtt két hónappal ismét elveszítette.³²⁷

Debrecen, amikor a hazai protestánsok legfontosabb településeként, a hazai katolikusok rokonszenvétől kísérvé, minden erejét latba vetve védelmezte egyházát és iskoláját, nem provinciális, hanem nemzeti érdeket képviselt. 1848. április 14-e után ismét figyelhetett rá az egész ország.

³²⁵ Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Bp., 1985. 175–176., 182.

³²⁶ Révész Imre: *Vélemény a magyar protestáns egyházalkotmány fő pontjai felett, különös tekintettel a jövő törvényhozásra*. Debrecen, 1857., Révész Károly (szerk.) *Révész Imre munkái a Pátens korából (1859–1860)*, Bp., 1900.

³²⁷ Csohány János: *A korszakváltások évszázada (1859–1950)*. In: Barcza József (szerk.) *A Debreceni Református Kollégium története*. Bp., 1988. 193., 199.

A HORTOBÁGY SZEREPE DEBRECEN ÁLLATTARTÁSÁBAN

A hortobágyi puszta kutatása Debrecen történetének egyik legvizsgáltabb területe. A több mint 40 évvel ezelőtt megjelent debreceni bibliográfiában 205 cím található a Hortobágyról s az eltelt évtizedekben ez a szám legalább megduplázódott.³²⁸ Pedig a Hortobágy nemcsak Debrecen határának volt része, hanem egy sor egyéb településnek is, Balmazújvárostól Egyekig. A hortobágyi puszta állattartása azonban sok korábbi vélekedéssel ellenében nem vizsgálható önmagában, hanem csak a debreceni állattenyésztés részeként s az újkorban nem is valamiféle nomád hagyományok őrzője volt, hanem a mindenkori gazdasági és társadalmi feltételeknek megfelelően alakult.³²⁹ Ecsedi István volt az első, aki a nomadizmusra utaló jelek mellett a 19. századi helyzetben már más viszonyok érvényesülését is konstataálta. Balogh István, Szabadfalvi József, Bencsik János és mások monográfiái és tanulmányai igyekeztek tisztázni a hortobágyi állattartás jellegét a történeti és néprajzi eszközökkel is kutatható időben.³³⁰

³²⁸ Debreceni Bibliográfia. Debrecen, 1961. 38–51.

³²⁹ A hortobágyi állattartás nomád és szilaj elemeit emelte ki Ecsedi István: *A Hortobágy pusztja és élete*. Debrecen, 1914., Uő: Nomád pásztorennyhelyek a Hortobágy pusztán. = *Néprajzi Értesítő*, 1913. 192–213., Uő: A hortobágyi szilaj pásztorkodás kialakulása. = *Debreceni Képes Kalendárium*, 1927. 108–112. Hasonló véleményen volt Győrffy István: *A szilaj pásztorok*. Karcag, 1928. Balogh István szerint Ecsedi úgy vélte, hogy a Hortobágy mindig az állattartás színtere volt és ez az állattartás rokonságot mutat a belső-ázsiai nomadizmussal. Balogh István: *Ecsedi István élete és munkássága*. Debrecen, 1985. 25. vő. Szabadfalvi József: Ecsedi István és a Hortobágy kutatás In. Szabadfalvi József: *Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből*. Debrecen, 1984. 233–245. (továbbiakban Szabadfalvi, 1984.)

³³⁰ Szabadfalvi József ezt az állattartást a korábbi szilaj, rideg elnevezéssel szemben extenzívnek nevezte. Szabadfalvi, 1984. 7–21. Balogh István: A hortobágyi pásztorkodás történeti múltja. = *Néprajzi Értesítő*, 1943. 97–112. Uő: Formen der extensiven Viehhaltung auf den Pusten von Debrecen (Belényessy Márta – Földes László – Gunda Béla red. *Viehzuht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*.) Bp., 1961. 465–503. Uő: *A civisek világa*. Bp., 1973. 211–229. (továbbiakban Balogh, 1973.) Bencsik János: Pásztorkodás a Hortobágy északi területén a 18. század végétől. *Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből*. Debrecen, 1971. Törő László: Legeltetési rend a Hortobágyon. *Műveltség és Hagomány* 1968. Gunda Béla szerk.: *Tanulmányok a Hortobágy néprajzához. Műveltség és Hagomány* XV–XVII. k. Debrecen, 1972–1974.

Ez a tanulmány nem vállalkozhat másra, mint annak bemutatására, hogy a Hortobágy, Debrecen legnagyobb összefüggő legelője, hogyan illeszkedett be a 19. században a város állattartásának rendszerébe.

Vizsgálódásaink kiindulópontja a kaszáló és legelő területek változása volt a város határában. Azért kell a gyepterületeket együttesen vizsgálnunk, mert a legelők és a rétek a határhasználat rendjében egyáltalán nem voltak olyan szigorúan elkülönítve, mint a statisztikai felvételek rovataiban. Az időjárástól függően, ha bő volt a szénatermés, olyan földeken is kaszáltak, amelyeken általában csak legeltetni szoktak, száraz, aszályos években pedig a réteket sem tudták egyszer sem megkaszálni, legfeljebb legeltetni.

A 19. század első feléből nincsenek statisztikai adataink, de semmi okunk sincs feltételezni, hogy más lett volna a helyzet, mint 1857-ben, amikortól az első statisztikai adat származik. Az a három határrész, ahol a debreceniek legeltettek: az ún. belső legelő, az erdős puszták területe, és a külső legelő funkcióját betöltő Hortobágy, már a 18. század végén jól elkülöníthetők voltak s semmi nem utal rá, hogy területük a 19. század derekáig megváltozott volna. A jogi helyzet annyiban változott, hogy a földtulajdon és polgárjog, illetve háztulajdon 1775 után összekapcsolódott, majd 1818 után az ún. béres földek megváltásával e földek használata is a megváltási díj függvénye lett. A legelők használatában érde-

mi korlátozás nem történt, a 19. század húszas éveig minden debreceni polgár, jogállásra való tekintet nélkül annyi állatot tarthatott a legelőn, amennyit óhajtott. A béres földek megváltása során szabályozták először a legelőhasználatot is. A szabályozás oka azonban nem az volt, hogy kisebbedtek volna a legeltethető területek, hanem az, hogy a béres földek újabb 32 éves zálogba vétele címén a városnak hatalmas összeget kellett a tulajdonosoknak kifizetni. Ezért 1820-ban megszüntették az ingyenes legeltetést, illetve csak azok részére hagyták fenn, akik béres földeket váltottak. Mindenki más szolgálatától függően 30 váltó krajcártól, azaz fél forinttól másfél forintig terjedő legelőbért fizetett számos marhánként. A legelőre hajtható állatok számát ekkor még nem korlátozták, ez csak 1836-ban következett be. A következő években még sokszor módosult a legeltetés rendje, az alapelvek azonban többnyire változatlanok maradtak, legfeljebb az összegek változtak.³³¹

Az első értékelhető városi statisztika a művelési ágak megoszlásáról 1857-ből származik. Ekkor a rétek és legelők együttes nagysága 94 946 kataszteri hold volt, a teljes debreceni határ 55,2%-a. Csaknem két évtizeddel később a gyepterületek 72 010 holdra (43,3%), 1880-ra 65 976 holdra (39,67%), 1884-re 64 419 holdra, (38,74%), 1909-re 55 755 holdra, (33,09%) csökkentek.

A változások magyarázata az országos tendenciák és a helyi történések tükrében nem nehéz. A század közepén, a krími háború következményeként kibontakozó gabona konjunktúra, különösen az Alföldön, a kaszálók és a legelők feltörését eredményezte, s a gyepterületek fogyását nem akadályozta meg a századvégi agrárválság sem. Debrecenben is 1847 és 1909 között mintegy 65%-kal nőtt a szántóföldek területe döntően a rétek és legelők rovására. Volt azonban egy lényeges különbség Debrecen és más nagyhatárú alföldi városok között. Debrecenben nem került sor a külső legelők felosztására és feltörésére. 1876 után a legelőterület gyakorlatilag változatlan volt (1880-ban 47 280, 1909-ben 47 950 kataszteri hold), míg 1876 és 1880 között 58 638 holdról 47 280 holdra csökkent. A rétek aránya két szakaszban változott radikálisan: 1857 és 1876 között 39 400 holdról 13 373 holdra, illetve 1895 és 1909 között 16 047 holdról 7803 holdra (22,85%-ról 8,04%-ra, illetve 9,56%-ról 4,26%-ra).³³²

A rétek csökkenése az első szakaszban jórészt azzal magyarázható, hogy az ún. tanya földek használatát a város 1854 után nem szabályozhatta, s azok a kaszálók, amelyek a városhatár e részén voltak, már a következő két évtizedben áldozatául estek a szántóvá alakításnak és a gabonatermelési láznak. A kaszálók

³³¹ Rác István: *A debreceni civisvagyton*. Bp., 1989. 136–137. (továbbiakban Rác, 1989.) Balogh István: *Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom*. In. Rác István szerk.: *Debrecen története 1693–1849*. 2. k. Debrecen, 1981. 286–298., 303–304.

³³² A statisztikai adatok forrása és részletes elemzése: Orosz István: *Földbirtoklás, mezőgazdasági termelés és agrártársadalom Debrecenben 1850–1918 között*. In. Gunst Péter szerk.: *Debrecen története* 3. k. Debrecen, 1997. 114. (továbbiakban Orosz, 1997.)

nagy része a keleti erdős pusztákon, a „cserei kaszálókon” maradt meg, mert ezek telekkönyvi tulajdonosa a város maradt. Jól látható, hogy a tulajdoni helyzet rendezése után itt is gyorsan csökkent a rétek és növekedett a szántóföldek területe, noha a homokos puszták sokkal kevésbé voltak alkalmasak a szántógazdálkodásra, mint a nyugati határrészen található löszhát földjei.³³³

A legelők területének alakulásában csak egy radikális változás tapasztalható, 1876 és 1880 között. Ha azt is tudjuk, hogy a város 1876-ban döntött a belső legelő felosztásáról és magántulajdonba adásáról, akkor nem nehéz összefüggést keresnünk a „bellegelő” kiosztása és a legelők mintegy 11 000 holdas csökkenése között, annál is inkább, mert a kortársi becslések szerint a belső legelő, kb. 14–15 ezer hold terjedelmű volt. A kiosztás utáni új tulajdonosok a még érvényesülő gabonakonjunktúra hatására legelőföldjük nagy részét szántóvá alakítottak.³³⁴

Nem vált ugyanakkor áldozatául a legelő feltörési óhajoknak a hortobágyi puszta, amelyből kb. 43–46 ezer hold illette meg Debrecen városát, s amint láttuk a statisztikák 1880 és 1909 között, ennél alig több legelővel számoltak a város határában. Nem állíthatjuk, hogy a hortobágyi puszta hasznosítására a 19. század második felében ne születtek volna a legkülönfélébb elképzelések, amelyek többsége azzal kezdődött, hogy a pusztát fel kell osztani, a városi előljáróság azonban (szerencsére) nem engedett, így a Hortobágy megmaradt a Tiszántúl legnagyobb összefüggő gyepterületének, amelyet csak az azóta is működő halastavak törnek meg.³³⁵

A debreceni állattartás területileg a város határának három részéhez, a belső legelőhöz, a hortobágyi pusztához és a cserei kaszálókhoz kapcsolódott. Ebből a szempontból Debrecen nem különbözött a nagyhatárú alföldi mezővárosoktól, amelyek állattartásában a 18. század folyamán következtek be fontos változások. Ekkor vált általánossá a korábbi magánlegeltetéssel szemben a közösségi legeltetés rendszere, a közösség által szerződöttetett pásztorok segítségével. A változások másik eleme a településhatárok övszerű átalakulása volt. Az települések beltelkeit többnyire szálláskertek, illetve szőlős- és gyümölcsöskertek övezték, majd a várostól távolodva a belső legelő, a szántóföldek zónája következett s végül legelők illetve erdők övezete zárta.

Ez az övszerű tagozódás Debrecen is jellemezte. A 18. században a várostólaskertek veszik körül, amelyek a század utolsó harmadában szőlőkké és zöld-

³³³ Orosz 1997. 115–116.

³³⁴ Ezt az is elősegítette, hogy a belső legelő egy részét már a 18. század óta szántás alá osztották, de hét évente változó újraosztás szerint. A teljes legelő szántóvá alakítása így nem okozott meglepetést. Orosz István: A debreceni belső legelő használata a XVIII. században és a XIX. század első felében. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XIX. k.* Debrecen, 1992. 29–30. (továbbiakban Orosz, 1992.) A belső legelő kiosztására: Balogh István: A debreceni belső legelő és felosztása 1876-ban. = *Debreceni Képes Kalendárium*, 1932. 100–104.

³³⁵ Orosz, 1997. 116.

séges kertekké alakultak át. A mintegy 15 ezer holdas belső legelő még teljes gyűrűt alkotott a város körül, de a szántóföldek övezete már csak északon, nyugaton és délen volt teljes, keleten az erdős pusztákat nem szántották, hanem részben erdőként, részben kaszálóként hasznosították. A legkülső öv északon és részben keleten erdőkből állt, amelyek egy nyúlványa, a nagyerdő egészen a város belső kertjeiig húzódott, északnyugattól délnyugatig azonban a hortobágyi puszta helyezkedett el, amely egy darabjával elért a Tiszáig.

A város határának övszerű tagozódása pontosan megfelelt az állattartás rendjének, amelyben elvált egymástól a „szilaj, és a kezes tartás”. Míg a szilajon, ridegen tartott gulya, ménes és sertésnyáj a téli hónapok kivételével állandóan a legelőt járta, a kezes jószágok, igás ökrök, fejős tehének, háttas lovak naponta hazajártak a legelőről és rendszeresen takarmányozták is őket. Hasonló rendszer a juhtartásban is érvényesült, hiszen a fejős juhokat és szopós bárnyaikat a településhez közel legeltették és takarmányozták is, a különbség csak annyi volt, hogy ezek magánszervezésű „gazdaságok”, vagy magánnyájak maradtak a továbbiakban is. Azt mondhatjuk tehát, hogy a városokat övező belső legelő a kezes jószágok, a külső pedig a szilaj állatok tartására szolgált. A legzordabb téli hónapokban a külső legelőn tartott állatok is beszorultak az ólaskertekbe, aklokba, szénázó színekbe, majd amikor e szálláskertek kikerültek a határba: a szállásokra, a későbbi tanyák őseibe.³³⁶

Debrecenben a várost körülvevő ólaskertek viszonylag korán, már a 18. század első felében megszűntek, a külső szállások viszont még nem alakultak ki, így az állatok tartásának a fentiekől eltérő rendjét kellett kialakítani. A hortobágyi puszta a kezdetektől fogva a szilaj jószágok legelője volt, s az is maradt akkor is, amikor más alföldi városokban a legelők feltörése már lehetetlenné tette a hagyományos állattartást. A bellegelő, ugyanúgy, mint más alföldi településen, a kezes jószágok tartására szolgált. Ezek az állatok éjszakára az állattartó városi polgárok telkén épült istállóba kerültek s a nappal a közösség által fogadott pásztorok felügyelete mellett a belső legelőn töltötték. A belső legelő szabályozott legeltetése már nagyon korán kialakult.

A város hat utcájának polgárai két csoportot alkottak a felső és az alsó járást, s állataik számára is ki volt jelölve az alsó, illetve felső járási legelő. A belső legelő használatának további jellegzetességei is voltak. A 18. század végén e határ-rész egy részét már nem legeltették, hanem szántóföldnek használták. Ezeket kis nyilasi, illetve ürge nyilasi földeknek nevezték. A nyilas név a használat rendjére is utal, mert a kis nyilasokat hét évente, az ürge nyilasokat két évente újraosztották bérfizetés fejében. A szántóföldek a hét évente ismétlődő osztások során vándoroltak a legelőben s a kortársi leírások szerint a 28 év alatt körbejárták a belső legelőt. Ez azt is jelentette, hogy a bellegelőnek mintegy negyedrésze volt állan-

³³⁶ Rác, 1989. 142.

dóan szántóföld. E jól működő rendszernek itt most nem vizsgálható szociális céljai is voltak, döntőnek azonban azt tekinthetjük, hogy a szántóföldek vándorlása révén „megfrissítették” a legelőt, a szántással kiirtották a gyomokat s elérték, hogy a szántott majd elhagyott határrész dúsabb legelőt biztosított az ősgyepeseknél.³³⁷

Aligha kétséges, hogy a belső legelő egy részének szántóföldként hasznosítása, ráadásul olyan formában, hogy három évtized alatt a legelő minden része volt szántóföld is, hozzájárult ahhoz, hogy 1876-ban a végleges felosztás mellett döntöttek. A fő indok azonban az volt, hogy a befolyt összegből kívánták kifizetni a város kb. egy millió forintos adósságát, ami az államkölcson jegyzése miatt keletkezett. A belső legelőt a felosztás után alig néhány évvel nagyrészt már feltörték és szántóvá alakították s csak közvetlenül a város melletti területen maradt meg néhány száz hold továbbra is legelőnek.³³⁸ Ez Debrecen hagyományos legeltetési rendjében új helyzetet teremtett s megváltoztatta a Hortobágy szerepét is.

A következőkben arról kell szólnunk, hogyan illeszkedett be a Hortobágy ebbe a rendbe 1876 előtt és a 19. század utolsó harmadában.

Amint az előbbieken már utaltunk rá, a 18. századtól fogva 1876-ig a debreceni legeltetés három oszlopon nyugodott: a Hortobágyon, a belső legelőn és az erdős pusztákon. Szerves kapcsolat a Hortobágy és az erdős puszták között alakult ki. A Hortobágyon tartott állatok akkor sem kerültek a városi telken lévő istállóba, ha a tulajdonosnak voltak ilyen istállói. A szilajon tartott állatok télen, az erdős pusztákon éltek, az ott összegyűjtött széna volt a téli takarmányuk, olykor a hóesésig, vagy tavasszal április 24-e előtt a puszta újabb birtokbavételéig a lábön hagyott, elöregedett fűvet legelték, vagy korai tavaszodáskor a zsenge fűvel táplálkoztak. A teletelő jószágra ugyanúgy fogadott pásztorok vigyáztak, mint a Hortobágyon a nyári legeltetéskor. A rendelkezésünkre álló adatokból arra is választ tudunk adni, hogy milyen feltételek között folyt a teletetés. A tanács által kiadott engedélyekből egyértelműen kiderül, hogy még az 1870-es években is többnyire primitív szállásokon „enyhelyeken,” „szárnyékokban,” földalatti és „gazból készült ólakban” tartották az állatokat és a pásztorok szintén a földalatti ólakban éltek az állatokkal együtt, legfeljebb az ugyancsak primitív építményeknek tekinthető „hegyes kunyhókban”.³³⁹ Egy 1872-ben készült városi összeírás szerint a hat erdős pusztai határrészen (Gút, Haláp, Pac, Bánk, Fancsika, Nagycsere), az 1868 előtt épült építmények közül csak 72 volt háznak tekinthető, de 155 földkunyhót s 341 gazból készült ólat vettek számba. A primitív állati szállá-

³³⁷ Orosz, 1992. 76.

³³⁸ Orosz, 1997. 99–101.

³³⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (MNL HBML) IV. B. 1405/b Gazdasági jkv. 1. k. 1872/6434., 7791., 8058., 8895., Uo. IV. B. Közgyűlési jegyzőkönyvek (Prot.) 34. k. 1866/3506.

sok egyáltalán nem csak a múltat jelentették, hiszen 1868 és 72 között csak 27 házat, de 26 föld és hegyes kunyhót és 45 gazból készült ólat építettek.³⁴⁰

A Hortobágy és az erdős puszták közötti kapcsolat a belső legelő 1876. évi felosztása nem érintette, annál kevésbé, mert a kezes jószágok korábban sem teleltek a városhatár keleti pusztáin. Érintette viszont a nyugati határrész házutáni földjein és az ún. cenzusos földön kialakult tanyákat, amelyek száma 1848 után gyorsan növekedett. A civilizációs kívánalmaknak megfelelően a városban egyre kevésbé lehetett állatokat tartani, így a kezes jószágok a tanyai istállóknak tapasztalták meg a modern mezőgazdaság által annyira ajánlott istállózó, takarmányozó tartásmód előnyeit. Ezáltal viszont a téli takarmány összegyűjtésének két centruma is kialakult: az erdős pusztákon a múltat tükröző primitív szállás és a 19. század viszonyainak is megfelelő földművelő tanya a házutáni és cenzusos földeken, amelyeket egyre gyakrabban neveztek tanyaföldeknek. Azok esetében, akinek a nyugati határrészekeken is volt tanyájuk és a keleti erdős pusztán is szállásuk, kialakult egy olyan teletelési rendszer, amit igen szemléletesen írt le Balogh István. Szerinte a Hortobágyról csak a hóeséssel szorultak az állatok először az erdei kaszálókra, a teletető pásztorok gondjaira, s amíg avart letek, itt is legeltek. Később szénát is kaptak az igen egyszerűen épített aklokban, amelyeket trágyából, gazból készített *garádjákkal* kerítettek el. Ha itt elfogyott a takarmány, a teletető állatokat áthajtották a szántóföldi tanyákra, ahol felélték a még meglévő kukoricaszárát vagy a takarmánygabonák szalmáját. Kora tavasszal ismét az erdei kaszálón találjuk az állatokat, hogy a kisarjadt fűvet lelegeljék egészen addig, amíg Szent György napja után ismét el nem foglalhatják a hortobágyi külső legelőt.³⁴¹

Az igazi gondot a belső legelő felosztása után nem a kezes jószágok teletetése – hiszen ez a mezőségi tanyákon megoldható volt –, hanem nyári legeltetésük okozta. A városból még ki lehetett hajtani naponta a jószágokat a belső legelőre, a Hortobágyra azonban sem innen, sem a cenzusos földek tanyáiról nem. Az a megoldás tehát nem vetődhetett fel, hogy a megmaradt hortobágyi legelő egy részét fenn kell tartani a naponta hazajáró állatok számára. Más megoldás nem maradt, mint az istállózás, illetve a tanya körüli legeltetés a saját birtokból meghagyott kaszálón és a gabonák betakarítása után a tarlón.

Sajátos helyzetben voltak a juhtartó gazdák, akik nagyobb részt merinó „birkát,” kisebb részben magyar fajta „racka juhok” tartottak. Bár a merinó volt a kényesebb fajta, mégis ezeket tartották a hortobágyi legelőkön s a racka juhokat,

³⁴⁰ Uo. IV. B. 1405/b. Gazdasági jkv. 1872/5610.

³⁴¹ Balogh, 1973. 103. Azokra, akiknek a cenzusos földek mellett az erdei kaszálón is volt földjük: MNL HBML IV. B. 1109/p. 111. Puszták összeírása 1870. Ondód. Harsányi Gábor pl. ondódi tanyáján teletette kezes jószágait, 15 lovat, 27 szarvasmarhát és 3 sertést. „Rideg” sertései viszont (75 darab) Szilágyi Péter „kondás cseléd” felügyelete mellett bánki szállásán teleltek. Uo. IV. B. 1109/p Erdőségek összeírása, 1870. Bánki erdő I. sz.

pedig a bellegelőn,³⁴² bizonyára azért, mert a rackának a tejét (is) hasznosították. Azon a csekély legelőn azonban, ami a belső legelőből 1876 után még megmaradt, „vesszőből készült” fejó karámjaikat is alig tudták felállítani. Megoldást csak a racka juhok számának nagyarányú csökkenése jelentett. A merinók tartásának ügye sem volt véglegesen megoldva. Itt a teletetés volt a gond, pontosabban az, hogy a birkák még a gulyamarha „szétverése” után is legelhettek volna a Hortobágyon, ha az előljáróság hozzájárult volna. Ezt a téli legeltetést az Erdélyből jött „purzsásoknak” bérfizetés mellett többször is engedélyezték. Ezért kérték a birkatartó gazdák, hogy változzon meg az a rend, hogy a birkák november 1-e előtt nem bocsáthatók be az erdei kaszálókra, míg a szarvasmarhák már Szent Mihálykor is ott vannak s március 12-én (Szent Gergely napján) már el kellett hagyniuk a teelőket, holott a gulyákat csak április végén kell kihajtani a Hortobágyra.³⁴³ A tanács, bár általában a szarvasmarha-tartók érdekeit védelmezte, nem akadályozta meg a Hortobágy folyón túli téli legeltetés, amivel a birkatartó gazdák még a 20. század elején is éltek.³⁴⁴

Juhászok a Hortobágyon (Ecsedi István után)

³⁴² MNL HBML IV. A. 1109/a Prot. 4. k. 1871/26.

³⁴³ Uo. IV. B. 1109/1. 1867/8220.

³⁴⁴ Uo. IV. B. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai, 1904/1. 1111.

A városi előljáráóság nemcsak a szarvasmarha- és birkatartók közötti vitában jelent meg döntőbíróként, de a legeltetés rendjét is ugyanúgy szabályozta, mint a szántóföldek vagy erdők használatát. Korábban már utaltunk rá, hogy 1820 előtt a debreceni lakosság térítés nélkül használhatta a közösség tulajdonába lévő legelőket, ekkor vezették be először a legelőbért, majd 1836-ban korlátozták a legelőre hajtható állatok számát is. A birtokok arányosítása során 1867-ben született olyan legeltetési szabályzat, amely nem veszítette el érvényét akkor sem, amikor a Hortobágy maradt Debrecen egyetlen legelője. Ez a szabályzat nem volt független a birtokok arányosításától, amelynek megoldására a központi kormány-szervek is utasították a várost. Debrecenben a 18. század vége óta minden kompetencia alapja a városi ház és telektulajdon volt, ehhez mérték a ház utáni földek juttatását, de a béres földek megszerzésének lehetőségét és mértékét is. Természetes, hogy a legelők arányosítása ügyében is ezt a hagyományos elvet kívánták alkalmazni. Az esetek egy részében, éppen a hortobágyi külső legelő tekintetében azonban ez nem sikerült. A szabályzat megerősítette azt a korábbi elvet, hogy az illetőségen felül senki nem legeltethet állatot a város határán. A ház utáni földek esetében (melyek nagysága a belső telektől függött) ugyanúgy, mint a tanya és a kaszáló földeknél egy nyilas föld (= 9000 négyszögöl) után 8 nagyállatot és 40 kicsit lehetett a Hortobágyra hajtani. Bármekkora földje is volt valakinek, nagy jószágok esetében a felső határ 184, kicsiknél pedig 920 volt. Debreceni számítás szerint nagy számos jószág volt minden felnőtt ló, tehén, bika, ökör. Két növendék szarvasmarhát, vagy lovat tekintettek egy számos jószágnak, valamint öt sertést és tíz juhot.³⁴⁵

A korábbi elveknek megfelelően azok legeltethettek volna, akiknek belvárosi telkük és házuk volt. A szabályzat azonban csak azoknak tette volna lehetővé a legeltetés, akik a városban is laktak, ugyanakkor a tanya és kaszálóbirtokosok akkor is használhatták volna a hortobágyi legelőt, ha nem volt telkük és házuk a városban. A sokféle óvás és tiltakozás ellenére ez a legeltetési rend érvényesült a következő évtizedekben s pontos számítások is készültek arra vonatkozóan, hogy mekkora állatállomány legelhet évente a Hortobágyon. Úgy tapasztalták, hogy a pusztá 42,5 ezer kataszteri hold területe 28 354 nagyállatot, vagy 141 770 kisállatot képes eltartani.³⁴⁶ Ha ezt a tervezett létszámot összevetjük a Hortobágyon valóban tartott állatokkal, a következő helyzetet találjuk. 1868–1870-ben 22 269, 1878–1880-ban 22 461, 1895-ben 22 596, 1891-ban 17 701 számos állatot hajtottak ki debreceni gazdák a hortobágyi legelőre. Minden évben 25–37%-kal kevesebbet, mint ahány a saját számításaik szerint elegendő élelmet talált volna a pusztán. Pedig ez a számítás a szokásosnál nagyvonalúbb volt, mert egy számosállatra 1,5 hold legelőt számított, míg mások általában csak egy kataszteri holdat.

³⁴⁵ Uo. IV. B. 1109/1. 1867/8220.

³⁴⁶ Uo. IV. A. 1021/g. 16. k. 1870.

Ez a helyzet eredményezte, hogy Debrecen hortobágyi legelőjét bérleti díj fejében az egész korszakban használták a szomszédos települések, Nádudvar, Bal-mazújváros, Tiszacsege, Tiszafüred lakói. Nem feltétlenül volt szükség tehát a legeltethető állatok létszámát szigorúan szabályozni.

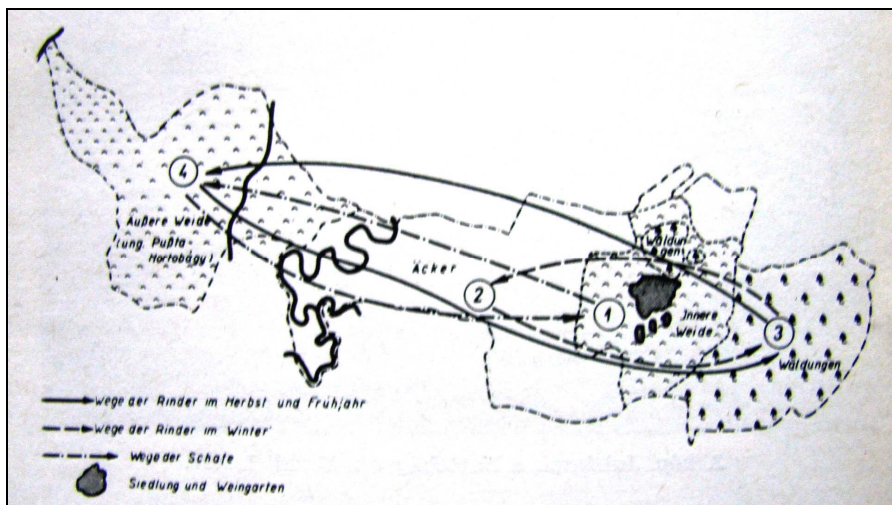
A 19. század második felében született hortobágyi állatösszeírások arra is lehetőséget teremtenek, hogy kísérletet tegyünk annak megállapítására, milyen volt Debrecenben a hagyományos pusztai állattartás aránya. A Hortobágyon ugyanis kezes állatokat, amint említettük, a belső legelő felosztása után sem tartottak, így az ott lévő állatlétszám jelzés lehet arra, mennyire maradt meg az évszázados múltú tartásmód. A fentebb említett időpontokban 1868 és 1898 között a lovaknak 54–49%-át, a szarvasmarháknak 73–61%-át, a juhoknak 79–44%-át, a sertéseknek 45–13%-át tartották a hortobágyi legelőkön, azaz a hagyományos „szilaj” vagy „extenzív” formában. A lovak esetében oly kicsi az ingadozás, hogy nyugodtan megállapíthatjuk: Debrecenben a ménesben tartott állatok még a 19–20. század fordulóján is az állomány felét adták és csak másik felét fogatolták rendszeresen. 1868 és 1895 között a szarvasmarhák aránya is 71 és 73% között mozgott és csak 1898-ban zuhant le 61%-ra. Ennek okát nem tudjuk megmagyarázni, ugyanúgy, mint azt sem, hogy a 76–79% között ingadozó juhok aránya meg 1878-ban miért zuhant 44%-ra, hogy 1895-ben ismét 79%-ra emelkedjen. Úgy vélem, az ingadozások ellenére is azt biztosan megállapíthatjuk, hogy a szarvasmarhák legalább kétharmada, a juhok négyötöde-háromnegyede a pusztai állattartás körülményei között élt a Hortobágyon, ugyanúgy, mint a 18. században, vagy a 19. század első felében. Egyértelműen alakult viszont a legelőn tartott sertések aránya: a legmagasabb értéket 1868-ban, a legalacsonyabbat 1998-ban tapasztalhattuk, ami arra is utal, hogy a legeltető tartásmód a századfordulóra teljes mértékben visszaszorult.³⁴⁷ A hortobágyi legelő felosztásának és feltörésének elmaradása konzerválta Debrecenben a hagyományos tartásmódot is. A Hortobágyot úgy használták a debreceni címisek, mint évszázadokkal korábban.

A rendszer fennmaradását nemcsak a Hortobágy változatlan állapotban maradása biztosította, hanem az is, hogy az erdei kaszálók, bár az egyéni gazdák váltották meg, a 19. század egész időszakában telekkönyvileg a város tulajdonában voltak, amely nem óhajtotta a hagyományos teletelési rendet felszámolni.

Válságos évek a vázolt működéssei kapcsolatban csak a 20. század elején kezdődtek, amikor a hortobágyi legelők ügyében kiéleződtek a szarvasmarhatar-tók és a juhos gazdák ellentétei. Az utóbbiak rendszeressé kívánták tenni, hogy a Hortobágy folyón túli pusztán rendszeresen teletethessék állataikat, az előbbiektől a szarvasmarhák tavaszi legelőjét féltették. Az erdős pusztákon folyó teletetést, ami nélkül a hortobágyi szilaj tartás sem maradhatott volna meg, a modern erdőgazdaság kialakításának apostolai támadták egyre erősebben. Melléjük álltak

³⁴⁷ Orosz, 1997. 181–182.

azok a tanyabirtokosok, akik kisparaszti földműves tanyákat kívántak létrehozni az erdei kaszálókon is, nem elégedtek meg a 18. századot idéző földbe mélyített ólakkal, gazból épített aklokkal. A városi Gazdasági Egyesületbe tömörült cívis birto­kosság viszont egyik beadványában éppen az erdei legeltetés felszabadítását és a korábbi helyzet maradéktalan megőrzését óhajtotta. Magát az erdős pusztákon ér­vényesülő rendszert egy beadvány „még az ázsiai gazdálkodáson is alól lévőnek nevezte”. Az I. világháborúig azonban számottevő változás nem történt.³⁴⁸

*Szarvasmarhák és juhok legelői a Hortobágyon és a cserei kaszálókon
(Balogh István után)*

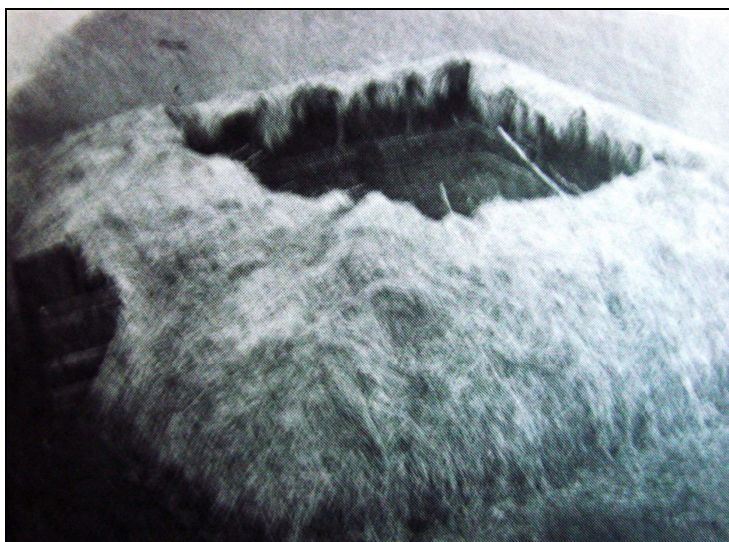
A hortobágyi állattartás archaikus jellegét a 19. század végén és a 20. század elején többen is észrevették. Debrecen első, nemcsak történeti jellegű monográfiájában Békessy László már 1882-ben a „régii jó idők egy töredékes emlékének” nevezte a Hortobágyot, pásztorait pedig a „nomád élet” rekvizitumainak.³⁴⁹ A hortobágyi pásztorélet emlékeit azóta kutatók tucatja vizsgálta. Az éppen kialakuló néprajztudomány nagy alakja, Herman Ottó egy olyan életforma utolsó képviselőinek tekintette őket, amely őseinket a honfoglalás korában jellemezhet­te. A későbbiekben a nomadizmus összekapcsolása a hortobágyi állattartással és a hortobágyi pásztorokkal másokat is jellemezett. Az újabb korok néprajzi kutatásai az állattartás jellege és a pásztoréletmód tekintetében sok minden tisztáztak. Balogh István véleménye szerint, amit Jókai és Herman a 19. században láthat-

³⁴⁸ Orosz 1997. 178–179.

³⁴⁹ Békessy László: Állattenyésztés. Zelízy Dániel szerkesztette *Debreczen sz. királyi város egyetemes leírása*. Debrecen, 1882. 658., 662.

tak, az nem az ősi magyar pásztorélet, hanem a néhány évtizeddel korábbi átalakulás eredménye volt.³⁵⁰

E modern kutatásokhoz nincs mit hozzátenni. Én csak azt tekintettem feladatnak, hogy a rávilágítsak, a hortobágyi állattartás önmagában érthetetlen és megmagyarázhatatlan, mert részét alkotta a hagyományokat egyébként mereven őrző debreceni állattartásnak.

*Juhakol a cserei kaszálókon (Debrecen–Bánk)
Szabadfalvi József után*

³⁵⁰ Balogh, 1973. 210–211.

A FÖLDTULAJDON SZEREPE DEBRECEN VAGYONOS POLGÁRAI KÖZÖTT A 19. SZÁZAD KÖZÉPSŐ HARMADÁBAN

Telegdi Kovách László debreceni ügyvéd, a Regélő, a Társalgó, az Életképek, a Tudománytár és más reformkori lapok munkatársa, alig egy évtizeddel a magyar társadalmat átformáló 1848. évi polgári forradalom előtt, városa lakosságát a következő mondatokkal jellemezte: „Nem távoznak el az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy ezen város inkább szántóvetők lakhelye, mint mesterembereké s művészeké (az én kiemelésem: O. I.). Minden lakos – a sajátlagos földművelőt kivéve – hét mesterséget gyakorol: a csizmadia, varga, kereskedő, pap, ügyvéd, tanító egyszerűen földművelő – elannyira, hogy szoros értelemben vett hivatásuk csak mellékes. S így egészen meg van a dolog fordítva a külföldi városokban, hol a mesterembereknek majd semmi ösmeretük nincs a földművelésről.”³⁵¹ A forradalomban is szerepet játszó s az 1860-as 70-es években *tőkés* vállalkozásokkal próbálkozó debreceni polgár igazságát a modern történeti kutatás teljes mértékben megerősítette. Ma már elég jól ismerjük azt a „debreceniségnek” nevezett mentalitásforrást, amelynek első leírása *Kazinczy Ferenc*től származott, de amelynek valós tartalmát csak a legutóbbi évek kutatásai tisztázták. A 18. század második felében kezdődtek Debrecen történetében azok a változások, amelyek eredményeként a korábban erősen iparosodott és kereskedő jellegű közösséget ismét a mezőgazdasági életforma határozta meg. Ennek egyik tudati vetülete volt a „debreceniség”, amely elsősorban a cívisnek nevezett földművelő polgárok magatartásformája volt, s tartalmazta a mezőgazdaságból élők ragaszkodását a szokásokhoz, a termelés hagyományos eljárásaihoz, idegenkedését az újításoktól, mindentől, ami „kívülről jött” s eltért a közösség által évszázadok óta szentesítettől.³⁵²

Az 1848. évi forradalom a jobbágyfelszabadítással, a közteherviselés megváltásával, a népképviseléssel és a polgári szabadságjogok általánossá tételével azt jelentette, hogy Debrecen körül megváltozott a világ. A kérdés az, hogyan re-

³⁵¹ Telegdi Kovách László: Debrecen jelen állapot jának rövid rajza In. Paládi-Kovács Attila szerk.: *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. Bp., 1985. 251.

³⁵² Balogh István: „*Debreceniség*”. *Studia Litteraria Debrecen*, 1969. 20–28. Uő: *Cívisek társadalma*. Debrecen, 1946. 66. Uő: *A cívisek világa*. Bp., 1973. 81–82. (továbbiakban Balogh, 1973.) Orosz István: Debrecen és a magyar városfejlődés. = *Alföld*, 1971/12. 49–57.

agált Debrecen öntörvényű s a megelőző évtizedekben meglehetősen zárt közössége ezekre a változásokra, amelyek létrejöttében annak ellenére sem volt szerepe, hogy 1849 januárjától a „szabadságharc fővárosa” lett.

E rövid tanulmányban nem lehet célunk a sokrétűen tagolt és rétegzett debreceni társadalom egészének reagálását számba venni. Csak arra törekszünk, hogy a leggazdagabb debreceni polgárok társadalmi helyzetét elemezve választ keressünk a címben jelzett kérdésre: milyen szerepet játszott a földtulajdon a városi társadalom elitjének tekinthető 100 polgár vagyoni viszonyaiban, s ezzel együtt arra is, milyen súllyal szerepelt a tőkés átalakulásban leginkább érdekelt városi elit életformájában a gazdálkodás, amely Marx szavai szerint a termelésnek nem az a szférája, ahol „a tőke eredetileg megtelepszik”.³⁵³ A mezőgazdaságból élők aránya a leggazdagabbak között a tőkés átalakulással való negatív korreláció miatt egyben annak is mércéje lehet, hogyan haladt előre a kapitalista átalakulás – ha egyáltalán előrehaladt – a polgári forradalmat követő negyedszázadban egy olyan városi közösségben, amely rendi kiváltságait a feudalizmus utolsó évtizedeiben is makacs következetességgel védelmezte.

Az sem kétséges azonban, hogy a legvagyonosabbak csoportjának elemzése olyan következtetések levonására is lehetőséget teremt, amelyek nemcsak erre a szűk rétegre, hanem az egész debreceni társadalomra érvényesek, s talán kiterjeszthetők a Debrecenhez hasonló magyarországi alföldi városokra is.

I.

Az elemzések elvégzését a viszonylag szerencsés forrásadottságok is lehetővé teszik.

Debrecen hat kerületéből és a külvárosokból ránk maradt az 1850/51. évi adó-kivetési „alapkönyv”,³⁵⁴ amely már az 1849. október 20-án kiadott császári nyílt parancs alapján határozta meg az adófizetést, a közös teherviselés elvének érvényesítésével. Ismeretes, hogy a császári pátens az 1849. március 4-i olmützi birodalmi alkotmány elveit érvényesítette Magyarországon is, és elrendelte, hogy a közteherviselést ugyanolyan rendszer szerint kell megvalósítani, mint az örökös tartományokban. Nem vett tudomást az 1848. évi áprilisi törvényekről és az 1849 májusában megalkotott adótörvényről, amely a közteherviselés gyakorlati megvalósításaként föld-, ház- és kereseti adó kivetését írta elő az állampolgároknak.³⁵⁵

³⁵³ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* (Karl Marx és Friedrich Engels: Művei 46. k.) Bp., 1972. I. k. 178.

³⁵⁴ MNL HBML IV. A. 1022/a. 100. k. Adókiivetési alapkönyv 1850–51. évről

³⁵⁵ Varga István: A közterhek. In. Szabó István szerk.: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Bp., 1965. II. k. 258–260. (továbbiakban Varga, 1965.)

Az osztrák adózási rendszer bevezetése Debrecenben is mintegy háromszoros adóemelkedéssel járt már az abszolutizmus első esztendejében, ha a városi pótadóktól eltekintünk.

Negyedszázaddal későbből, 1876-ból, ugyancsak fennmaradt az az adójegyzék – az adózók foglalkozásának feltüntetésével –, amely alapját képezte az ún. virilista jegyzékek összeállításának. A megyei, városi törvényhatósági bizottságok nem választott, hanem fizetett adójuk nagysága alapján bekerülő tagjait, az ún. virilistákat az adóhivatalok listája alapján állították össze.³⁵⁶ Az 1870. évi 42. tc. szerint a törvényhatósági bizottságok felét virilisták alkották. Létszámuk Debrecenben az első, 1873. évi jegyzék szerint 93 rendes és 20 póttag volt.³⁵⁷ Az adójegyzékben azonban a kiválaszthatóság végett 240 adófizetőt és az általuk fizetett adó nagyságát sorolják fel, így a vagyonosok kiválasztásában nem vagyunk a virilistajegyzékek létszámához kötve. A valóságban fizetett adónagyság szerint szerepelnek a jegyzékekben azok, akiknek adóját a törvény szerint kétszeresen lehetett számítani. Az anyagi helyzetet így a vizsgálatainkban használt 1876. évi adójegyzék jobban tükrözi, mint a virilistajegyzékek.

Az adófizetéstől, pontosabban a földadókivetéstől nem független a forrásoknak az a második csoportja, amely a kataszteri felmérések során keletkezett. A földadót a földből származó tiszta jövedelem után vetették ki. A tiszta jövedelem kimutatásához azonban nemcsak a birtokok tulajdonos szerinti pontos (telekkönyvi) kimutatására volt szükség, hanem a művelési ágak szerinti megoszlásra és a földadó alá eső és földadó fizetésére nem kötelezett (terméketlen) földek regisztrálására is. A mérnöki felméréseken alapuló adatok birtokában a községi előjárók bevallása alapján végezték el a jövedelembecslést művelési áganként, amit a becslőbiztosok ellenőriztek. Figyelembe vették a föld termőképességét, a termelt javak értékesítési lehetőségét, több év átlagárai alapján számított termékárakat stb. Tekintettel voltak arra is, hogy a szomszédos településeken hogyan alakult a föld jövedelmezősége. A nyers jövedelemből levonták a művelési költséget, ill. az így nyert tiszta jövedelmet, amit a felvételben szintén kimutattak, tekintették a földadó alapjának.³⁵⁸

Debrecen esetében a kataszteri birtokrészletli jegyzőkönyveknek különböző évekből származó összesítései maradtak ránk: így 1856-ból, 1876-ból, 1884-ből,

³⁵⁶ MNL HBML IV. B. 1405/b. 24. cs. 1776/1120. Vö. Újlaki Zoltán: A Hajdú kerület és Hajdú megye képviselői rendszere 1872–1918. In: Bónis György – Degré Alajos szerk.: *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Bp., 1978. 319. Baranyi Béla: Gondolatok az uralkodó elitről, valamint egy helyi elit történetéről a debreceni virilizmus kapcsán (1870–1930) In: Fehér András szerk.: *Magyar történeti tanulmányok* V. k. Debrecen, 1972. 20.

³⁵⁷ MNL HBML IV. B. 1405/b. 3. cs. 1873/62.

³⁵⁸ Varga, 1965. 265.

1900-ból és 1909-ből.³⁵⁹ E tanulmány az első két felvétel összevetésére vállalkozik. Az elsőt fél évtized választja el az 1851. évi adókivetési alapkönyvtől, ami nem akkora időkülönbség, hogy az összevetést teljesen reménytelenné tenné. A második több szempontból is fontos dátumhoz kapcsolódik. 1876-ban kezdték meg az 1875. VII. törvénycikkkel elrendelt új – végleges – földadókataszter elkészítését. A debreceni összesítés ezt az új helyzetet tükrözi. Ugyanebben az évben döntött Debrecen tanácsa a várost körülölelő mintegy 16 ezer holdas bellegelő kiosztásáról, ami a következő évben meg is kezdődött.³⁶⁰ A kataszteri összesítő jegyzőkönyv a kiosztás előtti állapotot mutatja, de már tartalmazza azokat a birtokváltozásokat, amelyek 1856 és 1876 között mentek végbe. Ezek között a legfontosabb a város ún. allodiális földjei jó részének értékesítése volt, amelyekkel a magánbirtokok területe gyarapodott.³⁶¹

Amint korábban is utaltunk rá, 1876-ból van adójegyzékünk is, így a földbirtokmegoszlást mutató kataszteri birtokkészlet összesítő összevethető a legtöbb adót fizetők kimutatásával.

II.

Az említett források a debreceni vagyonos polgárok esetében nemcsak állapot-, hanem változásvizsgálatra is lehetőséget teremtenek. A változások megértéséhez azonban röviden szólnunk kell a debreceni földtulajdon természetéről az 1848. évi polgári átalakulást megelőző és azt követő évtizedekben.

Debrecen város polgárai 1693, a szabad királyi városi jogállás megszerzése óta szabad tulajdonosai voltak határuknak, legalábbis azon részének, amelyet a város, mint közösség tulajdoni joggal és nem zálog formájában tartott kezében. A 166 ezer kat. holdas határnak ez csak kisebbik része volt; s így a zálogbirtokok tulajdonként történő megszerzése a várospolitikai egyik legfőbb célja már 1848 előtt is. A szabad királyi városok földtulajdona, bár a feudális jogrend valódi tulajdonként ismerte el, a polgári átalakulás előtt nem tekinthető a szó szoros értelmében „szabad” földtulajdonnak, ha szabadnak az adható, vehető; cserélhető, rendelkezési korlátok alá nem eső, örökíthető stb. földet tekintjük. Nem polgári, hanem feudális földtulajdon ez is, bár rá nem vonatkozik a földesúri tulajdon és a

³⁵⁹ MNL HBML IV. B. I021/g. 21. k. Birtokok földhasznóbérleti iratai. A földek minőség szerinti összeírása. Uo. IV. B. 1113/1. g. Kataszteri iratok 1856. Hajdú megye levéltára. 127/t Földmérési felügyelőség iratai 4. k. Kataszteri birtokívek összesítése. Uo. 5. k. (1884). Uo. 6. k. (1909) Debrecen IV. B. 1405/d. 35. k. Debrecen szabad kir. város kataszteri birtokíveinek összesítése 1900.

³⁶⁰ Balogh István: A debreceni belső legelő és felosztása 1876-ban. = *Debreceni Képes Kalendárium*, 1937. 100–104.

³⁶¹ Kiss István: Debrecen sz. kir. város története az abszolutizmus korában In. Csorbán Endre szerk. *Magyar városok fejlődése Debrecen sz. kir. város.* Bp., 1931. 146.

jobbágyi birtoklás kettőssége, és az ebből fakadó járadékszolgáltatás, illetve járadék élvezés antagonizmusa. A feudális-rendi viszonyok között a szabad királyi városok földtulajdonának feudális jellege nem a járadékfizetés kényszerében, hanem a rendelkezés szabadsága elé állított közösségi korlátokban nyilvánult meg. A tőkének a modern földtulajdon megteremtésére irányuló akciójában a rendelkezés szabadságának és a használat korlátlanságának kivívása volt a döntő tényező, ez változtatta a földet is „pusztán kicserélhető értéké”. A tőkés átalakulás előtti időszakban, bár a város lakosai privilégiumokkal rendelkező szabad emberek voltak, földtulajdonos mivoltuk csak „a közösséghez való viszony által feltételezettként jelent meg”.³⁶² E közösségi korlátok széttörése teremthetett csak polgári földtulajdont Debrecenben.

A földtulajdonra nehezedő közösségi korlátok egyik legfontosabb eleme az volt, hogy a földtulajdon és a háztulajdon a város saját földjein elválaszthatatlanul összekapcsolódott. Háztelek után már a 16. században is osztottak földeket Debrecenben, de a belső telekkel kötelezően külső határbeli birtok csak 1774 óta, az ún. *Forgách-féle* királyi biztosság működése óta kapcsolódott össze. A királyi biztos a korábbi gyakorlatot szentesítve véglegesen és elválaszthatatlanul összekapcsolta a háztulajdont és a földtulajdont a saját határon. Akinek Debrecenben 1774 után beltelke és háza volt, külső földet is kapott, mégpedig a beltelek területének 30-szorosát. A városi háztelkek nem voltak nagyok, az 1 kat. holdnál mindenestre általában kisebbek, a polgárok *ház utáni földje* (így nevezték a beltelek külső járandóságát) ritkán haladta meg a 30 holdat, többnyire csak 10–20 hold volt. Talán nem kell külön hangoztatnunk, mennyire meghatározó jellege volt az intézkedésnek abban, hogy a debreceni kereskedő és iparos polgárok figyelme is a föld és a mezőgazdaság felé fordult. Ha a háztulajdonnal együttjár meghatározott föld is, a földet nem lehetett műveletlenül hagyni, s így aki nem akart mezőgazda lenni, az is kényszerült földet művelni. *Telegdi Kovách László* már idézett megállapítását arról, hogy a polgárok szorosán vett hivatása csak mellékes a földművelés mellett, ez a helyzet segít értelmezni. A beltelek és a ház utáni föld – amelyet a város ondódi határrészén mértek ki 1774-ben – elválaszthatatlansága adásvétel és öröklés esetén is fennmaradt.

Más formában érvényesültek a közösségi korlátok azokon a földeken, amelyet a debreceni polgárok nem tulajdonként, hanem zálog formában birtokoltak. Az évszázadok során Debrecen határa 60-nál több elpusztult település külsőségeit is magába olvasztotta. Ezek egy részének tulajdonosa háramlás révén a királyi kincstár lett, másokat sikerült a városnak tulajdonként megvásárolnia, ismét mások esetében magán-földesurak formáltak jogot a századok óta Debrecen által élt területre. E zálogjogon bírt földeket a város, mint közösség csak pénzfizetés ellenében bocsátotta polgárai használatára, ezért ezeket *cenzuális vagy béres föl-*

³⁶² Karl Marx, II. k. 201.

deknek nevezték. A béres földek használatának egyik korlátozó tényezője volt, hogy a díjat kifizető polgár nem állandóan ugyanazt a földet használhatta, mert e földeket 7 évenként újraosztották egészen 1818-ig. A részesülés mértékét is a városi tanács, mint a közösség letéteményese szabta meg, „kinek-kinek az értéke, adaja és szolgálattya” szerint. 1818-tól megszűnt a béres földek újraosztása, mert a kincstár újabb 32 évre csak úgy adta zálogba e földeket, ha a város 635 ezer ezüst forintot fizet értük. Ezt csak úgy tudták előteremteni, hogy a földeket alzálogba adták egyes polgároknak, akik az alzálog fejében kifizették a kincstár által kért összeget. A használat így 32 évig változatlan volt, de a béres földek váltásában újabb korlátok érvényesültek. Nem válthatott cenzuális földet csak az, akinek háztulajdona volt a városban, s korlátozva volt a béres földek terjedelme is. Az 1818. évi megváltás során senkinek nem adtak 5 nyilasnál kisebb (kb. 28 kat. hold) és 16 nyilasnál nagyobb (90 kh.) földet.³⁶³

A 18. század végén szabályozták a debreceni földbirtok harmadik típusának, az ún. *csere(i) kaszálóknak* a használatát is, amelyeket 1774 és 1818 között ugyanúgy osztottak tehetség szerint, mint a béres földeket, 1818-ban pedig véglegesen a házzal bíró polgárok használatába adták. A kaszálók esetében is meg volt szabva a két szélső határ: 5 boglyásnál (11,25 kat. hold) kevesebbet és 16 boglyásnál (36 kat. hold) többet senki sem válthatott.

Debrecen vagyonos polgárai tehát úgy érkeztek el az 1848. évi polgári átalakuláshoz, hogy a háztulajdon és a ház utáni földek összekapcsolódása miatt foglalkozásuktól függetlenül, ha háztulajdonosok voltak, valamennyien földbirtokkal is rendelkeztek, de ennek a földbirtoknak, valamint a béres és kaszálóföldek használatának felső határa is meg volt szabva, azaz igazán nagy földbirtokok a közösség korlátozó hatalma miatt nem alakulhattak ki. Ha valakinek 1 holdas beltelke volt s a cenzuális földekből és a kaszálókból is a maximumot váltotta, akkor is legfeljebb 156 hold földdel rendelkezett.

A szabad polgári földtulajdon megteremtése feltételezte volna a birtokszerzés felső korlátainak megszűnését, a ház- és földtulajdon összekapcsolásának eltörlését és az elidegenítés korlátai közt annak megszüntetését, hogy a földvásárlónak is debreceni polgárnak és házbirtokosnak kell lennie a városban.

A márciusi–áprilisi mámoros napokban úgy tűnt, hogy a város vezetése lépéseket tesz a korlátok felszámolására. 1848. április 26-án a városi tanács döntése megengedte „a házak utáni külső földeknek adás-vevését”, de ez még egyáltalán nem jelentett szabad birtokforgalmat, csak annyit, hogy elválasztható egymástól

³⁶³ Balogh, 1973. 74., Gombár József: *Debrecen agrárviszonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében*. Debrecen, 1962. 71., Balásházy János: *Debrecen, mint van s jövődjöje*. Debrecen, 1844., Palugyai Imre: Magyarország történeti-földtani újabb leírása. II. k. *Szabad királyi városok leírása*. Pest, 1853. 395., Zoltai Lajos: *Ismeretlen részletek Debrecen múltjából*. Debrecen, 1936. 131., A szolgálat szerinti földosztásra a cenzuális földeken: MNL HBML IV. A. 1011/a. Prot. 83. k. 296.

a belső telek és a ház utáni föld, de ez utóbbit bárkinek még ezután sem lehetett eladni, csak polgárjoggal és házzal rendelkező debreceni polgárnak. Valójában csak azt oldották fel, hogy minden házvásárlással a vevő megvegye a beltelekhez járuló külsőséget is. Nem oldották fel a vásárolható föld terjedelmének felső határát sem. Bővítették viszont az 1848. évi XXIII. tc. alapján a polgárjoggal rendelkezők körét. Lehetőséget teremtettek ugyanis a külvárosok, az ún. hóstátok lakóinak, akik korábban valójában a város zsellérei voltak, és házaik után nem járt ház utáni föld, nem válthattak béres földet és kaszálót, hogy a városnak fizetett cenzus tőkájének megfizetésével, azaz önmegváltással háztulajdonos polgárokká válhassanak, s mint ilyenek ház utáni és egyéb földeket is szerezhessenek.³⁶⁴

A földdel való szabad rendelkezés – mint a polgári földtulajdon feltétele – 1848-ban nem valósult meg, annál kevésbé, mert egy 1868. évi jelentés szerint „az 1848. április 26-án tartott közgyűlésnek a ház utáni földek szabad adás-vevését megengedő határozata soha foganatosítva nem lőn”. Ebben az évben még a telekkönyvbe is bevezetik, hogy „a ház utáni föld a háznak törvényes és elválaszthatatlan tartozékát képezvén, attól különválasztva el nem idegeníthető”.³⁶⁵

Nagyon nehezen és sok vajúdas után lettek szabad polgári magántulajdonná a cenzuális és kaszálóföldek is.

Az 1853-ban kiadott ösiségi nyílt parancs kinyilvánította ugyan a zálogszereződések jogérvénytelenségét, s azt, hogy a zálogba adó visszaváltási joga 32 év elteltével elenyészik. Debrecen mégsem jutott egyszerűen zálogos földjei tulajdon birtokába. 1818-tól számítva a 32 év ugyan 1850-ben lejárt, 1854-ben azonban a kincstár mégis azt közölte, hogy vissza kívánja váltani debreceni birtokait. Ez a határ nagyobbik felét jelentette. Természetesen a debreceni polgárok minden áldozatra hajlandóak voltak, hogy béres földjeiket megtarthassák. Ezt használta ki a kincstár, amikor csak úgy állt el az ekkor már egyébként is törvénytelen visszaváltástól, ha a város a földekért újabb 419 ezer forint fizetését magára vállalja. A cenzuális földek gazdái természetesen kifizették az összeget. Az előjáróság, mindenekelőtt Csorba János főbíró azonban nem járt el korrekt módon a béres földeket immár másodszor is megváltókkal, mert ezeket nem a megváltók, hanem a város nevére telekkönyvezték. Ez azt is jelentette, hogy a város még a következő időkben is jogot formált arra, hogy a béres földekkel kapcsolatos ügyleteket korlátozza, illetve szabályozza.³⁶⁶ A szabad birtokforgalmat már nem lehetett megátolni, s le kellett mondani a szerezhető cenzuális föld felső határa-

³⁶⁴ Balogh István: A város és népe. In: Szabó István szerk.: *A szabadságharc fővárosa Debrecen*. Debrecen, 1948. 46–47., 50–51. Szabó István: *Debrecen 1848–49-ben*. Debrecen, 1928. 14. MNL HBML IV. A. 1011/a. Prot. 118. k. 396.

³⁶⁵ Uo. IV. B. 1108/a. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1. k. 1866. 105.

³⁶⁶ Orosz István: *A mezőgazdaság tőkés átalakulása Debrecenben és a magyarországi agrárfejlődés*. Várostarténeti konferencia. Debrecen, é. n. 99. (továbbiakban Orosz, é. n.)

nak megszabásáról is, a korábbi 90 holdról, de továbbra is érvényben maradt, hogy a volt béres földek: „csupán házzal bíró városi polgároknak adathatnak el örök áron s csak ilyenek által birtokoltathatnak (s ezt a telekkönyvben kitüntetni rendeltetik”.³⁶⁷

Mindezek a korlátok a debreceni tulajdonviszonyokat sajátossá tették a polgári forradalom után is. A kaszálok véglegesen csak a 90-es években kerültek birtokosaik tulajdonába, s azt is csak 1893-ban törölték el, hogy a földek csak háztulajdonosok között cserélhetnek gazdát.³⁶⁸

Az általunk vizsgált negyedszázadban a debreceni viszonyokról összefoglalóan tehát azt állapíthatjuk meg, hogy sajátos ellentmondás feszült az egész országban érvényesülő szabad polgári földtulajdon és a rendi korszak rekvizitumaihoz ragaszkodó debreceni tulajdoni elvek között. 1850 és 1876 között nem lehetett ugyan fenntartani a birtokszerzés felső határainak korlátait, így 156 holdnál nagyobb birtokok is létrejöhettek, nem lehetett megtiltani a zsidók ingatlantulajdon-szerzését, ami a reformkorban, Debrecenben is érvényesült, de nem teljesen egybevágoan az ország törvényeivel, a város ragaszkodott a szabad birtokforgalom korlátozásához, amikor a debreceni földeket nem lehetett bárkinek eladni, csak házzal rendelkező debreceni polgárnak.

E magatartás magyarázatára azért érdemes idézni egy 1871-ben született beadványt, mert jól rávilágít arra, hogyan gondolkodtak a debreceni földbirtokos cívisek a tulajdonról. A városi közösség jogai a földre olyan jellegűek – olvasható az előterjesztésben –, hogy az egyes birtokosoknak csak haszonvételi jogaik vannak s ezen haszonvételi tulajdonjog tehát nemcsak a most élőket, hanem a későbbi nemzedékek tagjait is megilleti, „szóval ezen haszonvételek *hitbizományi* (kiemelés az eredetiben) természetűek, mikről az élő közösség érvényesen csak oly módon intézkedhetik, hogy intézkedése által az utókor joga sérelmet ne szenvedjen”.³⁶⁹ Íme, az indoklás, amellyel a maradandóság városában a birtokelidegenítés korlátozásához ragaszkodtak. Aki debreceni földet akart, annak magának is debrecenivé kellett lennie.

A közösségnek azt a nyomasztó súlyát, amit az elmondottakból kikövetkeztethetünk, a debreceni határ tulajdon szerinti megoszlása számszerűen is mutatja.

Az 1. táblázatból egyértelműen az tűnik ki, hogy a város tulajdonában lévő földtartozékok tetemesen meghaladták a magánosokét, hiszen ez utóbbiak kezén 1856-ban az összes földnek csak 31,7%-a, 1876-ban pedig 43,2%-a volt.

³⁶⁷ MNL HBML IV. B. 1108/a. 1. k. 1866. 106.

³⁶⁸ Csobán Endre: Debrecen sz. kir. város története 1693–1848. (Csorbán Endre szerk.: i. m.). „A ház után való földeket egész 1893-ig nem volt szabad elidegeníteni a ház nélkül, sem a házat a föld nélkül”. 115., Zoltai Lajos: Birtokmegoszlás Debrecenben. = *Magyar Gazdák Szemléje*, 1800. 530.

³⁶⁹ MNL HBML IV. B. 1108/a. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 4. k. 260.

1. TÁBLÁZAT
*Városi és magán földtulajdon Debrecenben, kat. holdban
 1856–1876*

Földterület	1856	1876
Az összes magánbirtok területe	51 217	72 099
Debrecen város közös földtulajdona	110 186	94 809
A város határa	161 403	166 908

Az arányok 1856-ban torzítottak a valós helyzeten, mert a kataszteri összeírásban, a telekkönyvi helyzetnek megfelelően, a cserei kaszálókat a város tulajdonaként írták össze, holott ezek magántulajdoni voltak csak hivatali ügyeskedéssel lehetett kétségbe vonni. E mintegy 15–16 ezer hold földdel együtt a magánbirtokok aránya 1856-ban is meghaladta a 40%-ot. A bellegelő 1876. évi kiosztása után sem állott elő viszont olyan helyzet, hogy a magánbirtokok aránya meghaladta volna a városi földekét. Sok más nagy határú alföldi várossal ellentétben, Debrecenben nem ment végbe a közföldek kiárusítása, s a városi tulajdon egészen 1945-ig meghaladta a magánosokét. Ebben döntő szerepet játszott a csaknem 50 ezer holdas Hortobágy legelő osztatlan állapotának megőrzése annak ellenére, hogy a századforduló táján számtalan terv született a puszta „jobb hasznosítására”. Korántsem állíthatjuk azonban, hogy a városi közföldeket csak a Bellegelő, a Hortobágy, valamint a mintegy 16 ezer holdas „Nagyerdő” alkották. Ezeken felül csak a debreceni határban volt a városnak 1856-ban kb. 18 ezer hold szántója és kaszálója. Ez utóbbiak terjedelme a városi majorságok egy részének kiárusítása ellenére még 1876-ban is mintegy 14–15 ezer hold volt. A város szántói és kaszálói terjedelmükben 1856-ban messze meghaladták, 1876-ban pedig csaknem elérték a 200 holdnál nagyobb magánbirtokok együttes nagyságát (9920 illetve 16 938 kat. hold).

A Bellegelő kiosztása után számottevően már nem csökkent a városi földbirtok, 84–85 ezer hold terjedelmével mindvégig a határ nagyobbik felét alkotta.

A város legnagyobb földtulajdonosainak valóságos szerepét a birtokmegosztásban sem 1856-ban, sem 1876-ban nem a határ egészéhez, hanem a magánkézben lévő földekhez kell mérnünk (2. táblázat).

2. TÁBLÁZAT
A 100 legnagyobb földbirtokos Debrecenben 1856-ban

Szám	Név	A birtok terjedelme kat. holdban
1.	Aranyi István	111
2.	Brunner Ferenc	110
3.	Brunner Ferenc ifj	108

Szám	Név	A birtok terjedelme kat. holdban
4.	Brunner Eduard	246
5.	Barna Mihályné	103
6.	Balogh János	122
7.	Bikfalvi Bálintné	110
8.	Balla Mihály	118
9.	Bayler István	127
10.	Csáki Jánosné	106
11.	Csató József	224
12.	Csiszár Ferenc	225
13.	Czeglédi Gedeon	162
14.	Csáti Károly	291
15.	Dohányosi József	112
16.	Dégenfeld Imre	111
17.	Dragota Ignác	250
18.	Funtek János	339
19.	Pancsovics Mátyás	110
20.	Horváth Andrásné	112
21.	Hegedüs Károly	162
22.	Harstein Péter	2110
23.	Harsányi István	102
24.	Gyulai Sámuel	1983
25.	Edelsheim Gyula	1072
26.	Jablonczeni Kálmán	290
27.	Jablonczeni Béla	226
28.	Jenei József	108
29.	Jámbor Ferenc	143
30.	Jóna István	145
31.	Jenei Jozefa	157
32.	Kovács János	178
33.	Kovács Istvánné	223
34.	Karap Sándor	158
35.	Kos Gáborné	120
36.	Kaffka Károly	440
37.	Keresztesi Mihály	132
38.	Kardos László	159
39.	Kovási Lajos	189
40.	Kálmánchey Gábor	107

Szám	Név	A birtok terjedelme kat. holdban
41.	Koszorús Ferenc	105
42.	Konti Sámuelné	116
43.	Király István	110
44.	Király István	164
45.	Király Mihály	142
46.	Liszikai Sámuel	315
47.	Laki Imre	118
48.	Molnár Miklós	172
49.	Mike Ferenc	105
50.	Miskolczy József	116
51.	Márton Lajos	109
52.	Majláth György	139
53.	Nagy József	150
54.	Nánásy Lajos	149
55.	Nagy Mihály	112
56.	Nagy Sándorné	101
57.	Papp István	114
58.	Papp Lajos	146
59.	Pásztor János	132
60.	Papszász Ignác	101
61.	Patai István	102
62.	Pándi Károly	118
63.	Polgári Józsefné	98
64.	Püspöki István	100
65.	Rickl József	778
66.	Rickl Antalné	368
67.	Református Egyház	186
68.	Riedl Ignác	97
69.	Rácz György	106
70.	Reviczky Emil	155
71.	Somogyi Károly	214
72.	Sallai István	111
73.	Simonffy Dánielné	116
74.	Simonffy András	106
75.	Simonffy Károlyné	118
76.	Simonffy Gáborné	118
77.	Simon György	106

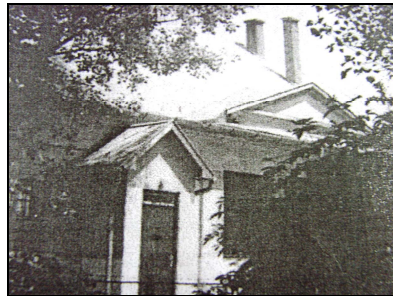
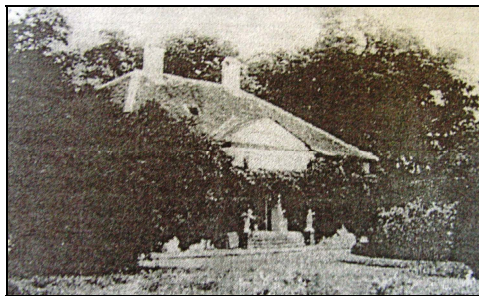
Szám	Név	A birtok terjedelme kat. holdban
78.	Szmercsányi Lajos	116
79.	Szabó Mihályné	127
80.	Szendrei Ignác	191
81.	Szikszai József	215
82.	Szücs Mihályné	110
83.	Szabó Antal	449
84.	Szikszai István	132
85.	Szabó Lajos	254
86.	Szabó István	115
87.	Szathmáry József	110
88.	Tikos István	162
89.	Tóth Györgyné	132
90.	Tóth András	110
91.	Tóth István	105
92.	Tóth Sámuel	207
93.	Tóth Istvánné	119
94.	Úszó István	119
95.	Vecsey Józsefné	121
96.	Vámosy Károlyné	141
97.	Vasúttársulat	174
98.	Erdei Péterné	96
99.	Szathmáry András	98
100.	Kiss Andrásné	96
	Összesen	20 479

Az összeállítás önmagában is tanulságos. Bizonyítja, hogy számottevő gazdag földbirtokos cívisréteg élt a városban, hiszen a 100 legnagyobb földbirtokkal rendelkező polgár közül csak 5 földbirtoka nem haladta meg a 100 holdat. Igaz, hogy a város nevére telekkönyvezett cserei kaszálókat azoknál, akiknél voltak ilyenek, mindenütt magánbirtoknak számítottuk.³⁷⁰ Ezzel a valóságos helyzetet nem másítottuk meg, hiszen amint mondtuk, az csak a városi vezetőség manipulációja volt, hogy a kaszálók ekkor még nem kerültek a valóságos tulajdono-

³⁷⁰ Az 1856. évi kataszteri iratokban szereplő birtokosok földterületét kiegészítettük az 1854. évből származó kaszáló összeírással. MNL HBML 1021/g. 14. k. Kimutatása a debreceni puszták mennyiségének és azok birtokosainak nyilas és boglyás mérték szerint 1854. Vö. Dobray József: *Emlékirat sz. kir. Debrecen város polgárainak tanya- és kaszálóbirtokosainak állapotáról.* Debrecen, 1865. 37., Gombár József: *Debrecen agrárviszonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében.* Debrecen, 1962. 49.

sok nevére. Ha abból a szempontból vizsgáljuk a kimutatást, hány polgár földbirtoka haladta meg az 1848 előtt még felső határnak számító 150–160 holdat, akkor is jelentős változásokat tapasztalhatunk.

Külön kell kezelnünk a három 1000 holdon felüli birtokot, amely nem szerves fejlődés eredményeként jött létre Debrecenben. Valójában a zálogváltó perek eredményének tekinthetőek, pontosabban annak, hogy voltak olyanok a magán birtokosok között, akik a város által zálogban bírt földekkel kapcsolatban érvényesíteni tudták „ősi” tulajdonjogukat. Így esett el a város birtokából Nagyhegyes és Macs egy része. Itt jött létre *Gyulai Sámuel* gróf birtoka, valamint *Edelsheim Gyula* báróé. Nagyhegyes tulajdonosa pedig a nádudvari zsidó vállalkozó *Harstein Péter* lett.³⁷¹ Ha a város nem tisztán legelő- és erdőbirtokait is figyelembe vesszük, azt kell mondanunk, Debrecenben is volt számottevő nagybirtok, születésének körülményeit tekintve azonban ez különbözött az ország egyéb nagybirtokaitól.

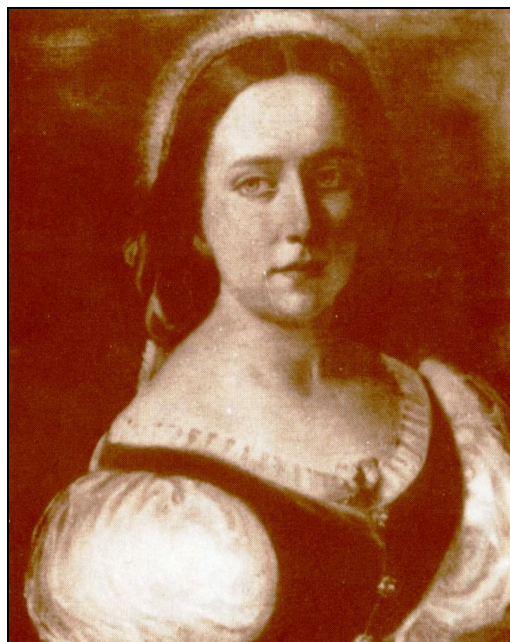

Az elepi Rickl kastély

Tekintélyes birtokvásárlásokkal már az 50-es években születőben volt Debrecen negyedik nagybirtoka. A nagy birtokszerző a családi emlékezet szerint is *Rickl József Anzelm (Zelmos)* volt, aki az elepi határrészen több terjedelmes tanya birtok összevásárlásával alakította ki ekkor már csaknem 800 holdas birtokát.³⁷² A Rickl vagyonnak azonban – miként még látni fogjuk – nem ez volt a felső határa. Tanúi lehetünk jó néhány 250–500 holdas erős középbirtok formálódásának is. Szabó Antal, Liszkai Sámuel, Kaffka Károly, Funtek János, Jablonczai Kálmán és még néhányan már 1856-ra is lényegesen több földet szereztek,

³⁷¹ A macsi és a hegyesi puszták felét gr. *Gyulai Ignác* már 1822-ben visszaszerezte a várostól. Szűcs István: *Debrecen sz. kir. város történelme* III. Debrecen, 1871. 850.

³⁷² A szabadságharc utáni vagyongyarapodást nemcsak nagy megjelenítő erővel, hanem történeti hitelességgel írta meg Szabó Magda: Rickl Anselmus és felesége Brunner Mária „... a szabadságharc keserves mérlegét nyereséggel zárták: a birtokok, puszták, ingatlanok, amelyeknek koldussá szegényedett, vagy bujdosóba ment lakója, potom pénzért a kezükbe kerültek...” Szabó Magda: *Régimódi történet*. 3. kiad. Bp., 1981. 60.

Rickl Mária
Jablonczay Kálmánné

mint amennyi a rendi korszakban a debreceni birtokok felső határa volt. A 100 legnagyobb földbirtokkal rendelkező debreceni polgár között végül is már 1856-ban 31 olyan akadt, akinek több földje volt, mint amennyit a városi rendelkezések 1848 előtt engedtek volna, s amely rendelkezéseket a város – amint láttuk – szeretett volna a tőkés korszakban is fenntartani.

A két évtizeddel későbbi helyzetről a következő összeállítás tájékoztat (3. táblázat).

3. TÁBLÁZAT

A 100 legnagyobb földbirtokos Debrecenben, 1876-ban

Szám	Név	A birtok terjedelme kat. holdban
1.	Balogh István	168
2.	Bányai István	339
3.	Bozsó Jánosné	127
4.	Böszörményi István	217
5.	Czeglédi Gyula	191
6.	Csáki Gergely	328
7.	Csanak József	188

Szám	Név	A birtok terjedelme kat. holdban
8.	Csáti Károly	289
9.	Csiszár Ferencné	142
10.	Csonka Dánielné	141
11.	Dalmi Károly	193
12.	Dégenfeld Imre	134
13.	Dragota Ignác	174
14.	Dragota Miklós	227
15.	Fazekas János	136
16.	Funtek János	335
17.	Gyulai Sámuel	1983
18.	Harstein Péter	2110
19.	Hegedüs Istvánné	177
20.	Horváth György	416
21.	Huflész István	167
22.	Harsányi Sándor	171
23.	Harsányi Gáborné	137
24.	Győrffy Péter	174
25.	Erdődi Dániel	128
26.	Kádár István	201
27.	Kaffka Ignác	281
28.	Kálmán András	140
29.	Kardos László	132
30.	Keresztes Mihály	187
31.	Király József	284
32.	Kiss Lajos és Sándor	130
33.	Komlóssy Mihály	135
34.	Konti Lajos	159
35.	Koszorús Ferencné	215
36.	Kovási Lajos	208
37.	Kövesdi János	201
38.	Kulesár József	128
39.	Lada Istvánné	132
40.	Liptai Miklós	160
41.	Magyar Gábor	233
42.	Márton Lajos	137
43.	Majláth Antal örökösei	145
44.	Mezei István	221

Szám	Név	A birtok terjedelme kat. holdban
45.	Molnár György	202
46.	Nagy Istvánné	133
47.	Nagy Jánosné	199
48.	Nánássy Ferencné	135
49.	Németi Sándor	234
50.	Nagy János	132
51.	Papp János	191
52.	Pinczés Mihály	185
53.	Polgári András	212
54.	Református Egyház	388
55.	Reviczki Emil	169
56.	Rickl Józsefné	1773
57.	Sárközi Ferenc	198
58.	Schafer Nándor	135
59.	Sepsi Pál	168
60.	Simonffy Imre	127
61.	Somogyi András	135
62.	Somogyi Károlyné	197
63.	Steinfeld Ignác	2032
64.	Szabó Antalné	583
65.	Szabó Lajos	353
66.	Váradai Szabó Miklós	146
67.	Szathmári István	169
68.	Szentpéteri János	137
69.	Szikszai József	353
70.	Szilágyi Gábor	140
71.	Szombati István	178
72.	Szűcs Mihály	141
73.	Tikos Istvánné	186
74.	Tóth Antal	350
75.	Tóth János	154
76.	Tóth József	146
77.	Trázi Alajos	127
78.	Jabloneczai Kálmán	226
79.	Jámbor Ferenc	399
80.	Jobszt Edéné	395
81.	id. Jóna István	246

Szám	Név	A birtok terjedelme kat. holdban
82.	Varjas István	136
83.	Vas János	140
84.	Vecsey Imre	440
85.	Veres János	226
86.	Vértesi István	134
87.	Vértesi Lajos	147
88.	Sinai Tivadar	150
89.	Simon György	131
90.	Tiszavidéki Vasút	169
91.	Berger Henrikné	180
92.	Gazdászati Intézet	411
93.	Kovács Lajos	128
94.	Tóth Bálint	126
95.	Tóth János	126
96.	Halasi István	126
97.	Tóth András	126
98.	Pásztor János	127
99.	Simonffy Dániel	127
100.	Keszei József	126
	Összesen	26 867

Ha nem önmagában elemezzük az összeállítást, hanem viszonyítjuk a 20 évvel korábbihoz, a legszembevetőbb változás, hogy 1876-ban 6388 kat. hold földdel több volt a 100 legtöbb földbirtokkal rendelkező debreceni polgár kezén, mint 1856-ban. Ez 31,2%-os növekedést jelent. Közben a városi földek értékesítése miatt a magánföldbirtokok terjedelme is növekedett, ennek mértéke azonban kb. csak 10% volt, ennél tehát sokkal nagyobb mértékben emelkedett a legtehetősebbek kezén lévő föld.

Bizonyos átcsoportosulást tapasztalhatunk az 1000 holdnál nagyobb földbirtokosok között. *Harstein Péter és Gyulai Sámuel* gróf birtoka 1856-hoz képest nem változott, báró *Edelsheim Gyula* birtokát azonban éppen a kataszteri felmérés készítése idején szerezte meg a korszak egyik nagy birtokszerzője, *Steinfeld Ignác*, akinek egyébként ekkor már 960 hold földje volt s ez az *Edelsheim Gyulától* származó 1072 holddal együtt 2032 holdra növekedett. *Steinfeld Ignác* ősei 1844 után telepedtek le Debrecenben, amikortól kezdve a zsidók is lakhattak a városban. A forrásokban a Steinfeldék tőkepénzesként, magánzóként szerepeltek s kapitalista ügyletekkel szereztek azt a pénzt, amivel terjedelmes birtokot sze-

reztek.³⁷³ Az a tény, hogy tőkájüket földbe fektették, általában is jellemezte a tőkemozgások egyik irányát a polgári átalakulás utáni Debrecenben.

A Rickl-ház a Piac utca felől és az udvar végén álló eredeti lábasház

A Steinfeld kúria Nagymacson

³⁷³ *Steinfeld Mihály* az 1843/44. évi adóösszeírásban jelenik meg debreceni adófizetőként a Varga utcai külvárosban. 1848/49-ben a főutcán *Medgyasszai Sámuelné* házában lakik, foglalkozása „nyerész”. Az adófizetők sorrendjében 40 forinttal a 43-ik. MNL HBML IV. A. 1013/c. Utca-kapitányi elszámolások 1843/44-ben. Uo. IV. B. 1113/II. a. 2. k. Számvevői hivatal iratai. Királyi adó 1848–1850-ben.

Az 1876. évi kataszteri felvétel időszakában már megszületett a negyedik 1000 holdon felüli nagybirtok is Debrecenben, amelynek tulajdonosa *Rickl József özvegye* volt. Húsz esztendő alatt mintegy 1000 holddal nőtt Rickl József Zelmos birtoka, s özvegyére már 1773 holdat hagyott. A család egyébként a 18. században Debrecenbe telepedett kevés katolikus kereskedőcsalád egyike volt, s amint utaltunk rá, a kereskedelemben felhalmozott tőkéjüket az 1850-es években kezdték földvásárlásba fektetni, és ugyanazon az úton haladtak, mint *Steinfeld Ignác*.

Az iparból földvásárlásba kerülő tőke útját Vecsey Imre esete példázza. *Vecsey Imre* eredetileg kőműves volt, s vagyonának jelentős részét építési vállalkozóként szerezte. Birtokszerzése során 1856 és 1876 között megnégyesezte földbirtokát, 1884-ben már 544 hold földje volt, fiának *Vecsey Zoltánnak* 1911-ben már 635 kat. hold.³⁷⁴ Hasonló életpályákat még lehetne bemutatni.

A változások egyik irányának mindenképpen az mutatkozik, hogy a mezőgazdaságon kívül felhalmozódott tőke egy részét tulajdonosaik földvásárlásra fordítják s a legnagyobb földbirtokosok csoportjának ezáltal nagyobb a földbirtoka, mint 1856-ban. Ezt tükrözik az átlagok növekedései. A 100 legnagyobb földbirtokos közé 1856-ban 98 holdnál terjedelmesebb földbirtokkal lehetett bekerülni, 1876-ban ehhez már legalább 126 hold föld kellett. A csoportban a birtok átlagos nagysága 1856-ban 204 hold föld volt, 1876-ban 268 hold.

A két felmérés összevetéséből az első szembetűnő sajátosság az, hogy 41 esetben mindkét felmérésben azonos birtokos vagy közvetlen leszármazottja található a legnagyobb birtokosok között, s ez meglehetősen stabilnak mutatja a földtulajdonosok felső rétegét. A változások tendenciáját az jelzi, hogy 28 tulajdonos esetében két évtized alatt a birtok terjedelme nőtt és csak 11 esetben csökkent, két esetben – két 1000 holdon felüli birtok esetében – pedig változatlan marad. Azt a tényt, hogy a növekedés inkább jellemezte a csoport stabilnak tekinthető magját, az mutatja legjobban, hogy a birtokok növekedése együttesen 3308 holdat tett ki, a csökkenés pedig csak 446 hold volt, így az egyenleg 2842 holdal mindenképpen pozitív.

Aligha lehet azonban kétséges, hogy a 41%-os megfelelés konstatálásával és e csoporton belül a növekedés tendenciájának regisztrálásával nem merítettük ki az 1856 és 1876 közötti változások lehetséges módozatait. Természetesen a birtokfogalom és egyéb birtokváltozások eredményeként (öröklés stb.) olyanok is lehettek, akik 1856-ban és 1876-ban is birtokosok voltak, de valamelyik időmet-

³⁷⁴ *Vecsey Imre* vagyona 1850-ben 17 887 forint volt, 1878-ban 446 150 ft. Baranyi, 1972. 42., Mózes Mihály: Debrecen ipara a dualizmus korában. In: Ránki György szerk. *Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig*. Debrecen, 1976. 112–113. (továbbiakban Mózes, 1976.) NML HBML VI. 127/t. Földmérési felügyelőség 5. k. *Kataszteri birtokívek összesítése 1884*. Rubinek Gyula: *Magyarországi gazdacímár*. Bp., 1911. 268.

szet idején nem kerülhettek a 100 legnagyobb birtokos csoportjába, mert nem érték el az alsó határt, a másik időpontban viszont a határon felül voltak. Ezek között az első csoportba azok sorolhatók, akiknek 1856-ban volt legalább 98 holdas birtokuk, de 1876-ban nem érték el a 126 holdas alsó határt. Összességében 33 olyan birtokos található 1856-ban, aki 1876-ban is szerepelt a birtokosok között, de nem kerülhetett a 100 legnagyobb birtokos közé. Néhány jellegzetes birtokváltozásra talán érdemes utalni, hiszen ezek a változások a két táblázat összehasonlításából nem derülhetnek ki. Az 1856-ban 111 holdas birtokos Arany István feleségének 1876-ban csak 24 hold földje maradt. *Balogh János* birtoka 122 holdról 64 holdra csökkent. *Bikfalvi Bálintné* 110 holdja 112-re emelkedett, *Kovács János* 178 holdjából 119 maradt, *Kos Gábor* 120 holdjából felesége kezén 100 hold maradt. A példákat sokáig lehetne folytatni. A 33 birtok esetében 5-nél tapasztalhatunk növekedést, összesen 44 holdat, 28-nál csökkenést, összesen 1664 holdat. Az egyenleg ebben az esetben 1624 hold csökkenés.

Voltak természetesen olyanok is, akik úgy kerültek 1876-ban a 100 legnagyobb birtokosok közé, hogy 1856-ban nem szerepeltek a legvagyonosabbak között, azaz birtokuk terjedelme nem érte el a 98 holdat. Ezek között 26 kétségtelenül azonosítható birtokost találunk. Néhány jellegzetes változást itt is érdemes bemutatni. *Balogh István* birtoka 93 holdról 168 holdra, *Böszörményi Istváné* 46-ról 217-re, a híres kereskedő *Csanak József* 29-ről 188-ra, a tekintélyes földet bérlő *Hutflész Istváné* 90-ről 167-re,³⁷⁵ *Mezei Istváné* 49-ről 172-re, *Szilágyi Gáboré* 63-ról 140-re nőtt. Bozsó János 67 hold helyett 127-et hagyott feleségére, Lada István pedig 32 helyett 132-t. A 26 birtok természetesen nem minden esetben tekintélyes mértékben növekedett, a legnagyobb arányban a már említett *Steinfeld Ignácé*, akinek apja 1856-ban még csak 17 hold földet mondhatott magáénak.³⁷⁶ Összességében a növekedés 4808 hold, amiből 2015 hold jut a Steinfeld birtok növekedésére.

A teljesség igénye nélkül mérleget készítve az 1856 és 1876 közötti birtokváltásokról a 100 legnagyobb debreceni földbirtok tulajdonosai között, azt állapíthatjuk meg, hogy a változások egyenlege mindenképpen pozitív. Bár a belső mozgások, a birtokváltások aránya meglehetősen nagy volt, 1856-ban az esetek 74%-ában tudtuk azonosítani a birtokváltásokat akár pozitív, akár negatív irányúak voltak, míg az ez arány 1876-ban 67%-os volt. Ez a magas megfelelési arány megengedi annak a következtetésnek a levonását, hogy a változás egyenlegeként mutató számottevő növekedést olyan tendenciaként kezeljük, amely a 19. század 50-es 70-es éveiben a debreceni földtulajdon-változásokat jellemez-

³⁷⁵ *Hutflész Istváné* 1872–1878 között évi 5739 forintért négy társával együtt bérelte Debrecen város „Nagy Álomzug” nevű birtokát. 1895-ben Hutflész Kázmér 143 hold saját föld mellett 1 428 holdat bérelt. MNL HBML 1405/c. 3. k. Házipénztári bevételi főkönyv. 1873., *A magyar korona országainak gazdacímháza*. Bp., 1897.

³⁷⁶ MNL HBML IV. B. 1113/I. g. Kataszteri iratok, 1851–1858.

te. E két évtizedben megerősödött a földbirtokos civis polgárság, a négy 1000 holdon felüli nagybirtok mellett ekkor született meg az a néhány tucat 100–300 holdas birtok, amelyek tulajdonosai a debreceni földbirtokos polgárság politikai hangadói is voltak a dualizmus korában. Ha ennek a csoportnak gazdasági súlyát nemcsak önmagához, hanem a városi társadalom teljes elitjéhez akarjuk mérni, akkor vizsgálatainkhoz a földbirtokmegoszlást tükröző források mellett a foglalkozási és vagyoni adatokat, mutatókat is figyelembe kell venni.

IV.

Az 1850–51. évi adóösszeírás során feltűntették az adózók bevallott foglalkozását, ami bizonyos tájékoztatást nyújthat abban a tekintetben, hogy a kiválasztott 100 legtöbb adót fizető polgár között milyen szerepet játszanak a földbirtokosok. Az összehasonlítás végett a legtöbb adót fizetők listáján nemcsak a foglalkozást és a fizetett adó nagyságát, hanem az 1856-ban birtokolt földterület terjedelmét is feltűntettük. Ennek megállapítása a két felmérés közötti 5 éves különbség miatt nem mindig volt lehetséges. Ennek ellenére úgy vélem, az összesítés nem alkalmatlan az elemzésre és bizonyos megállapítások megfogalmazására.

A 4. táblázat nagyon beszédesen mutatja, hogy a polgári átalakulás utáni évtizedben a legtöbb adót fizetők között nem változott a helyzet az 1848 előtti viszonyokhoz képest.

4. TÁBLÁZAT
*A 100 legtöbb adót fizető polgár Debrecenben,
1850–1851-ben*

Sorszám	Név	Foglalkozás	Az adó összege conv. ft	A földbirtok terjedelme 1856-ban kh.
1.	Rickl József örökösei	kereskedő	264	368
2.	Rickl József Zelmos	birtokos	231	778
3.	özv. Kovács Istvánné	kereskedő	181	223
4.	Csonka Károly	ügyvéd	181	–
5.	István Gőzmalom Rt.	iparos	164	–
6.	Kovács János	kereskedő	157	178
7.	Csonka Dániel	birtokos	152	?
8.	Funtek János	birtokos	144	339
9.	Csáthy Károly	kereskedő	143	291
10.	László József	birtokos	145	39
11.	Nagy Mihály	birtokos	136	112

Sor-szám	Név	Foglalkozás	Az adó összege conv. ft	A földbirtok terjedelme 1856-ban kh.
12.	Tóth András	birtokos	135	110
13.	Dragota Ignác	iparos	135	250
14.	Szathmáry József	birtokos	134	110
15.	Kaffka Károly	gyógyszerész	134	440
16.	id. Erdei Mihály	birtokos	132	94
17.	Kaszás Mihály	birtokos	131	69
18.	Eisenberger Mór	kereskedő	130	–
19.	Jabloneczai Imre	birtokos	126	296
20.	Szabó Mihály	kereskedő	118	127
21.	Bekk Pálné	birtokos	118	111
22.	Balla Mihály	birtokos	117	118
23.	Poroszlay Frigyes	polgármester	115	146
24.	Liszkay Sámuel	hivatalnok	112	315
25.	Nyilas Mihály	birtokos	112	92
26.	Panfsmidt Károly	birtokos	109	90
27.	Simonffy Károly	birtokos	108	118
28.	gróf Majláth örökösei	birtokos	107	139
29.	Király István	birtokos	107	164
30.	Úszó István	birtokos	107	100
31.	Szűcs Mihály	birtokos	106	110
32.	Szöllősy János	birtokos	106	89
33.	Pásztor István	birtokos	105	132
34.	Horváth József	birtokos	104	112
35.	Szabó Lajos	kereskedő	103	254
36.	Nánássy Gáborné	birtokos	103	149
37.	Csiszár Ferenc	birtokos	103	225
38.	Jeney József	kereskedő	102	108
39.	Jäger József	iparos	102	23
40.	Megyasszai Sámuel	birtokos	102	113
41.	Sallai István	birtokos	102	111
42.	id. Szathmáry István	birtokos	101	169
43.	Somogyi András	birtokos	99	214
44.	Tikos István	birtokos	99	162
45.	Spett Ferenc	?	98	–
46.	Kardos László	kereskedő	97	159
47.	Kiss Sándor	birtokos	95	96

Sor- szám	Név	Foglalkozás	Az adó összege conv. ft	A földbirtok terje- delme 1856-ban kh.
48.	Karap Sándor	házbirtokos	95	158
49.	Nánássy László	birtokos	95	125
50.	Szentpétery János	birtokos	94	91
51.	Aranyi István	birtokos	94	111
52.	Frank Antal	birtokos	93	71
53.	Jámbor Ferenc	birtokos	93	143
54.	Király Mihály	iparos	92	142
55.	Balogh Mihályné	birtokos	92	61
56.	Brunner Antalné	birtokos	92	246
57.	id. Nagy Sándor	birtokos	90	101
58.	Tóth György	birtokos	90	132
59.	Mike Ferenc	birtokos	89	105
60.	GramSzilveszter	kereskedő	87	90
61.	Südi György	birtokos	87	?
62.	Nagy József	birtokos	87	150
63.	KovásiLajos	birtokos	86	189
64.	BaloghJános	birtokos	86	122
65.	Tóth Gergely	birtokos	85	65
66.	LakyLászlóné	birtokos	85	118
67.	KémeriLajos	ügyvéd	84	94
68.	ErdeiPéterné	birtokos	84	96
69.	PolgáriJózsef	kereskedő	83	98
70.	FényesJózsef	birtokos	83	79
71.	Nagy Mihály	iparos	83	110
72.	Kádár Ferenc	birtokos	83	18
73.	SimonffyLajos	birtokos	82	?
74.	Harsányi Sándor	birtokos	82	102
75.	Kos Imre	birtokos	81	120
76.	TóthIstvánné	birtokos	81	119
77.	Murvai Bálint	birtokos	80	82
78.	Szabó Antal	birtokos	80	449
79.	Szabó István	birtokos	80	115
80.	Tóth Sámuel	?	80	–
81.	Sarkady Mihály	birtokos	80	67
82.	Csáki János	birtokos	79	106
83.	Harsányi János	birtokos	79	94

Sor-szám	Név	Foglalkozás	Az adó összege conv. ft	A földbirtok terjedelme 1856-ban kh.
84.	Simonffy Gábor	birtokos	79	118
85.	özv. Szarka Józsefné	iparos	78	–
86.	Dohányossy József	iparos	78	112
87.	Erdei Péterné	birtokos	78	96
88.	Rácz György	birtokos	78	106
89.	Kálmánchey Gábor	birtokos	77	107
90.	Pándi Károly	birtokos	77	118
91.	Kálmán Péter	birtokos	77	95
92.	Molnár Miklós	birtokos	77	172
93.	Joó József	kereskedő	76	96
94.	Simonffy Ferenc	birtokos	76	?
95.	Csapó János	birtokos	76	90
96.	Bészler János	iparos	76	92
97.	Varga Mihály	birtokos	76	78
98.	Harsányi Jánosné	birtokos	74	49
99.	Rózsa Jánosné	birtokos	74	90
100.	id. Jóna István	kereskedő	74	145
Összesen			10 309	14 406

Telegdi Kovách László megállapítása, hogy bármilyen foglalkozást űzött is valaki a reformkori Debrecenben, természetesnek vehető, hogy volt földbirtoka, az 1850-es évekre is teljes mértékben érvényben maradt. Látható a táblázatból, hogy a 100 legtöbb adót fizető polgár között mindössze 10 olyan akadt, akinek nem volt földbirtoka, bár az is lehet, hogy ezek egy része csak a két különböző időben készült forrás nem teljes összehasonlíthatósága miatt mutatkozik így a táblázatban. Az István Gőzmalom Részvénytársaságnak, mint Debrecen legnagyobb ipari üzemének az 1850-es években természetesen nem voltak ház utáni földjei sem, hiszen a malom telephelye a város árkán kívül, a Libakertnek nevezett zöldségeskertek mögött volt, a város lucernaföldje mellett. Telkét nem tekintették házteleknek, így ház utáni föld nem járt a malom után.³⁷⁷ Nem lehetett ház utáni földje Eisenberger Mór kereskedőnek sem, mert nem saját házában, hanem

³⁷⁷ Szűcs Ernő: Debrecen ipara az abszolutizmus korában In. Ránki György szerk. *Debrecen iparjának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig*. Debrecen, 1976. 69–70. (továbbiakban Szűcs, 1976.)

lakóként élt a városban.³⁷⁸ Ugyanez a helyzet állhatott fenn Spett Ferenc esetében is. De *Csonka Károly* háztulajdonos ügyvédnek bizonyára volt – ha más nem – ház utáni földje, csak az azonosítás nem volt lehetséges az adókönyv és a kataszteri felmérés során. Még inkább ez volt a helyzet a birtokosként adót fizető *Csonka Dániel*, *Súdi György*, *Simonffy Lajos és Ferenc* esetében s valószínűleg az ismeretlen foglalkozású Tóth Sámuelnél és az iparos özv. Szarka Józsefnél is.

Az adóösszeírás alaposabb elemzéséhez érdemes kimutatást készíteni a főbb foglalkozási kategóriák és a legtöbb adót fizetők csoportjának belső arányairól (5. táblázat).

5. TÁBLÁZAT
*Foglalkozás szerinti megoszlás a legtöbb adót fizetők között
1850–1851-ben*

Foglalkozási kategória	Létszám	%
Földbirtokos	71	71
Kereskedő	12	12
Iparos	8	8
Hivatalnok és értelmiségi	5	5
Házbirtokos és tőkés	2	2
Ismeretlen foglalkozású	2	2
Összesen	100	100

A kimutatás legszembevetőbb jellegzetessége a földbirtokosok rendkívül magas, 71%-os aránya. Pedig a legtöbb adót fizetők között nem is szerepel három 1000 holdon felüli nagybirtokos, igaz, 1850–51-ben még nem kezdődtek meg a zálogváltó perek, s az a határrész, amelyből *Gyulai Sámuel*, *Edelsheim Gyula* és *Harstein Péter* birtoka kialakult, még a város zálogos birtokában volt s a hagyományoknak megfelelően bérlet formájában hasznosították.

A 12%-kal képviselt második legnagyobb csoport, a kereskedőké meglehetősen heterogénnek tekinthető. Az idősebb Rickl József fűszerkereskedőként és sertéskupecként van regisztrálva, a család nagyreményű tagja, *Rickl József Zelmós* azonban már birtokosként íratta össze magát, ezzel is kifejezve a nagy hagyományú kereskedőcsalád jövő nemzedékének útját. A későbbiekben a Rickl család tagjai mindig földbirtokosként jelennek meg, akkor is, ha van egyéb – a század utolsó harmadában többnyire értelmiségi – foglalkozásuk. A többi kereskedő között van, aki ugyanúgy fűszeresnek nevezi magát, mint az idősebb *Rickl*

³⁷⁸ Eisenberger Móric nyerész Beör László gyógyszerész házában lakott a Hatvan utcán. MNL HBML IV. B. 1113/II. a. Számvevőhivatal iratai, királyi adó 1849–1850-ben.

József (Joó József), van, akit egyszerűen kalmárként írnak össze (*Kardos László*), van kávéháztulajdonos (*Kovács János*), de van marhakereskedő (*id. Jóna István*), s olyan is, aki magát sertéskupecnek és söregyűjtőnek (azaz hízott marhával kereskedőnek) nevezi (*özv. Kovács Istvánné*). A felsorolásból is kitűnik, hogy a csoport tagjai között csak a hagyományos kereskedelmi tevékenységek szerepelnek, hiányoznak a tőkeerős kereskedők.

Az iparosok 8%-ot kitevő csoportjában is hagyományos céhes kézműiparok dominálnak. A tőkés gyáripárt egyedül az 1840-es évek derekán alapított István Gözmalom Rt. képviseli, de jellemző módon adója kisebb, mint a Rickl örökösöké vagy a földbirtokos *Rickl József Zelmosé*. A többiek között vállalkozónak legfeljebb *Dragota Ignác* ecetgyárost és *Jäger József* malomtulajdonost lehet tartani, bár az utóbbi a város több tucat szárazmalma egyikének tulajdonosa volt s a szárazmalmok órái éppen az István Gözmalom miatt meg voltak számlálva. Jellemző, hogy *Jäger József* *rézműves* mesterséggel is foglalkozott, bizonyára azért, mert a malom nem adott elég jövedelmet.

A céhes iparágak között képviselve van a Debrecenben korábban mindig erős mészáros mesterség (*Nagy Mihály, Király Mihály*), a szücs és asztalos szakma (*özv. Szarka Józsefné, Dohányossy József*). A legjellemzőbbnek azonban azt kell tartanunk, hogy a legtöbb adót fizetők csoportjába a sokféle céhes iparág képviselői nem jutottak be, azaz mesterségük csak csekély jövedelmet biztosított.³⁷⁹

A hivatalnokok és értelmiségiek 5 fős csoportjában két ügyvédet, egy gyógyszerészt és két városi hivatalnokot, – köztük a polgármestert – találunk. Elvben ide lehetne számítani id. Nagy Sándor volt főbíró is, akinél utaltak hivatalára, ő maga azonban birtokosnak vallotta magát. A hivatal ebben az időben még nem lehetett a meggazdagodás forrása, a helyzet inkább fordított volt, a városi tisztviselőket és alkalmazottakat a társadalmi elit soraiból választották. A két ügyvéd jelzi azt a szűkebb csoportot, amely az értelmiségiek soraiból a század második felében nagy karriert fut majd be. A századvég virilista jegyzékeiben egyre több ügyvéd szerepel, s nemcsak azért, mert adójukat értelmiségi voltuk miatt kétszeresen számították.

Karap Sándort házbirtokosként, *Gram Szilvesztert* „nyerész”-ként írták be az adókönyvbe. *Karap Sándor* Hajdúböszörményből származott Debrecenbe, családjának tagjai a megelőző évtizedekben magas tisztségeket töltöttek be a Hajdúkerületben. Családjá a reformkorban emelkedett fel Hajdúböszörmény leggazdagabb birtokosai közé. Ő maga a szabadságharc idején élelmezési biztos volt. Debrecenben házakat és birtokokat vásárolt s lényegében háziúrként élt, nyilván

³⁷⁹ 1863-ban még 32 céh működött Debrecenben. Szücs, 1976. 41–43.

ezt kívánta kifejezni az adókönyv házbirtokos kifejezése.³⁸⁰ *Gram Szilveszter*, mint sokan az 1840-es években Debrecenbe költözők közül, pénzkölcsönzésből és pénzügyletekből élt. Tőkét ő is nagyon hamar földbe fektette.

Az adóösszegek mutatják a 100 legvagyonosabb polgár súlyát a város társadalmában.

A 2548 adózó háztartás (nem számítva a külvárosok és a lakók kevés adót fizető rétegét) összesen 62 368 conventió forint adót fizetett, ennek 16,5%-át, 10 309 forintot az a száz polgár, akik az adózó családoknak 4%-át sem jelentették. E rétegen belül pedig döntő súllyal voltak képviselve a földbirtokosok.

Valójában a képviselet még annál is nagyobb, amit a foglalkozási arányok mutatnak.

Az adóösszegek mellett feltüntetett földbirtoknagyságok mutatják, hogy a legtöbb esetben formális volt, hogy birtokosnak vagy más foglalkozásának vallotta-e magát valaki, hiszen néhány kivételtől eltekintve mindenkinek volt földtulajdona, olykor tekintélyes mennyiségű olyanoknak is, akik más foglalkozásának vallották magukat. Valójában azt is mondhatnánk, az volt birtokos foglalkozású, akinek a földbirtokán kívül más jövedelemszerző forrása nem volt, akinek pedig mestersége vagy tanult hivatása is volt a föld mellett, ezt tüntette fel, de a földje is jövedelemforrás volt. Ez az esetek többségében így lehetett, de van ellenpélda is. *Csapó József* ugyanúgy malomtulajdonos volt, mint *Jäger József*, az adókönyvbe mégis egyikük iparosként, a másik földbirtokosként került, igaz, *Csapónak* több földje volt, mint *Jägernek*. Egy azonban bizonyosnak látszik: a több évtizedes hagyományoknak megfelelően Debrecen legvagyonosabb polgárainak az 1850-es években nem egyszerűen volt földbirtokuk is, hanem jövedelemszerző forrásaik között, csaknem függetlenül a foglalkozásuktól, a földbirtoknak meghatározó szerepe volt. Látható a kimutatásból az is, hogy az esetek nagy többségében nemcsak arról volt szó, hogy aki háztulajdonos volt, annak a ház utáni földek rendszerének fennmaradása miatt külső földbirtoka is kellett, hogy legyen, ennél lényegesen több földjük volt éppen a leggazdagabbaknak. A ház utáni földek 30 holdas felső határát a 100 legtöbb adót fizető között szinte mindenki meghaladta. Földet szerzett tehát a béres és kaszáló földekből is. A csoporton belül, ha a 7 ismeretlen földbirtokú polgártól eltekintünk, az egy adófizetőre jutó átlagos birtokterjedelem 154 kat. hold, alig 60 holddal kevesebb a 100 legnagyobb földbirtokos átlagánál.

Megállapításainkat erősíti, hogy a 2. és 4. táblázat közötti megfelelés 63%-os, azaz 63 adózó családfő a 100 legtöbb adót fizető csoportjában és a 100 legnagyobb földtulajdonos csoportjában is előfordul.

³⁸⁰ Szabó István: Debrecen sz. kir város története a szabadságharc alatt. In. Csobán Endre szerk. i. m. 131., Orosz István: A hajdúböszörményi mezőgazdasági termelés és agrártársadalom fejlődése 1784–1889. In. Szendrey István szerk. *Hajdúböszörmény története*. Debrecen, 1973. 388–389.

Úgy tűnik, az adókönyv elemzése azt erősíti, hogy a polgári korszak változásai az 1850-es években a debreceni gazdag polgárok között alig észrevehetőek, a gazdaságnak még ugyanolyan forrásai vannak, mint a feudalizmus évtizedeiben voltak.

A negyed századdal későbbi helyzetről az 1876. évi adókönyv alapján készített 6. táblázat tájékoztat.

6. TÁBLÁZAT
A 100 legtöbb adót fizető polgár Debrecenben 1876-ban

Sorszám	Név	Foglalkozás	Az adó összege osztrák értékű forintban	A földbirtok terjedelme kh-ban
1.	Harstein Péter	birtokos	3 652	2 110
2.	gr. Gyulai Sámuel	birtokos	2 861	1 983
3.	gr. Dégenfeld Imre	birtokos	2 825	134
4.	Steinfeld Ignác	birtokos	2 102	960
5.	Szikszay József	birtokos	1 702	353
6.	Vecsey Imre	birtokos	1 433	440
7.	br. Edelsheim Gyula	birtokos	1 411	1 072
8.	Áron Miksa	bérlő	1 364	–
9.	Csanak József	kereskedő	1 213	188
10.	Kövesdi János	bérlő	1 227	201
11.	Sheer Bernáth	?	1 124	–
12.	Szabó Lajos	kereskedő	953	353
13.	Weisz Mózes	kereskedő	661	70
14.	Klein Ignác	bérlő	640	123
15.	Böszörményi István	iparos	608	217
16.	Schaffer Nándor	birtokos	582	133
17.	Barcsai Miklós	iparos	581	55
18.	Jobszt Ede	birtokos	555	395
19.	Holcsy Arnold	ügyvéd	553	–
20.	Boros László	tőkés	551	32
21.	Fodor István	iparos	519	34
22.	Kacz József	bérlő	510	–
23.	Fried Károly	birtokos	467	18
24.	Jámbor Ferenc	birtokos	462	399
25.	Steinfeld Antal	tőkés	454	18
26.	Nemes Gábor	tőkés	441	35

Sor- szám	Név	Foglalkozás	Az adó összege osztóként értékű forintban	A földbirtok terjedelme kh-ban
27.	Reisz Dávid	tőkés	439	10
28.	Jóna István	birtokos	412	246
29.	Gerébi Fülöp	kereskedő	409	27
30.	Stenczinger Károly	kereskedő	404	12
31.	Tóth István	iparos	402	58
32.	Tóth Antal	ügyvéd	397	350
33.	Frohner Bernáth	magánzó	389	26
34.	Kovási Lajos	birtokos	388	208
35.	Reviczky Emil	birtokos	378	169
36.	Magyar Gábor	iparos	378	233
37.	Molnár György	ügyvéd	364	202
38.	Dalmi Károly	ügyvéd	360	193
39.	Keszei József	iparos	359	126
40.	ifj. Simon György	birtokos	347	131
41.	Csóka Sámuel	birtokos	338	86
42.	Dragota Miklós	gazdálkodó	337	227
43.	Simonffy Imre	polgármester	334	127
44.	Kovács Lajos	v. polgármester	329	128
45.	Zichermann Ignác	?	328	19
46.	Szentesi István	iparos	328	98
47.	id. Koncz Lajos	magánzó	319	99
48.	Sesztina Alajos	kereskedő	317	19
49.	Fehér Herman	kereskedő	317	–
50.	Horváth György	birtokos	316	416
51.	Dragota Sándor	birtokos	312	13
52.	Szombati István	birtokos	307	178
53.	Molnár Ágoston	magánzó, birtokos	306	17
54.	Hermann József	banktisztviselő	300	–
55.	Krajnik Alajos	birtokos	296	20
56.	Ungvári János	iparos	294	35
57.	id. Kardos László	birtokos	292	132
58.	Telegdy László	ügyvéd	292	104
59.	Csáthy Károly	magánzó	292	289
60.	Ráczy György	iparos	287	93
61.	Liptai Miklós	iparos	284	160

Sor- szám	Név	Foglalkozás	Az adó összege osztrák értékű forintban	A földbirtok terjedelme kh-ban
62.	Kramer Sámuel	házbirtokos, magánzó	282	11
63.	Balogh Imre	ügyvéd, tőkés	281	10
64.	Both Lipót	kereskedő	279	–
65.	Huthflész István	birtokos	279	157
66.	Király József	ügyvéd	278	284
67.	Szathmári István	birtokos	278	169
68.	Rosenfeld Jakab	kereskedő, tőkés	274	–
69.	Katz Lázár	birtokos	272	96
70.	Béressy Sámuel	ügyvéd	269	103
71.	V. Szabó Miklós	birtokos	266	146
72.	Zivuska Ferenc	ügyvéd	259	–
73.	Kádár István	birtokos	257	201
74.	Nánássy Ferenc	birtokos	256	135
75.	ifj. Kardos László	kereskedő	252	–
76.	Berger Henrik	kereskedő	251	180
77.	Feischl Fülöp	kereskedő	250	8
78.	Gál József	kereskedő	249	34
79.	Tóth József	kereskedő	244	146
80.	Némethy Sándor	birtokos	244	146
81.	Mezei István	ügyvéd	243	221
82.	Trócsányi Ferenc	kereskedő	241	58
83.	Pálffy Dániel	kereskedő	240	32
84.	Papp Sándor	kereskedő	239	73
85.	Barcsay István	hivatalnok	239	120
86.	Pinczés Mihály	birtokos	239	185
87.	Friedmann Adolf	bérlő	236	–
88.	Áron Manó	kereskedő	235	20
89.	Bulszter Ágoston	ágens	234	17
90.	Fáy Árpád	birtokos	231	86
91.	Piránczki István	birtokos	230	11
92.	Vásári István	iparos	229	87
93.	Varga Károly	kereskedő	225	14
94.	Czeglédi Gyula	birtokos	224	191
95.	Slezák Vencel	magánzó	224	24
96.	Zöld János	birtokos	222	117

Sor-szám	Név	Foglalkozás	Az adó összege osztrák értékű forintban	A földbirtok terjedelme kh-ban
97.	Miklósi Mózes	birtokos	220	13
98.	Dragota Ignác	birtokos	219	174
99.	Csáki Gergely	hivatalnok	217	328
100.	Beke Vilmos	iparos	215	–
Összesen			50 579	17 293 kh

A negyedszázad alatt bekövetkezett változások eléggé jelentősnek tűnnek s a táblázatban foglaltak tanulmányozása során új folyamatok elindulását is fölfedezhetjük. 1876-ban is csak a legtöbb adót fizetők 12%-ának nem volt földtulajdona, tehát a földbirtok szerepe még mindig jelentős volt, de már nem olyan átütő mértékű, mint 1850–51-ben.

Ez fejeződik ki abban, hogy a nem birtokos foglalkozásúak földtulajdona sok esetben csak néhány holdat jelent, tulajdonképpen azt a hagyományt, hogy a háztulajdonnal külső földek jártak együtt Debrecenben. Nem gondolhatjuk, hogy *Fried Károly*, *Steinfeld Antal*, *Reisz Dávid* vagy *Stenczinger Károly* jövedelmét számottevően befolyásolta volna a 10–18 hold földbirtokuk. Az esetek bizonyos százalékában viszont továbbra is csak elhatározás kérdésének tűnik, hogy milyen foglalkozás szerepel egy-egy földtulajdonos neve mellett, ha jövedelmének tekintélyes része a földbirtokból származik.

A könnyebb áttekintés végett ismét összegezzük a leggazdagabbakat a főbb foglalkozási kategóriák szerint (7. táblázat).

7. TÁBLÁZAT

Foglalkozás szerinti megoszlás a legtöbb adót fizetők között 1876-ban

Foglalkozási kategória	Létszám	%
Földbirtokos és földbérlő	41	41
Kereskedő	20	20
Iparos	12	12
Hivatalnok, értelmiségi	15	15
Magánzó, tőkés, házbirtokos	10	10
Ismeretlen foglalkozású	2	2
Összesen	100	100

Látható, hogy minden kategória erősödött a földbirtokosok és földbérlők rovasára, de még mindig ez a réteg a legerősebb a város vagyoni elitjének soraiban. A zálogváltó perek lezáródása után természetesen szerepelnek a legtöbb adót fizetők listáján az 1000 holdnál több földdel rendelkezők s *Harstein Péter*, gróf *Gyulai Sámuel*, gróf *Dégenfeld Imre*, *Steinfeld Ignác* vezetik a sort. Magyarázni *Dégenfeld Imre* előkelő helyét kell, neki Debrecen határában csak 134 hold földje volt; téglási birtokának terjedelme viszont a 3000 holdat is meghaladta s az adólajstrom készítésekor együttes jövedelmét vették figyelembe.³⁸¹ Az adófelvétel még az Edelsheim birtok értékesítése előtt készült, ezért szerepel a legtöbb adót fizetők között *Edelsheim Gyula*. *Steinfeld Ignác* előkelő helyét nyilván az indokolja, hogy a földbirtok mellett egyéb jövedelemforrásai is voltak, ugyanúgy, mint a csak 353 holdas *Szikszay Józsefnek* és a 440 holdas *Vecsey Imrének*.

E két utóbbi „birtokos” sokféle vállalkozással próbálkozott és alapozta meg vagyonát. *Vecsey Imréről* korábban már szóltunk, az 1870-es években az építési tevékenység mellett nemcsak birtokot vásárolt, hanem gőzmalmot is alapított és működtetett. *Szikszay Józsefnek*, aki az 50-es években kereskedő volt egy évi 10 ezer hektoliter sört készítő gyára s egyéb ipari és bankérdekltségei is voltak.³⁸² Általában is mondhatjuk, hogy a földbirtok és az ipari-kereskedelmi tevékenység azoknál is összefonódott, akik következetesen birtokosnak tartották magukat. A birtokosok esetében a jövedelmek több forrásból származását leginkább az tükrözi, hogy a birtok terjedelme és a fizetett adó nagysága között nincs összhang, ennek megfelelően nem olyan mértékű a megfelelés a legnagyobb földbirtokosok és a legtöbb adót fizetők között, mint az 1850-es években volt. A megfelelés 43%-os, azaz 43 olyan debreceni polgár volt, aki egyaránt szerepelt a legnagyobb birtokosok és a legtöbb adót fizetők között is. A földbirtok súlyának relatív csökkenését azonban nemcsak a fentiek mutatják, hanem a földadó arányának csökkenése az összes fizetett egyenes adók között. (8. táblázat).

³⁸¹ 1803-ban Dégenfeld Gusztávnak Tégláson 3785 hold földje volt. Rédei Ferenc – Elek Emil: *A magyar földbirtok 1903. Magyarország 100 holdon felüli birtokosainak és haszonbérlőinek címtára*. Bp., 1903. 398.

³⁸² 1849-ben a Piac utcán lakó Szikszay József kalmár 52,82 ft adót fizetett. Ezzel az adózók rangsorában a 8. volt. MNL HBML 1113/II. a. 2. k. Számvevőhivatal iratai. Királyi adó 1849–50-ben. Szűcs, 1976. 63., Király Ferenc: *Ipar, kereskedelem, forgalom és közlekedés*. In. Zelizy Dániel szerk. *Debrecen sz. kir város egyetemes leírása*. Debrecen, 1882. 736.

8. TÁBLÁZAT
A földadó aránya az összes fizetett adóhoz 1876-ban

Név	Foglalkozás	Összes adó Ft	Földbirtok kh	Kataszteri tiszta jöv. Ft	Földadó Ft	Földadó az összes adó %-ban
Szikszay József	birtokos	1 702	353	1 579	395	23,2
Vecsey Imre	birtokos	1 433	440	1 776	444	30,1
Csanak József	kereskedő	1 213	188	782	195	16,0
Kövesdi János	bérlő	1 227	201	702	175	14,2
Böszörményi István	iparos	608	217	543	136	22,3
Jámbor Ferenc	birtokos	462	399	1 382	345	74,6
Jóna István	birtokos	412	246	931	232	56,3
Tóth Antal	ügyvéd	397	350	1 179	294	74,0
Csáthy Károly	magánzó	292	289	704	176	60,2
Simonffy Imre	polgármester	334	127	445	111	33,2

Azok között a földbirtokosok között, akik birtokuk révén a 100 legnagyobb földbirtokkal rendelkezők közé kerültek, 1876-ban a kiválasztott néhány polgár esetében is igen nagy különbségeket mutat a földadó aránya az általuk fizetett teljes adóösszeghez képest, hiszen az 14,2 és 74,6% között változott. Ezek az arányok azonban nem voltak szoros kapcsolatban az illető bevallott foglalkozásával. Az még érthető, hogy az adóköteles jövedelmének döntő többségét a kereskedelmi tevékenységből szerző, de földbirtokkal is rendelkező *Csanak József földadója* összes adójának csak 16%-a, s az is, hogy *Böszörményi István* mérszárosmester adójában csak 22,3%-ot képvisel a földadó, de a földbirtokos *Szikszay József* jövedelemforrásai között sincs nagyobb szerepe a földnek az előbbiekénél. *Tóth Antal* ügyvéd vagy *Csáthy Károly* „magánzó”, volt könyvkereskedő és nyomda tulajdonos viszont jövedelmüknek mintegy 2/3-át szereztek földbirtokukból. Ezek az arányok legalább két dolgot tanúsítanak. Azt, hogy az 1870-es években sem volt könnyű a gazdasági elit soraiban megkülönböztetni a földbirtokosokat más társadalmi csoportoktól, ami a korábban említettek mellett abból is származhatott, hogy a földtulajdonnak egy hagyományos cívisvárosban és egy agrárországban presztízse volt. A változások tendenciája nem a földtől való megszabadulás volt, hanem az újabb földszerzés.

Tanúsítják az arányok azt is, hogy az 1850-es években még csaknem homogenen cívis földbirtokos elit kezdett szétterjedni. Pontosabban szólva inkább csak az regisztrálható, hogy van egy olyan földtulajdonos réteg is már, amely tőkés vállalkozásokba kezd, jövedelmének jelentős hányada is abból származik, de megmarad földtulajdonosnak is, sőt egyre újabb és újabb földbirtokok szerzésére

törekszik. Ezekre a földszerzésekre a korábbiakban már utaltunk. Megmarad a csaknem kizárólag földből élő cívisek tömbje is,³⁸³ és sajátságos módon ezek is az újabb birtok szerzését tekintik életcéljuknak, ami a dolgok természetéből fakadóan egyeseknek csak úgy sikerülhet, ha mások lába alól kicsúszik a föld.

Van azonban még egy olyan jelenség, amit feltétlenül regisztrálnunk kell a gazdasági elit legnagyobb rétegében: ez a földbérlők csoportjának eléggé markáns megjelenése. A földbérleteknek Debrecen múltjában mindig nagy szerepe volt. A terjedelmes városi szántók és kaszálók többnyire bérletben voltak, mert a város nem folytatott allodiális gazdálkodást. Ami változott a 19. század 70-es éveire, az az, hogy a bérletek nemcsak kiegészítették egyesek tulajdon gazdaságát, mint a korábbi évtizedekben, hanem megjelentek a vállalkozó bérlők is, akik a város, a református egyház, a Kollégium földjeit és a környező nagybirtokokat bérelték. A város a század utolsó harmadára felszámolta a szociális szempontból korábban nagyon fontos kishaszonbérleteket, és ezzel is elősegítette a tőkés bérletek létrejöttét. *Aron Miksa, Kövesdi János, Klein Ignác, Fried Károly, Dragota Sándor, Krajnik Alajos, Hutflész István, Katz József és Lázár, Friedmann Adolf* voltak ennek az új haszonbérlő rétegnek a leggazdagabb tagjai. Volt köztük olyan is, aki tulajdon birtokot is szerzett. (*Kövesdi Jánosnak* 201 holdas, *Hutflész Istvánnak* 157 holdas, *Katz Lázárnak* 96 holdas, *Klein Ignácnak* 123 holdas saját birtoka is volt, jövedelmük nagy része azonban a bérletből és nem a földtulajdonból származott.) *Kövesdi János* saját földadója, amint láttuk, csak 14,2%-a volt összes adójának, *Klein Ignácé* 16,2%, *Hutflész Istváné* pedig 56,6% volt. A többieknek vagy nem, vagy elhanyagolhatóan kevés földjük volt éves adóösszegükhöz képest.

A leggazdagabbak csoportjában a kereskedők között is megtalálhatjuk azt a réteget, amely a 70-es években kezd jól észrevehetően elhatárolódni, ez a termény- és állatkereskedelemmel foglalkozók csoportja. *Weisz Mózes, Rosenfeld Jakab, Both Lipót, Áron Manó* a legjellegzetesebb terménykereskedők, *Tóth József, Pálffy Dániel, Papp Sándor* pedig a sertéskereskedők. Számukra a földbirtok korántsem olyan fontos, mint a hagyományos kereskedőcsaládok számára, *Weisz Mózesnek* 10 hold, *Áron Manónak* mindössze 20 hold földje volt, 100 holdnál nagyobb birtoka a sertéskereskedők közül is csak *Tóth Józsefnek* volt. A sertéskereskedelem szorosan kapcsolódott a debreceni mezőgazdaságban vállalkozói jelleggel szervezett sertéshízlaláshoz. Az 1860-as évek elején ezek a vállalkozók már a város sertéstenyésztésének 58%-át tartották kezükben, a kereskedelem tulajdonképpen erre a bázisra épült.³⁸⁴ Az a tény, hogy közülük többen bekerülhettek a 100 legtöbb adót fizető polgár közé, tükrözi e tevékenység fontosságát.

³⁸³ Irinyi Károly: A debreceni cívis gondolkodás és mentalitás a századfordulón. = *Alföld*, 1986. 12. sz. 47., Matkó László: Cívis életér és társadalmi hierarchia. = *Alföld*, 1984. 4. sz. 69., Orosz István: Cívismentalitás – cívisgondolkodás. Uo. 66. (továbbiakban Orosz, 1984.)

³⁸⁴ MNL HBML 1109/a Polgármesteri elnöki iratok 1862. 361. sz.

A negyedszázaddal korábbi helyzethez képest legtöbb változás a tőkések, járadékosok, „magánzók” csoportjában volt, 10%-os arányuk jól tükrözi e változásokat. Közülük *Steinfeld Antal* pénzügyleteivel tűnt ki.

A hivatalnokok és értelmiségiek szintén erőteljesen, 15%-ra nőtt csoportjában az ügyvédek térnyerésére kell felfigyelnünk. 1876-ban 11 ügyvéd volt a 100 legtöbb adót fizető polgár között s csak kettőnek: *Holcsy Arnoldnak* és *Zivuska Ferencnek* nem volt földbirtoka. A többieké viszont Balogh Imre kivételével mind meghaladta a 100 holdat. *Holcsy* a tőkés vállalkozók közé tartozott, az István malom után neki volt a legnagyobb gőzmalma Debrecenben.³⁸⁵ A többiek a foglalkozásból származó jövedelmüket földvásárlásba fektették.

A legtöbb adót fizetők listájának elemzése megerősíti azt a korábbi állításunkat, hogy 1856 és 1876 között nem történt döntő áttörés Debrecenben a földbirtokos polgárság rovására. A városi földek egy részének kiárusításával elsősorban a legtöbb földbirtokkal rendelkezők erősödtek, bár ez nem volt elégséges ahhoz, hogy a birtokosok aránya a legtöbb adót fizetők között relatíve ne csökkenjen. Kétségtelenül elkezdődtek olyan folyamatok is, amelyek a tőkés vállalkozások vonásait viselték magukon; de a cívis földbirtokos polgárság a leggazdagabbak között is megőrizte állásait.

V.

A debreceni vagyonos polgárokra vonatkozó források elemzése után meg kell próbálkoznunk annak összefoglalásával, milyen szerepet játszott a földtulajdon e mesterségesen kialakított, de mégiscsak a valós társadalmi folyamatokat is felmutató csoport életében. Ehhez mindenekelőtt a leggazdagabbakat kell elhelyeznünk a debreceni társadalom egészében. Az 1857. és 1880. évi népszámlálások foglalkozási statisztikai segítséget nyújtanak e feladat teljesítéséhez.

Ha ebben az összefüggésben nem kívánjuk elemezni a foglalkozási statisztika ellentmondásait, csak a főbb arányokra figyelünk, azt feltétlenül meg kell állapítanunk, hogy a leggazdagabbak között a földtulajdonosok aránya (a 71, illetve 41%) mindkét esetben nagyobb volt, mint a város mezőgazdasági népessége az összes keresők között. (Akkor is, ha az 1857. évi 16,58%-ot irreálisan kevésnek tartva ekkor is 30–35%-ra becsüljük az agrárnépességet.) Ugyanez mondható el a kereskedőkről és az értelmiségiekről, az iparosok aránya viszont mindkét esetben kisebb, mint a város társadalmának egészében.³⁸⁶

³⁸⁵ Mózes, 1976. 115.

³⁸⁶ *Bevölkerung und Viehstand von Ungarn (sämtliche fünf verwachttung gebiete) Nach der zählung von 31 October 1857.* Wien, 1859. 2–3., *A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei.* I. k. Bp., 1882. 14.

Ez a tény a társadalomszerkezet sajátosságára utal, arra ti., hogy a tőkés átalakulás szempontjából döntő iparosság elég nagy létszámú ugyan Debrecenben, de kisiparos és nem tőkés vállalkozó volt. A földtulajdonosok túlsúlyát egy olyan városi társadalom elitjében, amelyben az agrárnépesség nem haladta meg a teljes kereső lakosság 1/3-át, végül is biztosítottak a vizsgált negyedszázadban a rendi társadalom hagyományai. A háztulajdon és földtulajdon összekapcsolásának fennmaradása az 1850-es 60-as években is földtulajdonossá tett minden házbirtokost. Mivel a város nagyobb bérházai csak a század utolsó évtizedében és a századfordulón kezdtek épülni – 1857-ben csak 89 emeletes ház volt Debrecenben 1284 lakással³⁸⁷ –, a beköltöző vagyonosok többsége háztulajdonossá és ezzel együtt földbirtokossá vált.³⁸⁸ Ezt tapasztaltuk még 1876-ban is olyan vállalkozóknál, mint *Barcsay Miklós* építész, *Weisz Mózes* terménykereskedő, *Steinfeld Antal* tőkepezés, *Stenczinger Károly* kereskedő stb.

A legtöbb adót fizetők között azonban a nem mezőgazdaságból élők jó része nemcsak kényszerűségből vált földtulajdonossá, hanem saját maga is törekedett a házbirtokkal együtt járó viszonylag csekély földnél többet is megszerezni. Ez magyarázza, hogy mind 1857-ben, mind 1876-ban a nem mezőgazdasági főfoglalkozásúak között több száz holdas birtokosok akadtak, s a jövedelmek földbe fektetése az 1870-es és 80-as években is általánosnak tekinthető.

A különböző jellegű források egybehangzó tanúsága szerint az 1850-es és 60-as évek még szerves folytatásai a rendi korszaknak, utótörténetét jelentik Debrecen másfél-két évszázados korábbi történetének. Még ekkor is a legfőbb és legbiztosabb jövedelemforrás a föld s különösen a kereskedelemben felhalmozódó tőke áramlik földvásárlásokba. A város hagyományos gazdag kereskedőcsaládjai, de a céhes ipar leggazdagabbjai is, a *Rickl*, *Szabó*, *Csáti*, *Kaffka*, *Kardos*, *Szikszay*, *Szathmáry*, *Vecsey*, *Böszörményi*, *Bikfalvy*, *Jóna* stb. családok tagjai nemcsak nagy birtokszerzők az 1850-es–70-es években, hanem birtokosként is megjelennek az adóösszeírásokban és a kataszteri földkönyvekben. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy ez a folyamat a század utolsó két évtizedében is folytatódott. A bellegelő felosztása után 20 polgár mintegy 2800 holdat vásárolt fel a kiosztott földekből, köztük több száz holdat nemcsak földbirtokos cívisek, hanem a téglagyáros, fafeldolgozóüzem-tulajdonos, kereskedő *Berger Henrik*, az érckoporsógyáros *Fodor István*, a kefégyáros *Knoll Pál*, az építési vállalkozó *Barcsay Miklós*, a sertéskereskedő *Pálffy Gábor*, a hentes és mészáros *Magyar Gábor*, hogy a korábbi nagy birtokszerző *Vecsey Imréről* vagy *Jámbor Ferencről* ne is szóljunk.³⁸⁹

³⁸⁷ MNL HBML 1131/I. g. Kataszteri iratok 1851–58.

³⁸⁸ A ház utáni földeket 1893-ig nem volt szabad a háztól elkülönítetten elidegeníteni. Zoltai Lajos szerint ezért „a furfangos aquisitor úgy játsza ki a statutumot, hogy alkalomadtán megvásárol 1/4 vagy 1/8 rész olcsó belvárosi házat ...” Zoltai, 1936. 528.

³⁸⁹ MNL HBML IV. B. 1405/b. 225/1878., Szűcs, 1976. 62–63.

Korábban már említettük, hogy a polgári forradalom után a birtokforgalmat érintő sokféle korlát fenntartása ellenére sem lehetett a szerzhető földtulajdon felső határát megszabni. E korlát felszámolása teremti meg a feltételt a 156 holdnál nagyobb birtokok létrejöttéhez. A lehetőségből úgy lett valóság, hogy a város gazdag polgársága a földbirtok szerzését biztos befektetésnek tekintette. Ez a helyzet tükröződik az 50-es évek összeírásaiban, amikor nemcsak három, ezer holdon felüli nagybirtok jött létre, függetlenül a városon belüli birtokváltozásoktól, hanem 1856-ra 31, 1876-ra pedig 57 olyan birtok, amely terjedelmesebb volt, mint 1848 előtt a birtokok felső határa. Sőt, 1876-ra a Rickl-család birtokvásárlásainak eredményeként megszületett a negyedik ezer holdon felüli birtok is, belső földkoncentráció nyomán.

Az 1870-es évektől kezdve, miközben folytatódnak a korábbi változások, új jelenségek tanúi is lehetünk. Abban, hogy 1876-ban a 100 legnagyobb földbirtokos kezén mintegy 6000 holddal több föld volt, mint 1856-ban, s a 156 hold feletti birtokok száma 26-tal növekedett, kisebb részben a földkoncentráció, nagyobb részben a városi allodiális földek egy részének kiárusítása játszott szerepet. (Az előbbi jele volt néhány földbirtokos pl. a Brunnerek csödbe jutása s a birtokváltozások során a 28 birtok területének 1664 holdas csökkenése) illetve 26 birtoknak a Steinfeld Ignác által felvásárolt Edelsheim birtok nélkül is 3636 holdas növekedése.

A Debrecen körül kapitalizálódó világ végül is nem rekedt kívül a Basahalmán. Az új magatartásformák betörésének nemcsak új ipari vállalatok (gőzmalomok, dohánygyár, szalámigyár, téglagyárak, gőzfavágó, cukorgyár, kefégyár) és hitelintézetek (Debreceni Első Takarékpénztár, Magyar Általános Hitelbank debreceni fiókja) létrejötte volt tanúbizonysága, hanem az is, hogy néhány vállalkozó debreceni kereskedő és iparos polgár (*Szikszay József, Vecsey Imre, Rickl József, Dragota Ignác, Kardos László, Berger Henrik, Steinfeld Ignác* stb.) a földbirtokon folytatott termelést, de magát a birtokvásárlást is a tőkés vállalkozás részének tekintette. Talán ezzel magyarázható, hogy nemcsak a régi debreceni dinasztiák járják a földszerzésnek ezt az útját, hanem az újabbak (*Klein Ignác, Schafer Nándor, Sinai Tivadar* stb.) is. Így jön létre a legnagyobb birtokosoknak az a csoportja, amelyben a birtokos, kereskedő vagy iparos megjelölésnek tulajdonképpen alig van értelme, hiszen a forrásokban birtokosként szereplő vállalkozó jövedelmeinek csak egy része – olykor csak töredéke – származik a földtulajdonból. Már a korábbi Debrecen-kutatás is felfigyelt arra a sajátos jelenségre, hogy a vállalkozó kereskedők, iparosok vagy pénztökések több üzletággal foglalkoztak úgy, hogy eredeti foglalkozásuk gyakran háttérbe szorult. Útjuk „majdnem minden esetben föld-, ház- és ingatlanbirtok vásárlásához vezetett.”³⁹⁰ Saját vizsgálataink – amint látható – bizonyítják a megállapítás igazságát.

³⁹⁰ Baranyi, 1976. 53.

A „vállalkozó földtulajdonosok” mellett azonban a város elitjében továbbra is jelen volt a hagyományos cívis polgárság felső rétege, amely a megélhetés hagyományos formáihoz ragaszkodott. Más helyen már rámutattunk arra az ellentmondásra, hogy a kiegyensúlyozott birtokmegosztás, az egészséges középirtokok léte Debrecenben nem eredményezett magas színvonalú tőkés mezőgazdasági termelést. Sajátos módon nemcsak a hagyományos cívis birtokot jellemzi a 19. század elején kialakított legeltető állattartásra és gabonatermelésre alapozott üzemi rend és ennek megfelelően az extenzív gazdálkodás, hanem a „vállalkozó földtulajdonosok” gazdaságait is.³⁹¹ A kortársak legalábbis a termelési színvonalat tekintve nem tudtak különbséget tenni a két csoport között.

Az indokot ma még csak sejtethetjük. A földárak és bérleti díjak alapos elemzése adhat majd választ arra a kérdésre: nem az okozta-e az extenzivitás színvonalán való megrekedést, hogy a föld csekély hozammal is megtérítette a befektetett tőke kamatát, így a tőkék egyre növekvő földterületbe fektetése valójában gazdaságosabb volt, mint a csökkenő hozadék miatt változatlan területre egyre nagyobb befektetéseket végezni. Ha ez a feltételezés beigazolódna, magyarázatot kaphatnánk a legnagyobb birtokosok megújuló törekvésére földjük terjedelmének növelésére, s arra is, hogy a külső tőke miért választja előszeretettel működési területének a földbirtokot?

Végül a 70-es évek változásainak kitapintható eleme egy a földhöz csak lazán kapcsolódó csoport kialakulása is, azoké a termény- és állatkereskedőké, akik úgy vannak jelen a leggazdagabbak között, hogy földvásárlást nem tartják fontosnak.

A század utolsó évtizedében és a századfordulón újabb változások kezdődnek Debrecen földbirtokos társadalmában. Ezek nyomon kísérése azonban már nem lehet e tanulmány feladata.

A Piac utcai kereskedőházak

³⁹¹ Orosz, é. n. 105., valamint Orosz, 1984. 65.

A POLGÁRI FÖLDTULAJDON MEGTEREMTÉSE DEBRECENBEN

A polgári földtulajdon megteremtésében Magyarországon a döntő változások – mint ismeretes – az 1848-as forradalomban az áprilisi törvényekkel következtek be, amikor felszámolták az úrbéri viszonyokat. A volt úrbéres földek a parasztok szabad polgári tulajdonává váltak. Az ősiség eltörlésével a nemesi földtulajdon is polgárivá vált 1853-ban, az ősiségi nyiltparancs kibocsátásával. Az új polgári földtulajdon legfőbb jellegzetessége a rendelkezés szabadsága és a használat korlátlanlansága volt.³⁹² A föld tőkévé vált, pusztán kicserélhető értékke alakult.³⁹³

A jobbágytság és a nemesség korszakalkotó átalakulása természetesen nem hagyta érintetlenül a városi polgárságot sem. A szabad királyi városok lakói földjeiknek feudális értelemben voltak tulajdonosai 1848 előtt, szabad emberként – a jobbágyoktól eltérően – ingó és ingatlan javaiknak tehát nem haszonélvezői, hanem tulajdonosai voltak. Ez a tulajdon azonban ugyanúgy rendi, feudális jellegű volt, mint a nemesség földtulajdona.³⁹⁴ Ahhoz, hogy a hagyományos rendi tulajdonból a rendelkezés szabadságával bíró tőkés földtulajdon legyen, ugyanúgy fel kellett bomlani a régi formáknak, mint a nemesi tulajdon vagy a jobbágyi földhasználat esetében. A rendi viszonyok között a szabad királyi városok, köztük Debrecen földtulajdonának feudális jellege nem a járadékfizetés kényszerében vagy annak élvezetében, hanem a rendelkezés szabadsága elé állított közösségi korlátokban nyilvánult meg. A modern földtulajdont megteremtő tőkének ezek felszámolása volt a legfontosabb. A következőkben a polgári földtulajdon megteremtésének folyamatát ebben az összefüggésben vizsgáljuk Debrecenben is, általános tényezők mellett figyelembe véve a sajátos debrecenieket is.

A vizsgált időszak utolsó évtizedében, 1905-ben alapos tanulmányban elemezte a kérdést Debrecen történetének legjobb ismerője: Zoltai Lajos.³⁹⁵ Úgy vélte, a feudális és rendi korszak városait az jellemezte, hogy igyekeztek elzárkózni a külvilágtól s ennek érdekében megvalósították, hogy a jogokban, kivált-

³⁹² Varga, 1971. 11.

³⁹³ Karl Marx, 1972. I. k. 178. II. k. 201.

³⁹⁴ Szabó, 1947. 5.

³⁹⁵ Zoltai, 1905.

ságokban és haszonélvezetekben csak olyanok részesülhettek, akik osztoztak a város jó és balsorsában. Százados rendtartás volt az is, különösen Debrecenben, hogy a közterhek viselésére képes polgárok számát igyekezett a közösség szaporítani, jogokban és haszonélvezetekben ezért elsősorban ők részesültek. Így alakult ki az a helyzet, amely a mezőgazdasági ingatlan javak, a földbirtok megosztása tekintetében olyan helyzetet teremtett, hogy azt sem az igazi, sem az álszabadelvűség áramlatai nem voltak elég erősek „*mindmáig fölforgatni*”³⁹⁶ (az én kiemelésem O. I.)

Nem kerülheti el figyelmünket, hogy Debrecen múltjának és jelenének kiváló szakembere még e század elején is úgy látta: Debrecenben nem győzedelmeskedtek a tőkés földtulajdon elvei.

Ismerve Zoltai megállapításait nem csodálkozhatunk azon, hogy több mint két évtizeddel korábban, 1882-ben egy akkori debreceni monográfiában Király Ferenc egyetértéssel szolt: „Debreczen gazda közönsége úgy a latifundiumok, mint a telekparányok képződésétől s azok következményei káros hatásától ez ideig meglehetősen meg tudta magát óvni – azt a birtoklás oly mibenlétének köszönheti, mely mellett *a szerzés maga, annak mérve s az átruházás módozata, bizonyos körülírt feltételekhez volt kötve, mely feltételek egészen a legközelebbi évekig épségben fenn is tartattak* s melyeknek egy kis része még ma is fennáll és gyakorolja hatását.”³⁹⁷ (az én kiemelésem O. I.) Király ugyanakkor nagyon világosan látja, hogy a hagyományos elemek megőrzése a tulajdonviszonyokban a tőkés agrárviszonyok kialakulásának gátját képezik éppen a szabad birtokforgalom meggátolásával.

Az elmondottak kétségtelenné teszik: ha azt az utat akarjuk megrajzolni, amelynek során Debrecenben a rendi, feudális földtulajdon polgárivá alakult át, két – egyébként egymástól elválaszthatatlan – kérdést nem tudunk megkerülni. Az egyik a jogalkotás, amelynek során, ha lassan és kinkeservesen is, de felszámolták a szabad birtokforgalmat akadályozó közösségi korlátokat s ezzel a földre is érvényesítették a rendelkezés szabadságát, a másik a város óriási határában a magántulajdonú és birtoklású földek fokozatos térnyerése a közföldekkel szemben.

Ez az átalakulás mindkét tényező esetében hosszú folyamat volt, amelynek kezdetei a 18. századba nyúltak vissza s csak a 20. század elején zárultak le. Ezért sem mondhatunk le arról, hogy a 19. század második felében zajló változások korábbi előzményeire ne utaljunk. Minden rendelkezésünkre álló adat bizonyítja Zoltai megállapítását, hogy Debrecenben a „magánjogi természetű birtokok; minél messzebb megyünk vissza a múltba, annál szűkebb térre szorulnak”³⁹⁸.

³⁹⁶ Zoltai, 1905. 520.

³⁹⁷ Zelizy, 1882. 695.

³⁹⁸ Zoltai, 1905. 521.

A középkor századaiban szabad rendelkezésű földtulajdonnak valójában csak a belső háztelket tekinthetjük, bár a rajta lévő építménnyel együtt ez is csak a polgárjoggal rendelkezők között cserélhetett gazdát. A 16. századtól kezdve biztos ismereteink vannak arról, hogy a határ egy részén osztásos rendszer szerint használnak a polgárok szántóföldeket, de az egyre terjedelmesebb debreceni külső birtokok egészét közföldnek tekintik, amely felett a rendelkezés nem az egyes polgárt, hanem a közösséget megtestesítő magisztrátust illette meg. A város saját tulajdonban lévő határán a legkorábbi időkben is a háztelek és a külső határbeli „osztott” föld elválaszthatatlan kapcsolatát tapasztalhatjuk. A háztulajdonos polgároknak vagyoni erejük és adójuk nagysága szerint osztottak előbb évente, később három, majd a 17. század végétől hét évenként földet a külső határban. Az 1571. évi szabályozás már kapcsolatot teremtett a háztelek és a később házutáni-nak nevezett föld között.³⁹⁹

Ismeretes, hogy 1854 előtt Debrecennek nemcsak saját tulajdonban lévő, hanem zálogbirtokként használt földjei is voltak. Ezek a zálogos pusztákon a 17. század utolsó harmadáig a szabályozott foglalás rendszere érvényesült, aminek értelmében a város polgárai közül mindenki szerezhette földet, aki a kivetett bérösszeget, cenzust hajlandó volt megfizetni. 1700 után azonban a zálogos földeken is megszűnt a szabad foglalás, a magisztrátus ugyanúgy hét évenként osztotta bérfizetés vagy kilenceddézsmá mellett ezeket a földeket, mint a saját határon levőket.⁴⁰⁰

A saját határon osztott házutáni földekkel szemben a bérelt pusztákon osztottakat cenzuális, béres, majd a 19. században tanya-földeknek nevezték.⁴⁰¹ A városi ház birtoklása s a polgárjog azonban a béres földek szerzésének is ugyanúgy előfeltétele volt, mint a házutáni földek juttatásának. A házzal nem rendelkező lakók s a külvárosok polgárjogot nem szerzett zsellérei nem részesülhettek sem a házutáni, sem a béres földek hasznából. Az indoklás az volt, hogy a közterhekből sem veszik ki a részüket, így méltánytalan lenne, ha a város javaiból részesülnének.⁴⁰²

³⁹⁹ Az 1720. évi közgyűlési határozat szerint „mind alsó, mind felső járásbelieknek tengeri búzás kertek szakasztassanak újjólag már azon is a 7. esztendő eltelvén (az én kiemelésem O. I.) nyomásnak fordíttassanak”. A nyomás a debreceni szóhasználatban – eredeti értelmének megfelelően – marhajárás, legelő. MNL HBML IV. A 1011/ a. közgyűlési jegyzőkönyvek (Prot.) 30. k. 1720/130. Az 1571. évi szabályozás: Prot. 3. k. 1571/113. A későbbi évek földosztásai: Prot. 10. k. 954., 12. k. 605., 14. k. 76., 23. k. 373., 24. k. 34., 25. k. 343., 28. k. 390., 30. k. 111. stb.

⁴⁰⁰ „Az Elep elosztása alkalmatosságával instálván némelly köles földes emberek, deliberaltatik, hogy most az egyszer, mivel nagy erővel törték fel, vessék be, az után mindgyárt bocsássák ki kezeibül, akinek osztály szerint jutnak azon földek.” Uo. Prot. 25. 1701/80. Vö. Zoltai, 1902. 17.

⁴⁰¹ Balásházy, 1844. 9., Palugyai, 1853. 395.

⁴⁰² Balogh, 1973. 74.

A házutáni földeket már a 16. századtól egyértelműen szántás alá osztották. A béres földek használatát és művelését a dolog természeténél fogva a közösség nem szabályozta. E földek rokonságot mutatnak más alföldi városok szállásföldjeivel.⁴⁰³ Azt, hogy mennyit szántott vagy használt egyéb célra a cenzusfizető, maga döntötte el. Osztott azonban a város kaszáló-földeket is, a városhatár keleti részén elsősorban azokon az erdei tisztásokon, amelyeket csere kaszálóknak neveztek. Ezek szintén zálogos földek voltak, amelyeket csak kizárólag szénaka-szálásra lehetett használni.

A különböző jogi természetű és hasznosítású földek birtoklásában 1774-ben az ún. Forgács-féle királyi biztosság működése alatt következtek be döntő változások. Az ekkor született statutumokra még száz évvel később is sűrűn hivatkoztak, s ezek nélkül a szabad polgári földtulajdon kialakulásának lassú és fokozatos folyamata nem lenne érthető. A királyi biztos, az akkor már évszázados gyakorlatnak megfelelően véglegesen és elválaszthatatlanul összekapcsolta a belső háztelket és a saját határon kiosztott házutáni földet. A végleges kiosztás pontos arányokat is teremtett, mert 8 öl belső telek után 300 öl külsőség járt. Forgács Miklós királyi biztos szentesítette azt a gyakorlatot, hogy a házutáni földeket a belső telek és a ház nélkül, vagy fordítva nem lehetett elidegeníteni s az értékesítésből ki voltak zárva azok is, akik nem szereztek polgárjogot. A háztelkek terjedelmétől függően a házutáni birtokok nagysága általában a 30 holdat nem haladta meg, de sajátos módon nemcsak természetes személyek kaptak házuk után ilyen jogállású földet, Járt házutáni föld pl. az iskolák, a városháza után is.⁴⁰⁴

Házutáni földet 1774 után nem osztottak, de 1774 és 1818 között hét évenként folytatódott a béres földek osztása. A részesülés mértéke az adófizetés nagyságától függött, de a közösség itt is korlátozta a felső birtokhatárt. 16 nyilasnál (egy nyilas = 9000 négyszögöl), azaz 90 kat. holdnál több cenzuális földje senkinek sem lehetett.

A bizottság működése során szabályozták a cserei kaszálók használatát is. Ezek osztásakor 10 boglyás (egy boglyás = 3600 négyszögöl, azaz 22,5 kat. hold) volt a felső határ, amit egy háztulajdonos polgár kaphatott.

A házutáni földek végleges tulajdonba adása jelentette az első lépést a polgári földtulajdon megteremtésének útján annak ellenére, hogy a rendelkezés szabadsága e földek esetében 1774 után még egyáltalán nem valósult meg.

A második lépés: a béres földek végleges kiosztása 1818-ban valójában kényserhelyzetben következett be. Debrecen 1745-ben vette zálogba (akkor 30 000

⁴⁰³ Orosz, 1986. 411.

⁴⁰⁴ Balásházy, 1844. Balásházy úgy tudta, hogy a „háztelek után eső földek” a beltelek harmincszorosát tették ki. A pontos arány: 8 öl beltelek után 300 öl külső birtok járt. MNL HBML IV. B. 1130/1. a. A középületek utáni külső házutáni földre Uo. IV. A. 1405/a. Prot. 3. k. 1873/970.

forintért) a kincstár ohati, zámi, hegyesi, halápi, fancsikai és monostori pusztáját, amelyek kiterjedése csaknem 38 ezer kataszteri hold volt.⁴⁰⁵ A puszták sorsáról Debrecenre kedvezőtlen elképzelések is születtek (nemes családoknak donatioval eladományozni, Ohaton, Halápon falut kialakítani stb.), ezért fontos volt a puszták zálogszerződésének meghosszabbítása. Erre 1818-ban került sor 635 ezer ezüstforint fejében. A szerződés szerint 32 évre a város ismét zálogba kapta a kincstári pusztákat, de úgy, hogy a zálogos időt nem 1818-tól, hanem 10 évvel korábbról számították. A szerződő fél a város volt, s a tekintélyes összeget csak úgy tudta kifizetni, ha az említett területet saját polgárainak alzálogba adta, nyilasonként 25 ezüst forintért. Ennek fejében viszont kénytelen volt hozzájárulni, hogy mindenki a „maga földjén tetszése szerint, de mások sérelme nélkül maga hasznához alkalmazandó gazdálkodást folytathasson” mindaddig, amíg a zálogidő le nem telik.⁴⁰⁶

Az alzálog miatt az újraosztások megszűntek, de a közösségi korlátok a béres földeken sem enyhültek. E földeket el lehetett idegeníteni ugyan, de csak „a belső városon házzal bíró akármelyik polgárnak”. Nem volt előírás, hogy az alzálogba vett földet csak egyben lehet eladni, de kikötés volt, hogy a földeket „a rajtok fekvő summánál feljebb adni nem lehet” s így a zálogösszeg felett legfeljebb az épületekre és a javításokra fordított összeg felől lehetett alkudni. Érvényesült a szomszédok elővásárlási joga, fennmaradt a vásárlás felső határa, mert 16 nyilasnál többet senki sem szerezhetett. A szállások és tanyák kialakítása szempontjából volt fontos az a megkötés, hogy akinek nem volt legalább 3 nyilas cenzuális földje, az semmiféle ólat, épületet, garádját nem építhetett rá. Továbbra is fennmaradt az a kötöttség, hogy censusos földje csak házzal bíró polgárnak lehetett. Ha valaki eladta városi házát (a házutáni földdel együtt), meg kellett válnia béres földjétől is. Erre egy év haladékot kapott. Ez alatt vagy új házat kellett vennie, vagy vevőt kellett keresnie alzálogban bírt földjére. Ha ez nem sikerült, becs szerinti árát letéve szomszédjai szerezhatték meg. Természetesen rájuk is vonatkozott a 16 nyilas terjedelmi határ. Nem változott tehát 1818 után sem a birtokszerzés felső határa.⁴⁰⁷

A külső határbeli birtokokkal nem azonos jellegűek a szőlőskertek, amelyek a 20. század derekára már félkörívben körülölelték a várost. A rendelkezés szabadsága a szőlők esetében a legkevésbé volt korlátozva.⁴⁰⁸

1818 után periodikusan osztott földek már csak az ún. bellegelőn voltak. Ezek egyik részét kis nyilasoknak, a másikat ürgenyilasoknak nevezték. Osztásukra

⁴⁰⁵ Uo. IV. A. 1021/g. 1. k.

⁴⁰⁶ Uo. IV. A. 1021/g. 2. k. Szűcs Mihály, 1894. 277.

⁴⁰⁷ Uo.

⁴⁰⁸ „Minden birtokbeli haszonvételek, a városban lévő belső telkeket és a város körüli szőlő ültetésre kiosztott kerteket kivéve, közös földek voltak”. Uo. IV. B. 1108/a. Prot. 4. k. 1871/148.

egészen 1876-ig, a bellegelő végleges felosztásáig került sor. A bellegelőn osztott földek voltak az egyedüliek, amelyek nem kapcsolódtak a háztelekhez. Pénzfizetésért ilyen földeket a lakók és a hóstátokban, a külvárosi utcákban lakó takasok is szerezhettek.⁴⁰⁹

A belső legelő használata már átmenetet jelentett a városhatár egyéni birtokba kerülő és közföldnek maradó része között. Legelőként természetesen közföld volt, de a kis- és ürügyilasok osztása révén bizonyos hányada egyéni használatba volt minden esztendőben. Ez a hányad azonban az osztások természetének megfelelően a bellegelőnek nem mindig ugyanarra a részére terjedt ki. A Hortobágyot is magába foglaló külső legelő és az erdők azonban közföldnek számítottak, egy későbbi, 1871-ből származó megfogalmazás szerint „a városi közösség összes tagjainak” olyan haszonvételei, amelyeket „közvetlenül, különböző szabályok szerint közösen”⁴¹⁰ használtak.

A legelők használatára vonatkozó első olyan szabály, amely a korábbi, mindenki számára ingyenes legeltetést megszüntette, 1820-ból származott és kapcsolatban volt a béres földek 1818. évi zálogba vételével. Azoknak a polgároknak a számára, akik házzal, beltelekkel és ennek megfelelően ház utáni földdel is rendelkeztek, s a béres földekből is váltottak a zálogösszeg kifizetésekor, a legeltetés továbbra is ingyenes maradt. Akik földet nem váltottak, de lóval és szekérral szolgáltak a városban, ha a csere kaszálón volt földjük (amit szintén meg kellett váltaniuk), minden lóért és szarvasmarháért évente 30 váltó krajcárt, azaz fél váltó forintot fizettek legelőbér fejében. Akiknek nem volt polgárjoguk, de ugyancsak lóval és szekérral szolgáltak, évente egy váltó forintot, akik nem voltak polgárok, s nem szolgáltak lóval, szekérral a város dolgában, azok másfél váltó forintot fizettek. A fizetési summákat az ún. nagyállatokra (szarvasmarha, ló) állapították meg. A sertésektől és juhoktól ezeknek az összegeknek csak a felét kellett fizetni. Nem járt teljes bér a növendék állatok után sem.⁴¹¹

⁴⁰⁹ „A város körül fekvő köz legelőből a legrégebb időktől kezdve mindég szokott időszakonként egy bizonyos mennyiségű terület határozott év számra használat végett szántás alá kiosztatni.” Uo. IV. B. 1021/g. 1. k. A korábbi osztásokra: Uo. IV. A 1011/a. Prot. 1809/85., 91., 1820/56., 76., 131., 151., 1824/282., 1826/61., 1828/274., 1829/492., 1832/504., 1833/19., 1836/60., 1839/151., 1840/123., 441., 1841/491., 1842/107., 1844/270., 1846/217. Vö. Zoltai, 1935. 8., Balogh, 1937. 100–104. A bellegelő használatára átfogóan Orosz, 1992. 75–85.

⁴¹⁰ MNL HBML IV. B. 1108/a. Prot. 4. k. 1871/148.

⁴¹¹ Uo. IV. A. 1021/g. 1. k. 1836-ban nemcsak az ingyenességet nem állították vissza, de megállapították a legeltetési szabályokat is. Akinek nem volt tanya földje, az a 3. osztály szerint fizetett. Minden nyilas föld után tízzel számolva 50 sertés, juh legelhetett. Aki ezen felül hajtott a legelőre állatokat, 240-ig minden állat után 24 krajcár, 240 felett minden állattól 1 forintot fizetett. Juhoknál az illetőségen felül legeltetett állatokért 1200 darabért 12 krajcárt, azon felül 30 krajcárt kellett darabonként fizetni. Ekkor is hangsúlyozták, hogy a legeltetési jogot nem lehet átruházni. Zoltai, 1905. 522., Rác, 1989. 151., Balogh, 1973. 75.

A legelőhasználatért fizetett bérrel együtt megszűnt a bellegelőből osztott kis nyilasok illetve ürge nyilasok ingyenessége is. Az ingyenesség 1836-ig állt fent, 1836–1850 között „előre meghatározott bérért” lehetett csak bellegelői szántóföldeket használni. 1850-től „a helyszínen tartott köz árverésen a többet ígérőknek adattak haszonbérbe a bellegelőn osztott nyilasok.”⁴¹²

Az erdőhasználat ingyenessége nem szűnt meg, a polgárjoggal és a háztulajdonnal együtt járt a városi erdők hasznából való részesedés. A 60 éves forgó szerint használt erdőkből a polgárok tüzifa illetménye ugyanúgy a beltelek terjedelméhez volt szabva, mint a házutáni földek nagysága.⁴¹³

A rendi privilégiumok sorába tartozott az elmondottak mellett a polgárok bormérési joga, amely mellett érvényesült a város educillációja is. E sorba tartozott a vadászat és halászat joga is, amelynek jelentősége csekély volt. Az utóbbi az ohati puszta bérletével volt összekapcsolva, ott nyúlt ki ugyanis Debrecen határa egészen a Tiszáig.

Forgács Miklós királyi biztos működésétől az 1848-ig eltelt több mint hét évtized alatt tehát erősödött a magánhasználat a városhatár szántott és kaszált területein, hiszen az újraosztásos rendszer visszaszorult a bellegelőre s annak mintegy hatodát tette csak ki, de a szabad birtokforgalom rendi korlátai nem lazultak fel. E kötöttségek felszámolása az 1848 után kezdődő polgári korszak feladata maradt.

Az 1848 márciusi, áprilisi mámoros napokban úgy tűnt, hogy a város jelentős lépéseket tesz a közösségi korlátok felszámolásában s ezáltal a szabad földtulajdon megteremtésében. Csak 1848 decemberében fogalmazták meg a legfontosabb elvet: „a polgári kiváltságlevelek ideje és ereje lejárt és többé kiváltságlevél polgár és polgár közt különbséget nem tesz,”⁴¹⁴ mégis az első döntést a különbségek és a privilegizált helyzet megteremtésére már az 1848. április 26.-i tanácsülésen meghozták. A jegyzőkönyv szerint „már a régibb idők előtt összpontosult közakarattá vált és csak fogatosítására kellő határozattal fel függesztett azon intézkedés említvén fel, mi szerént részint az ipar (értsd: iparkodás O. I.) elő mozdtítása, részint *a tulajdonnak czélszerűbb használhatása tekintetéből* (az én kiemelésem O. I.) a házak utáni külső földeknek szabad adását bevését határozottan ki mondani szükséges lenne.”⁴¹⁵

A házutáni földek forgalmának felszabadításában tehát a tulajdon célszerűbb használata a legfőbb érv. E liberális elv megvalósítását azonban továbbra is korlátok között akarták tartani. A jegyzőkönyv későbbi részéből egyértelműen kide-

⁴¹² MNL HBML IV. A. 1021/g. 1. k.

⁴¹³ Uo. IV. B. 1113/1. a. 1–50. Rácz, 1989. 162., Penyigei, 1980. 191.

⁴¹⁴ Uo. IV. B. 1113/1. a. 1–50. Számvevőségi iratok, 1848. dec. 15.

⁴¹⁵ Uo. IV. A. 1011/a. Prot. 118. k. 1848/396. (április 26.)

rül: szó sincs a forgalom teljes szabadságáról, csak arról, hogy a beltelket és a külső földet el lehet választani egymástól, de bárkinek ezután sem lett volna eladható a házutáni föld. A „maradandóság városában” az sem volt véletlen, hogy nem azonnal engedték meg a beltelek, illetve a ház és a külső föld különválasztott elidegenítését, csak a következő esztendőben. Úgy vélték, meg kell határozni, hány nyilasig terjedhet a vásárlás. A földszerzés felső korlátját tehát egyáltalán nem akarták megszüntetni. Ez a korlát éppen a házutáni földek esetében új elem lett volna, hiszen ilyen eddig csak a béres földek esetében volt.

Radikálisabb előrelépés lehetőségét tartalmazta az 1848. augusztus 5-i közgyűlési határozat a hóstáton lakó, polgárjoggal nem rendelkező és városi javadalmakat nem élvező taksás lakossággal kapcsolatban. A szabad királyi városokat önálló törvényhatósággá alakító 1848. évi XXIII. tc. alapján, amelyben szélesítették a polgárjoggal rendelkezők körét, Debrecen is úgy határozott, hogy „az újjabb törvények által kitűzött egyenlőség elve városunkban is tetteleg életbe lépése mondatik ki”. Ez az egyenlőség a város lakosságának harmadik osztályát érintette, a külvárosi lakosságot, „amely telekjének nem tulajdonosa, hanem használója volt, mely telkeinek használatáért a városi közönségnek, mint tulajdonosnak, egykor több, máskor kevesebb pénzbeli öszveget, majd máskor ismét bizonyos munkát, legközelebb pedig meghatározott napszámú szolgálatot tellyesített, mely osztály ezenkívül sem polgári javadalmakban, sem polgári terhekben részt nem vett.”⁴¹⁶

A közgyűlés úgy vélte, le kell bontani a város különféle lakosai közötti elválasztó falakat s meg kell teremteni az „egyérdekűséget”. Ez azt jelentette, hogy mindenkinek, így a külvárosok lakóinak is részesedniük kell a polgári javadalmakban, de a terhekben is. Éppen ezért, folytatódott a határozat szövege, „mint-hogy a belvárosban is senki ingyen telket nem kapott, hanem pénzen kellett szereznie, tartozzanak a külvárosiak is telkeiket, melyeknek eddig tsak használói, de nem tulajdonosai voltak *megváltani* (az én kiemelésem O. I.) oly formán, hogy telkük(ért) 2 pengő forint négyszög öléért, mint utolsó osztályú városi telek(ért)” a városi pénztárba befizettségük. Ha ez megtörténik, 8 négyszögöl belső telek után 300 négyszögöl külső illetmény ház utáni földet ők is kapni fognak. Ki is jelölték a külvárosi lakóknak kiosztandó új ház utáni földek helyét is Szepesi pusztától a Macsi pusztáig.⁴¹⁷ Az új osztású ház utáni földek kapcsolódtak volna a régiekhez, az új javadalmak a meglévő házutáni szántók melletti legelőkből kaptak volna illetőségüket.

⁴¹⁶ Uo. IV. B. 1113/1. a. 1–50. A közgyűlés szerint a 3 városi osztály a következő volt: 1./ „A kiváltságos polgárság, amely a város minden javadalmait bírta, de nem minden terheit hordozta kizárólag. 2./ A nem kiváltságos városi lakosság, mely a Város minden terheiben, de nem minden javadalmaiban részesült, sőt mondhatni ez utóbbiakból egészen kizárva volt”, végül a harmadik, a külvárosok lakossága.

⁴¹⁷ Uo. IV. B. 1113/1. a. 1–50.

A határozat kimondotta, hogy a belvárosi és külvárosi telkek a jövőben egyenlő jogúak lesznek, de a földosztással kapcsolatban további megszorításokat is tartalmazott, mert megfogalmazta azon nyilvános fenntartást, „hogy a külvárosi telkek külső illetményeinek ezen helyeni kimutatása (ti. Szepesen és Macson) és kiosztása csak ideiglenes lesz, és Városunkban majd a béke helyreálltával eszközöndő föld viszony rendezését és elintézését nem fogja gátolhatni”.⁴¹⁸

A gyönyörű szavak mellett a rideg valóság nem olyan szép, mint első látszatra gondolnók.

A külvárosi telkek meglehetősen aprók voltak, alig 80–110 négyszögölesek, így a befizetett 160–200 ezüstforint fejében alig 2–3 hold házutáni föld járt volna. Ha figyelembe vesszük, hogy a 20–38 hold szántót tartalmazó jobbágytelkek megváltási árát a reformkorban 400–800 pengő forintra becsülték, a debreceni külvárosi taksások megváltási-díja meglehetősen magasnak tűnik, főleg azért, mert önmegváltásról volt szó, míg a jobbágyok esetében a váltságdíjat az áprilisi törvényekben az államhatalom vállalta magára.⁴¹⁹ Igaz, a házutáni földek mellett a megváltkozott debreceni taksások a korábban felsorolt javadalmakat is megszerezték, bár a jobbágytelekkel is járt rét- és legelőilletőség s erdei faizás is.

Ha reálisan mérlegeljük az augusztusi közgyűlés döntését, túl sok nagylelkűséget nem tapasztalunk. Szóba sem került, hogy a belvárosi és külvárosi telkek közötti egyenlőséget megváltási díj nélkül is meg lehetne valósítani, a polgári egyenlőség kimondása új jövedelemforrást jelentett volna a városi pénztárnak.

Az az óvatosság, ami a rendi elemek felszámolásában a hangzatos jelszavak ismételtetése ellenére is jellemezte a város vezetését, az elvek szintjén támadhatatlan volt. A liberális tulajdoni elvek sehol sem tartalmazták, hogy birtokot ingyen lehet szerezni, vagy másnak a javait ellenszolgáltatás nélkül ki lehet sajátítani. A magisztrátus teljes joggal hivatkozhatott rá, hogy a város földjét ingyen nem adhatják a külvárosok lakóinak, eljárásuk így megfelelt a modern tulajdonjog elveinek is.

Nem az új elveknek megfelelően képzelték viszont el a külvárosok lakói által megváltott polgári javadalmak jövendő sorsát. Nem modem polgári közösséget akartak kialakítani a külvárosok lakóival együttesen, hanem a régi rendi keretek közé kívánták befogadni az abból korábban kirekesztetteket. Ezt tanúsítja az a döntés, amely szerint „a polgári javadalmak a ház birtokhoz lesznek jövőre is nagyobb részint kötve”. De fennmaradtak volna – most már a külvárosok lakóinak befogadása után – azok a kötöttségek is, amelyek Debrecen polgárságát a külvilágtól elválasztották. Így a házat vásárlók továbbra is kötelesek lettek volna a városi pénztárba az ún. engedelem díjat (laudemium) befizetni. Ezen felül is

⁴¹⁸ Uo. IV. B. 1113/1. a. 1–50. Az 1848. év debreceni eseményeire Balogh, 1948. 46–47., 50–51., Balogh, 1973. 138–141., Szabó, 1928. 14.

⁴¹⁹ Varga, 1971. 146.

kellett volna még 2 pengő forintot a tűzoltó eszközökért és egyéb közös városi eszközökért fizetni. A vidékről beköltöző házvásárlók 10 pengő forintot fizettek volna továbbra is „*beírási díj*” címén. Ez helyettesítette volna azt az összeget, amit korábban a polgárjog megszerzéséért kellett fizetni.

Mindezen kötelezettségek magyarázata teljes mértékben hagyományos volt: a polgári javadalmak, amiket az új háztulajdonosok megszereztek, „az összes városi közönség sajátjai”, eddig is úgy használták egyesek, hogy a közpénztárnak is legyen jövedelme, ezután is úgy kell használni, hogy a közpénztár gyarapodjék.⁴²⁰

A házbirtokhoz kapcsolt polgári javadalmak rendszerének fenntartására irányuló törekvés mutatja a leginkább, hogy a háztulajdon és a házutáni földek elválasztása 1848 áprilisában aligha volt több múltó epizódnál. Erről árulkodik az a kitétel, hogy az elválasztást csak a következő évben kívánták bevezetni. A megvalósításra azonban 1849-ben – valószínűleg nemcsak a szabadságharc eseményei miatt – nem került sor. Egy 1868. évi jelentés szerint „az 1848. április 26-án tartott közgyűlésnek a ház utáni földek szabad adás vétését megengedő határozata soha foganatosítva nem lőn”.⁴²¹ Annál kevésbé, mert nemcsak az önkényuralom idején, de az alkotmányos polgári korszakban is sokáig fennmaradt a hagyományos elv, hogy „a ház utáni föld a háznak törvényes és elválaszthatatlan tartozékát képezvén, attól különválasztva el nem idegeníthető”.⁴²²

Az 1850-es évek elején Debrecen városának egyébként sem maradt ideje a 48-as eszmék és tulajdonjogi elképzelések ápolására, az igazi gondot a kincstári zálogos puszták sorsa okozta. Mint már említettük, a város kemény feltételek mellett új zálogszerződést kötött 1818-ban s így sikerült megtartania a bérelt pusztákat. (A határ negyedét veszítették volna el, ha a kincstár visszaveszi a pusztákat.) Az alzálogba adott pusztákkal a polgárok úgy bántak, mintha sajátjuk lett volna. A zálogszerződés 1840-ben ismét lejárt. 1850-ben az 1818-tól számított 32 év is elmúlt. A kincstár új szerződést azonban nem kötött, de nem is fizette vissza a zálogos summát, így a város 1854-ig a béres földeknek háborítatlanul birtokában maradt.

A város vezetői a birtokos lakosság számára rendkívül fontos béres földek sorsát illetően nem kívánták a bizonytalanságot fenntartani, ezért már 1840-ben, a zálogidő lejártakor felségfolyamodványt írtak, hogy lehetőséget kapjanak a zálogszerződés meghosszabbítására. Erre azonban választ nem kaptak, így a földek

⁴²⁰ MNL HBML IV. B. 1113/1. a. 1–50. Úgy tűnik, az említett díjakat 1848–49-ben nem fizették, mert 1852-ben ismét döntést hoztak: „a polgárosodókra nézve a forradalom előtt fenn állott azon rendszer, hogy ti. a polgárosodó polgárság díjja mellett 4 pfrt-ot tűzoltó szerekre 4 pfrt-ot pedig éjjeli világitásra tartozik fizetni ... a mai naptól fogva ismét életbe léptetni rendeltetik.” Uo. IV. A. 1113/1. a. 2. k. 1852/4187. szept. 6.

⁴²¹ Uo. IV. B. 1108/a. Prot. 1. k. 1868/105.

⁴²² Uo. Prot. 1. k. 1868/105.

birtokában maradtak. Nagy megnyugvással fogadták az 1853-ban életbe léptetett ősiségi nyíltparancsot, amely kimondta, hogy „az eddigelő szokásban volt zálogszerződések ... jogérvénytelenek” s ha a 32 éves zálogidő letelt, a zálogba adó visszaváltási joga elenyészik, ha egy év alatt nem él keresettel.⁴²³ A rendelet megmozgatta a kincstári apparátust is, amely 13 éven keresztül nem vett tudomást a zálogszerződés lejártáról. Ha a lejárat idejét tekintjük, a debreceniek tulajdonosnak érezhették magukat, hiszen a nyíltparancsban engedélyezett idő már sokszorosán elmúlt. A kincstár azonban a rendelet megjelenését tekintette a kereset benyújtása határidejének, s ahhoz képest valóban egy éven belül közölte a várossal, hogy nem kívánja a zálogszerződést meghosszabbítani. Zichy Hermann, a nagyvárad Helytartósági Osztály elnöke Szauer Lászlót bízta meg a debreceni zálogos földek ügyeinek lebonyolításával. Szauer László, a debreceni császári és királyi pénzügyi kerület vezetője 1853. július 31-én közölte a várossal: „mivel a zálogos évek meghosszabbítása iránti kérelme a városnak a cs. kir. pénzügyministerium által félrevettétvén, az ohati, zámi, halápi, hegyesi, monostori, bánki és fancsikai kincstári pusztákat, illetőleg pusztarészeket, az ezen birtokon fekvő zálogos összegek letétele mellett a kincstár használata, alá visszabocsátatni kéri”.⁴²⁴

A levél – érthető módon – nagy riadalmat okozott nemcsak a város vezetői, de a polgárok körében is. Teljesen érthető módon időt kívántak nyerni a tárgyalásokhoz. Poroszlay Frigyes polgármester, aki a forradalmi hónapokban is a város élén állt és rendkívül népszerű ember volt, csak augusztus 17-én válaszolt Szauernek. Úgy vélte, hogy e fontos kérdésben a polgárok meghallgatása nélkül nem lehet dönteni, hiszen a puszták I. Ferenc császár beleegyezésével „nem a Város, mint erkölcsi testület – morales corpus – hanem az egyes polgárok által lévén szerevezve”, jogos tehát, hogy a zálogos pusztákkal kapcsolatos minden döntés a polgárok közösségétől származzék. Arra kért tehát engedélyt a pénzügyi kerület vezetőjétől, hogy a polgárokat közös gyűlésen meghallgathassa. (A gyűlékezést ekkor még tiltották).

Hasonló levéllel fordult a polgármester Zichy Hermannhoz is, engedélyt kérve a gyűlés összehívására és a polgárok véleményének meghallgatására. Az időhúzás nyilvánvaló volta abból is kiderült, hogy Poroszlay bizonyára jól tudta, az elnök a felsőbb utasításoknak megfelelően nem engedélyezheti a polgárok gyűlésének összehívását.

Két nappal később megérkezett Szauer második levele, amelyben közölte a várossal, hogyfelszólítása értelmében a törvényesen előírt 15 napos határidő eltelte, a polgármester a puszták ügyében nem intézkedett, így augusztus 25-e után

⁴²³ Ősiségi nyíltparancs, 19., 22., 23. paragrafus

⁴²⁴ MNL HBML IV. A. 1021/g. 2. k. A kincstári puszták megszerzésétől a következőkben az itt idézett kötet anyagát használtuk. Az idézetek ebből származnak, s előadásunkban is követtük a korabeli szerzők gondolatmenetét.

megindítja a puszták kincstári birtokbavételét. Erre azonnal, még augusztus 20-án válaszolt a polgármester s azt közölte, hogy a nyilatkozatot nem neki, hanem a polgárságnak kell megtennie, szíveskedjék Szauer a kincstári pusztákat birtokló polgárokhoz fordulni. Augusztus 28-án Zichy Hermann válaszevele és a levélbe foglalt rendelete is megérkezett, amely szerint: „ezen visszakövetelt puszták ügye egyszerűen a Tanács és a kincstár részéről megbízott pénzügyi kerületigazgatója Szauer László közt léssen eldöntendő, s a Tanács dolga léssen nyilvánosságban tartani, hogy a béres hitelezők közül mindenik egyesnek mennyit kell a város által az inscriptionális (zálogos) összegből kapni, minek folytán szükségte-lenné válik a város ezen pusztáinak béres zálogosait összegyűjteni”. A levél arra is utasítást adott, hogy a polgármester szeptember 15-ig készítse el azon polgárok listáját, akik érintettek a zálogos földek használatában, azzal az összeggel együtt, amennyiért a földeket birtokolják, s egyben tegyen jelentést a pénzügyi tárgyalások állásáról is.

Poroszlay polgármester újabb (szeptember 1-én kelt) levelében az osztrák bürokrácia legérzékenyebb pontján: az illetékesség ügyében támadta meg a nagyváradi hivatalvezető érveit. Arra hivatkozott, hogy a tanács, mint közigazgatási hatóság, illetéktelen ebben az ügyben, mert a „magán tulajdoni jogról és birtokról” nem lehet rendelkezni a tulajdonosok mellőzésével. Éppen ezért a saját személyét illetőleg megismétli, hogy „az illető egyes birtokos polgárok kihallgatása nélkül magunkat feljogosítottaknak nem tarthatjuk, főképp miután ezen tárgy a helybeli közbirtokos polgárok birtokviszonyait elannyira érdeklí, hogy e magán birtokoknak bármely részbeni változtatása Debrecen Város lakosainak egyedüli megmaradását feltételező életkérdésképpen tekintethetvén, az innen könnyen támadhatandó elégtelenségért és zavarért sem a jelenben sem a jövőre nézve magunkra (a) felelősséget nem vállalhatjuk, sem a jelenben, úgy az utókor átkait magunk és maradékaink fejére vonni nem kívánjuk”. Nyilvánvaló, hogy a polgármester felvázolta egy lehetséges debreceni zavargás képét, ami négy évvel a szabadságharc leverése után nyilván riasztóan hatott az osztrák abszolutizmus hivatalnokaira.

Az idő közben telt, többek között azzal a levéllel is, amelyben szeptember 5-én a város felszólította Szauer Lászlót, függessze fel a puszták birtokbavételét, amíg nem kerül a kérdés a közbirtokos polgárok értekezlete elé. Ezt ugyan egy szeptember 6-án kelt váradi levél elutasította, az ügyben szeptember 8-án mégis változás következett be: ekkor jelezte Zichy Hermann, nem ellenzi a város tervét, hogy a zálogos puszták ügyében az udvarhoz kíván fordulni. Erről tájékoztatta a tanácsot Szöllősy János és Kovács Lajos. Szeptember 22-én báró Reichenstein nagyváradi elnökhelyettes azt is elismerte, amit a város immár hónapok óta eredménytelenül bizonygatott, hogy a tanács egyedül nem léphet fel a zálogos földek ügyében. Úgy vélte, „miután jelenleg Debrecenben választott polgárság nem létezik”, létre kell hozni a „bizalmi férfiak” testületét, akik azon tanácsuléseken, ahol a zálogos földek ügyét tárgyalják, részt vehessenek a birtokosok képviselői-

tében, de csak „véleményező szavazattal”. E testület tagjainak javasolta Dettrich Miklós királyi tanácsost „és feltörvénytörvényezőket”, Dragotta Ignác fűszerkereskedőt, aki azonban béres földek birtokosa is volt, Erdélyi Mihályt, Kardos László rőfőskereskedőt, Kémery Lajost, Király Mihályt, Kovács Lajos korábbi népszószólót, s Meggyesi Gábort. A nevezettek valamennyien a városi elit tagjai voltak.

Szeptember 29-én újabb felszólítás érkezett a városhoz Szauer László kincstári megbízottól, aki 8 napos haladékot engedélyezett a puszták visszaadására.

Október 4-én létrejött a tanácskozás a város érdekelt polgáraival, amit a hatóságok korábban mindig tiltottak. E tanácskozás megerősítette a városi vezetés addig tett lépéseit. Kinyilvánították, „hogy ezen pusztáknak és pusztarészeknek továbbra is birtokban megtarthatása a polgárságra nézve valódi életkérdést képez, amennyiben e városi polgárság legnagyobb részben szántás-vetésből és baromtenyésztésből élven, azok, mint tápszerszerek fölötte szükségesek”. Elhatározták, hogy mindezen indokok alapján a királytól fogják kérni a birtokban maradáshatást. Az elhatározás komolyságát mutatta, hogy a zálogos földek tulajdonként való megszerzésében nem kívántak egyedül a városi pénztárra támaszkodni, hanem úgy vélték, hogy „a birtokoknak örök megszerzése tettleges áldozat tételekkel leendő egybekötve, ahhoz pedig nem a Városi pénztár, de az egyes birtokos polgárok lesznek kötelesek valamint ezelőtt,⁴²⁵ úgy jelenben is sajátjaikból járulni”.

Elfogadták a város vezetésének azt a javaslatát is, hogy felségfolyamodványt írjanak a királyhoz s e folyamodvány Bécsbe juttatásához bizottságot hoztak létre Poroszlay Frigyes vezetésével (még arra is volt gondjuk, hogy a folyamodvány szövegének németre fordítóját kijelöljék). Ha a folyamodvány eredményeként sikerülne a pusztákat örök tulajdonként megszerezni, abban az esetben „a polgárság a népesítés eszméjét is egyrésztben elfogadni nem idegen”. Ez utóbbi megjegyzésre azért volt szükség, mert a kormányzat továbbra is fontosnak tartotta falvak (Ohat, Haláp) kialakítását a debreceniek által bérelt pusztákon.

Az elfogadott felségfolyamodványban a város nemcsak „tántoríthatatlan hűségéről” biztosította az uralkodót, de arra is emlékeztette, hogy I. Lipót kiváltságlevelének elnyerésekor (ti. 1693-ban) „az emberi elme fogalmát szinte felülhaladó szolgálatokat teljesítettek”. Ezt tették 1743-ban a zálog megszerzésekor s ezt 1808-ban, illetve 1818-ban a zálogszerződés meghosszabbításakor is. Utaltak arra is, hogy 1840-ben, amikor ismét folyamodtak a zálogszerződés meghosszabbításáért, hiába várták a választ egészen 1853-ig. Ekkor „a Felsőed aláírása alatt legkegyelmesebben kiadott ősiségi törvény – folytatódik a folyamodvány – annak a zálogos birtokokat illető 22., 23. paragrafusára arról látszottak bennünket

⁴²⁵ Haláp, Monostor, Ohat, Zám, Hegyes, Bánk, Fancsika pusztákért 1818-ban 635 385 rajnai forintot és 38 812 krajcárt fizettek, aminek 1/3-át azonnal, a többi öt év alatt öt egyenlő részletben (5%-os kamattal) kellett kifizetni. Ezt is a pogárok fizették, mert a jelentés szerint „a város (ekkor sem) tudta kifizetni”. Uo. IV. A. 1021/g. 2. k.

biztosítani, hogy azon törvény jótékonyságának mi is részesei lehetünk”. Ez azonban nem történt meg s fájdalommal vették tudomásul 1853. július 31-én, hogy „a zálogos éveknek lefolyása és alázatos folyamodásunknak legfelsőbb helyre történt beadása után 13 évek múlva” nem adtak helyt kérésüknek, sőt a kincstár vissza kívánja venni a zálogos pusztákat. Meg vannak győződve arról, hogy a törvény rájuk is vonatkozik, nemcsak más zálogszerződésekre. Ezért fordulnak Öfelségéhez. Folyamodványukban „esedezik egy oly nép, kinek csaknem minden élélme, keresete, fennállhatása, sem a más vidéknek jutott szerencsés helyzet által virágzó kereskedésben, műiparban, hanem kiválólág a szántás vetésben és az egész birodalomra status gazdasági szempontból jótékonyan kiható marhatenyésztésben határozódik”. Úgy vélik, ha mindez megszűnik, koldusbotra fog jutni a nép, márpedig, ha a nevezett pusztákat visszaveszi a kincstár, mindez be fog következni. Ezért kéri az uralkodót, hogy változtassa meg a pénzügyi kormányzat döntését.

Aligha kétséges, hogy a város vezetői tudatában voltak annak, alázatos esedezésük, amely természetesen számos túlzást is tartalmazott, önmagában nem fogja meghatni az uralkodót s nem fognak eredményt elérni. E tekintetben is évszázados tapasztalataik voltak. Éppen ezért kérésük nyomósítása érdekében ajánlatot is tettek a pusztákkal kapcsolatban, bár a pátens betűjének betartásához ezen ajánlatra nem feltétlenül lett volna szükség. „Készek vagyunk – teszik meg ajánlatukat a város vezetői – az 1840. évben végrehajtott kincstári becsüben foglalt jövedelmek *hat kamatos tőkáját(!)*⁴²⁶ az utolsó zálogos summának legkegyelmeőbb betudása mellett bizonyos meghatározandó időszakban a királyi kincstárba befizetni”. Majd ismét arra kéri az uralkodót, hogy a május 1-én kelt pátens rájuk is vonatkozzék s ezért a július 15-én „a 10 310 F.M. szám alatt Felsőged által szentesített zálogválthatási törvény keltezte után velünk a maga útján közlött határozatát megváltoztatni és fentírt alázatos ajánlatunkat *törvény értelme szerint* (az én kiemelésem O. I.) elfogadni méltóztassék”.

A város vezetői meg voltak győződve arról, hogy jogilag igazuk van, de azt is tudták, hogy ez egyáltalán nem elégséges a puszták megtartásához. Ezért voltak hajlandók a 635 ezer ezüst forintnyi zálogösszeg 6%-os kamatát is megfizetni az 1840 óta eltelt évekre, csakhogy örökösen megszerezzék a századok óta birtokolt pusztákat.

Szauert már október 3-án értesítették arról, hogy felségfolyamodványt kívánnak benyújtani, Zichyt pedig 13-án arról, hogy a benyújtás megtörtént és megvolt az általa javasolt bizalmi férfiakkal is a tanácskozás.

A folyamodványnak természetesen nem volt gyors eredménye s nov. 26-án Szauer sokadik levele is megérkezett, amelyben ismét nyolc napos határidő szerepelt a puszták visszaadására.

⁴²⁶ Uo. IV. A. 1021/g. 2. k.

A város vezetői bizonyára tudták, hogy a felségfolyamodványra érkező válaszig aligha történik érdemleges a béres földek dolgában, mégis ismételten összehívták december 1-re a bizalmiak értekezletét, amelyen felhatalmazást kértek a tárgyalások során folytatandó alku határai tekintetében. A gyűlés „egy szívvel lélekkel óhajtván” a megegyezést, hajlandónak mutatkozott arra, hogy a polgárok a pusztákért a zálogösszegezen felül is fizessenek, miként ezt a felségfolyamodványban is jelezték.

Bizottságot alakítottak a Szauerrel folytatandó tárgyalásokra, ugyancsak Poroszlay Frigyes vezetésével. A tagok között szerepelt Szöllősy János rendőri tanácsnok, Zurics Ferenc főszámvevő, Kovács Lajos levéltárnok (a városi magánlevéltár vezetője), Komlóssy László, Dohányossy József, Kémeri Lajos, Nagy Mihály, Budai István, Erdélyi Mihály képviselő. Felhatalmazást kaptak arra, hogy a tárgyalások során 1600 négyszögöles holdanként a zálogösszegezen felül 20–25 pengő forintot is ígérhetnek. A gyűlés azonban arra is felkészült, ha nem jár eredménnyel a felségfolyamodvány, akkor „a legfelsőbb hatalom által a zálogos birtokok visszaváltása iránt szentesítve közrebocsajtott *törvények adta jogokhoz* szoros ragaszkodást (az én kiemelésem O. I.) nyilván fenntartani határozott akaratként kijelenti.” A delegáció tagjai felhatalmazást kaptak arra, hogy addig is, míg a válasz a felségfolyamodványra meg nem érkezik, érdemi ajánlatot tehessenek a béres földek megvásárlására.

Ez a felhatalmazás fordulatot jelentett a város politikájában. Míg korábban úgy tűnt, a városi taktika lényege az időhúzás volt, valóságos döntést a felségfolyamodványtól vártak, most lehetségesnek tartották a megegyezést a felségfolyamodvány eredményétől függetlenül is. Nincsenek forrásaink arra vonatkozólag, hogy ez a változás december 1-én miért következett be. Mindenesetre a Szauerrel folytatott levelezés helyett a fentebb említett bizottság érdemi ajánlatot tett s azzal ültek a tárgyalóasztalhoz, hogy készek áldozni a puszták megszerzése érdekében, holdanként vagy egy összegben is. Ahogyan írták: a birtokosok közössége „minden erejüket tökéletesen felül nem haladó áldozatok hozatal ára magát késznek nyilvánítja”.

Rövidesen kiderült, nemcsak a városi delegáció, de Szauer is fel van hatalmazva érdemi tárgyalások folytatására, de ajánlatot a város képviselőitől várt. Poroszlay polgármester úgy vélte, hogy kataszteri holdanként 20 ezüst forintot ajánlhat a birtokosok nevében a zálogos summán felül a tulajdonjog megszerzéséért. Többet azért nem ajánlhat, mondotta, mert figyelembe kell venni „a gazdálkodással kapcsolatban lévő jelenlegi terhes kiadásokat, a munkaerő árának példátlan felszökkenését, az itten körüli földeknek mostani árát, a készpénznek szűk voltát, megkevesbedését.” A delegáció tagjai azt is kérték, hogy a felajánlott összeget ne egyszerre fizessék meg és természetesen azt is, hogy a „zálogos summát”, mint minden esetben, most is számítsák be a vételárba s azokat a javításokat is, amelyeket a földeken 1840 óta tettek. A haladékkal fizetett vételárért

4%-os kamatot voltak hajlandók fizetni, ugyanakkor vállalták, hogy hat hét alatt minden polgár készpénzben lefizet 50 pengő forintot.

A kincstár ellenérdekelt képviselője a zálogösszeg beszámítását jogosnak ismerte el s nem emelt kifogást a kamat mértéke ellen sem, de összességében a város ajánlatát nem tartotta elfogadhatónak. Véleménye szerint holdanként 25 forint lehet csak a tárgyalási alap, mert a vásárlással a polgárok nem ingatag, hanem biztos birtokot szereznek, a vasút kiépülésével és a szállítási feltételek javulásával egészen más helyzet alakul ki s ezek „a föld becsét néhány évek múlva növelni fogják”. Nem ismerte el Szauer azt sem, hogy az 1840 óta tett javításokat ellentételezni kellene, mert szerinte ezekkel a föld becsértéke nőtt és az a vétel után a polgárokat fogja gazdagítani. Mindezek miatt a javaslat ezen pontját „el-mellőzendőnek” vélte.

A delegáció nevében Poroszlay polgármester megajánlott 22 forint 30 krajcárt akkor, ha a 3777 kat. hold terjedelmű hasznavehetetlen földeket az adásvételnél figyelmen kívül hagyják. Az ajánlatra azonban ebben a formában is nem volt a válasz, mert a kincstár a 25 forintos vételártól „semmi esetben el nem állhat”.

A debreceni küldöttség végül is engedett. Annál inkább, mivel a felhatalmazás tartalmazta a 25 forintos holdankénti árat, amelyet végül elfogadtak és az egyességről kötelezvényt állítottak ki a kincstár képviselőjének. E szerint a debreceni polgárok a zálogjogon bírt kincstári pusztákat, amelyek terjedelme 40 196 kat. hold, örökösen megveszik. Egy hold föld vételáraként 25 pengő forintban egyeznek meg, de úgy, hogy „az eddigelé azon pusztákon fekvő 635 385 forint 38½ krajcár a fizetendő összegbe betudassék”. A részletek törlesztésénél 4% kamatot kell felszámítani.

A kincstár hozzájárul ahhoz, hogy a vevők a vételárat 8 év alatt fizessék, az első esztendőben minden hold után 50 forintot. Ebben az évben e mellett a város kifizeti azt az 50 ezer forintot is, amit 1850-ben vettek fel kölcsönként a kincstártól. A vételár törlesztésének 8 éve alatt a mátai pusztát leköti a kincstárnak biztosítékul. A hasznavehetetlen földek esetében végül is nem abban egyeztek meg, amit a város kért, hanem abban, hogy az adásvételi szerződések jóváhagyása alkalmával esedékes 3,5%-os forgalmi illetéket a kincstár Debrecen városának engedi. Megegyeztek abban is, hogy a kötelezvény alapján elkészítik az adásvételi szerződést, amely valóban még a tárgyalások napján megszületett.

Az „örök eladási szerződés” tartalmazta a teljes vételárat: 1 094 900 forintot és 466/16 krajcárt, amennyiért a kincstár a pusztákat „Debrecen város polgárainak eladja”. A vételi árból azonban a kötelezvénynek megfelelően levonták a zálogösszeget, így csak 369 515 forint és 8 1/24 krajcár maradt. Hozzáadták viszont az előzőekben említett 50 ezer forintot, amelynek beszámítása ezen pusztákat érdeklő viszonyoknak végső kiegyenlítése idejére kötelezte a várost. Így a vételár végülis 419 515 forint és 8 1/24 krajcár lett.

A fizetési feltételeket az adásvételi szerződés az alábbiak szerint határozta meg: A szerződés megkötésétől, ill. az örökbevallástól számított hat hét alatt a város megfizeti az 50 ezer forintot kamatok nélkül. Egy év múlva újabb 50 ezer forintot, ennek és a bennmaradó összegnek négy százalékos kamatával. Utána minden évben hasonló módon, tehát 50 ezer forintot és a még megmaradó tőke négy százalékos kamatát. Az utolsó, nyolcadik évben a megmaradó 19 515 forint 8 1/24 krajcárt a még hátralévő kamattal.

A szerződés azt is tartalmazta, hogy az ügyletet be kell vezetni a város örökbevallási jegyzőkönyvébe. Ugyancsak szerepelt a kötelezvény kitétele is, hogy a város a 25 ezer hold terjedelmű mátai pusztát „egyetemes kötelezettségként” leköti a kincstárnak a részletfizetés időszakára.

Az igazi meglepetést nem a szerződés szövege okozta a városnak, hanem az, hogy mielőtt „felsőbb helyen” elfogadták volna, „Poroszlay Fridrik akarátja ellenére nyugalmaztatott, helyére felsőbb helyről Csorba János neveztetett ki”. Csorba János, aki 1854. január 1-én vette át hivatalát, a szabadságharcos múltú Poroszlaynál sokkal jobb tárgyaló partner volt, az abszolutizmus hűséges kiszolgálójának tekintették mindkét oldalon.

Debrecen városában minden érdekelt úgy vélte, hogy a szerződés megkötésével lezárult a zálogos puszták megszerzésének folyamata s a béres földek zálogos birtokosai a szerződés értelmében tulajdonosokká váltak. E vélekedést cáfolta meg az az 1854. január 4-én az új polgármesterhez érkezett hír, amely szerint a kormányzások nem hagyták jóvá a szerződést, kevesellték a földekért fizetett árat s úgy vélték, hogy meg kell kívánni „a föld valódi becsárát”. Csorba minden lojalitása ellenére ezt lehetetlennek tartotta s ilyen értelmű levelet írt Nagyváradra. Nem bizván azonban az ügy elintézésében, április 24-én négy társával Bécsbe indult, hogy a királynál járja ki a már megkötött szerződés érvényesítését. Útja sikerrel járt s „azon kérelem, mely a cs. kir. kormányzások által megtagadott, Fejedelmi kegyelem által megadatott,” miként erről tudósításában beszámolt. Az ügyben bizonyára közreműködött a politika is, a debreceniek által nagyon nem kedvelt Csorba Jánost az udvar támogatta abban, hogy sikert tudjon felmutatni. Ezt valószínűsíti, hogy a királyi jóváhagyás már a bécsi út előtt, április 16-án megszületett s végül a decemberi szerződés 1854. április 29-én „ünnepélyesítetett”. Egy példányát elhelyezték a város magánlevéltárában, ahol a legfontosabb jogbiztosító aktákat és iratokat őrizték.

Csorba közreműködésének volt azonban egy olyan következménye, amit a birtokos polgárok csak a későbbi években vettek észre: a vásárlók nem Debrecen város polgárai voltak, hanem „Debrecen város községe”!

Az egyes polgárok által fizetendő összegek meghatározására a május 8-i községtanácsra került sor. Kimondották, hogy a puszták árának biztosítására „a tanyaföldek és kaszállók vétetnek basisul,” s ezáltal „az eddig szinte ideiglenes jog czimen birt tanya és kaszálló földek is megörökítesenek”. A polgári földtulajdon

megteremtésében a második jelentős lépés – a házutáni földek tulajdonba adása után – ekkor következett be, amikor az egykori zálogos földek is a használók örök tulajdonává váltak.

A tulajdon megszerzésének első feltétele volt, hogy április 29-től számítva 6 hét alatt fizetendő 50 ezer forintot a leendő tulajdonosoktól össze kellett gyűjteni. Ezért a béres földek minden nyilasától 20 forintot, a kaszáló földek boglyásától pedig 5 forintot kellett fizetni. E pénzeket az ún. földi pénztár kezelte és ellenőrizte a pontos befizetéseket.

A megvásárlási ár első részlegének begyűjtésekor derült ki, hogy „több nyilasokra menő oly földek léteznek a polgárok kezei között, a melyek mind ez ideig *ideiglenesen is megváltva nincsenek* (az én kiemelésem O. I.), hanem azoktól csupán csak census fizettetik” E földek használóit kötelezték a régi (1818. évi) váltságösszeg 1854 végéig, az előlegnek pedig május hónap végéig történő megfizetésére, „ellenkező esetben azok tőlök elvétessenek s olyanoknak adassanak, kik azt le fogják fizetni.”

A május 8-i községtanácson azt is elhatározták, hogy a puszták árának „letisztázásához” a város is járuljon hozzá, mert a puszták árát közcélokra is használja. Ugyanekkor elrendelték a kaszálók felmérését (ezek pontosan felmérve eddig soha nem voltak) s egy körlevelet intéztek a birtokosokhoz, amelyben közölték, hogy az „eddigelé ideiglenes czim alatt birt tanya és kaszáló földbeli birtokainkat ... megörökíteni fogjuk”.⁴²⁷ Aki ezt nem kívánja és nem fizeti ki a vételár rá eső részét, az elveszíti béres földjét és a cserei kaszálókat is. Dobray József ún. „mágánlevéltári ügyvéd”-ként képviselte a várost a polgárokkal szemben. Az ő kötelessége volt jogi útra terelni az eljárást a fizetést elmulasztókkal szemben.

Mindezek eredményeként Csorba János polgármester és Szauer László 1854. június 8-án benyújtották a bírósághoz közös kérvényüket a puszták bekebelezése iránt az új tulajdonos nevére. Előzőleg a jún. 4-én tartott községtanácson Csorba polgármester megnyugvással közölte, hogy a város a vételár első részletét befizette s a kincstártól is visszakapta azt az 50 ezer forintot, amit még 1850-ben kölcsönzött. (Az egyezségnek megfelelően kamatok nélkül).

Úgy tűnik, az érintett polgárok hamar túl akartak lenni a vételár kifizetésén, mert az első évi törlesztésen felül 58 149 convenciós forint gyűlt össze, amiről úgy határoztak, hogy a következő évi törlesztési részt is befizetik, hogy kevesebb legyen a kamat. E községtanácsi ülésen Birtokrendező Választmányt hoztak létre

⁴²⁷ A későbbi dokumentumok a „megörökítés” tényét nem vonják kétségbe. 1870-ben a Birtokrendezési Bizottság véleménye szerint „a tanya földekre nézve az örök adás-vevés egészen végre hajtattot s azok az illetőknek telekkönyvileg is át vannak írva, ellenben a csere kaszálókra nézve az örök adás-vevési szerződés feltételei még megállapítva nem voltak”. 1871-ben úgy látták, hogy a zálogidő eltelte után „ismét megállapított összegért az illetőknek örökjoggal átadattak, s így azok tulajdonává lettek”. Ezek a tanyaföldek és a csere kaszálók Uo. IV. A. 1021/g. 16. k. és IV. B. 1108/a. Prot. 4. k. 1871/148.

Pfansmidt Károly vezetésével. A 11 tagú testületben részben a legjelesebb polgárok (Karap Sándor, Kis Orbán János, Jeney József, Szentpétery János), részben városi hivatalnokok (Kovács Lajos magánlevéltárnok, Liskay Sámuel erdőmester, Simonffy Lajos földipénztárnok, Szentgyörgyi Elek birtokváltozási ügyvezető stb.) vettek részt.

A Birtokrendező Választmány elkészítette a béres földek osztályba sorolását, amely figyelembe vette a minőségi különbségeket a vételár kivetésénél. Az I. osztályba sorolt béres földek egy nyilasáért 300 forintot, a II-ért 220-at, a III-ért 135 forint 52 krajcárt kellett fizetni. A kaszálókat nem osztályozták, a vételár boglyásonként 28 conventiós forint volt.

A város végső soron nyert a béres és kaszáló földek megvásárlásán, mert egy 1861-ből származó kimutatás szerint, amit a földi pénztár akkori vezetője, Kémery Dániel készített, 4808 nyilas béres föld után a polgárok (átlagosan 200 forintjával) 961 600 conventiós forintot fizettek, 4131 boglyás kaszáló után pedig (átlagosan 28 forintjával) 11 5630 forint 40 krajcárt, összesen tehát 1 077 230 conventiós forintot és 40 krajcárt. Ez az 1858-ban bevezetett pénzreform után 1 131 092 osztrák értékű forintot és 20 krajcárt ért. Kémery összesítése szerint „fizetni kellett volna a polgároknak a kincstári pusztákért a szerződés értelmében 419 515 forint 8 krajcárt, felül fizettek 711 577 forint 12 krajcárt.”

A béres földekkel kapcsolatos jogi eljárás még sokáig elhúzódott. Bár a nagyvárad helytartósági osztály elnökének levelét, amely a tanyaföldek mellett a kaszálók esetében is jóváhagyta, hogy e földek „örökös tulajdoni joggal” átruháztassanak, már az 1854. évi július 26-i községtanács ülésen ismertették, a szerződés szövege nem volt egyértelmű. A polgármester javaslatára úgy döntöttek: „amennyiben pedig a kaszálóföldek örökös bevállása csak hosszabb időt igénylő felmérés bevégeztével történhetik meg”, addig is „az előbb említett célból (t. i. a tulajdon bejegyzésére) minden kaszáló birtokossal az *örökös jogra nézve ideiglenes szerződés köttetnék* (az én kiemelésem. O. I.) azon mennyiségig, mely jelenleg a Földipénztári könyv szerint kéznél van.”

Az örökös jogra nézve ideiglenes szerződés a cserei kaszálók birtokosainál még sok vita forrása lett. A kilátásba helyezett felmérés ugyanis még évtizedekig nem következett be s a kaszálók sorsa egészen a század utolsó évtizedéig bizonytalan volt. A bizonytalanságot az okozta, hogy e földek telekkönyvi tulajdonosa a vételár kifizetése ellenére is a város maradt, s mint 1868-ban megállapították, „a kaszáló földek illy rendezetlen állapotban adatnak és vétetnek az egyes polgárok, sőt idegenek által.”⁴²⁸

A cserei kaszálók tulajdonjogát a város sem igyekezett rendezni. Főként azért, mert más elveket vallott, mint a birtokokat 1854-ben megvásárolt polgárai. A városi vélemény szerint „a kaszáló birtokosát az abban való szabályszerű le-

⁴²⁸ Uo. IV. B. 1109/1. Debrecen város tanácsának iratai 1871/5075.

geltetés, kaszállás és meghatározott téren való szántás általi *haszonvétel tulajdonjoga illeti* (az én kiemelésem O. I.) – ellenben magához a földhöz, az abban lévő mindennemű fa növényekhez és azoknak terméseihez való tulajdonosi jogot a városi község magának megtartja”.⁴²⁹ Az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a polgárok 1854-ben – úgy vélték – szabad tulajdont vásároltak, a város viszont azt tartotta, hogy csak haszonvételi jogot s a föld tulajdonjoga Debrecené lett. A birtokot megvásárlók jogainak érvényesítése majdnem lehetetlen volt, hiszen a szerződés szerint a vásárló „Debrecen város községe” volt, így a telekkönyvi tulajdonos a város maradt és a kaszáló földek tulajdonosaival csak ideiglenes szerződés kötött. Hiába hivatkoztak a cserei birtokosok arra, hogy „az erdő földek – melyeket Debrecen város némely polgárai 1854-ik év előtt ... alzálogképpen, 1854-ik évtől fogva pedig mint megörökített, tehát örök tulajdonaikat és pedig elkülönítve használják és birtokolják, és amely erdő földeken minden darab földnek meg van a maga kizárólagos tulajdonosa, ”⁴³⁰ polgári tulajdonjogi elveiket nem tudták érvényesíteni. Az a sajátos helyzet állt tehát elő, hogy az azonos módon, azonos szerződés által megvett földek közül az egykori béres földek tekintetében a város nem vonta kétségbe a vásárlók tulajdonjogát, a kaszálók esetében viszont igen, s nem földtulajdonosoknak tekintette őket, hanem csak a városi földhaszonélvezőinek.

A kincstári puszták megvásárlásának ügye 1861 júliusában zárult le, ekkor telt le ugyanis a törlesztés nyolc esztendeje. Egyesek, amint említettük, igyekeztek minél hamarabb törleszteni a vásárlási árat, hogy ne kelljen kamatot fizetni. Mások viszont egyáltalán nem fizettek. 1861-ben még 400 ezer forint hátralékot mutatott ki a földi pénztár s 52 bírói ítélet volt végrehajthatlan. A kaszáló földek rendezése nyolc év alatt egy lépést sem haladt előre.⁴³¹

Az 1860-as évek elején a tanyaföldek ügye mégis lezárult azzal, hogy a zálogpusztáknak legalább az a része, amit béres földeknek neveztek, zálogbirtokból tulajdon birtokká vált akkor is, ha a kaszálók a város nevére voltak bejegyezve. Megszűnt ugyan a birtokszerzés 16 nyilasos, ill. 10 boglyás határa, az új földtulajdon is viselte azonban azokat a kötöttségeket, amelyek a házutáni földeket jellemezték. 1868-ban olyan határozat született, „mely szerint a város területén lévő úgynevezett tanyaföldek és kaszálók csupán házzal bíró városi polgároknak adhatnak el örök áron s csak ilyenek által birtokoltathatnak, (s ez) a telekkönyvben kitüntettetni rendeltetik”.⁴³² E hagyomány szilárd továbbélését mutatja Szikszay János esete, aki azt kérte, hogy 1857-ben közárverésen vett bányai erdőbeli 3 boglyás csere kaszálóját a városi tanács cserélje el. Ezt azonban nem enge-

⁴²⁹ Uo. IV. B. 1021/g. 16. k. 1870. A Birtokrendező Bizottság véleménye

⁴³⁰ Uo. IV. B. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai, 1873/596.

⁴³¹ Uo. 1861/336.

⁴³² Uo. IV. B. 1108/a. Prot. 1. k. 1868/106. Zoltai, 1905, 528., Orosz, é.n. 99.

délyezik, s arra utasítják, hogy polgárosítsa magát, mert egyébként sem vehetett volna polgárjog nélkül földet. Szikszay fellebbezett arra hivatkozva, hogy a birodalom újabb törvényei szerint nem tartozott polgárosítani magát a földvásárláshoz, amit egyébként is árverésen szerzett. A város a „régebb és még most is gyakorlatban lévő helyi szabályok”-ra hivatkozott, amelyeket azért kell fenntartani, hogy „a város egyéb földbirtokai s Erdőségei között fekvő tanya és csere kaszáló földek a városi közteher viselés alól el ne vonattassanak”. Szikszay viszont arra hivatkozott, hogy az (osztrák) polgári törvénykönyv behozatala érvénytelenítette a városi statutumokat. Ennek 28. paragrafusa a polgári jogokat mindenre kiterjesztette, hiszen még a nem ausztriai születésűek is vásárolhatnak birtokot. Nehezen lehetett viszont támadni azt az érvet, hogy „adásvételi szerződéseiben a város az említett feltételeket záradékul beiktatta”. Azt ugyanakkor, amire szintén hivatkoztak, hogy a tanya és csere kaszáló földek „a Város tulajdonai voltak” és a polgárok csak zálogképpen használták, az a tény cáfolta, hogy e földeket a polgárok örök áron vásárolták meg.⁴³³ A birtokok elidegenítéséhez kiadott városi formanyomtatvány ezt egyébként elismerte, mivel az „örök adásvevési szerződvény” is tartalmazta, hogy a „tanya és kaszáló földeknek a városi polgároknak leendő örök eladása ... megengedettetett”. A minta adásvételi szerződés ugyanakkor nemcsak azt tartalmazta, hogy „a vevő fél által most megvett tanyaföldek, általa s utódai vagy bárki által is egyedül csak e városban házzal bíró polgárnak adathassanak el”, hanem azt is, hogy e feltétel be nem tartása esetén a város magának a „visszavásárlás jogát fenntartja s törvényhatóságilag is fenntartani kívánja.”⁴³⁴

A hagyományokhoz való makacs ragaszkodás a polgári viszonyok között a gyakorlati étellel elég sokszor ütközött össze és furcsa jogeseteket produkált. Ha valaki bírói árverésen nem okleveles polgárként vásárolt tanyabirtokot vagy kaszálót, tulajdonjogát a nevére bekebelezték, mert ezt írta elő a polgári jog, ha viszont szabadkézből vásárolt valaki ugyanilyen birtokot, de nem volt debreceni polgár és házbirtokos, tulajdonjogát a városi statutum és a záradék miatt csak előjegyezték.⁴³⁵

Az 1870-es évek elején a földtulajdonnal kapcsolatos rendelkezés korlátait elvileg is próbálták a város vezetői indokolni, hasonló érvekkel, mint fentebb jeleztük. Arra hivatkoztak, hogy az egész határ felett a városi közösség jogai olyan jellegűek, hogy az egyes birtokosoknak csak haszonvételi jogaik vannak. „Ezen haszonvételi tulajdonjog – írják – Debrecen város mindenkori, más szóval nem-

⁴³³ MNL HBML IV. B. 152/a. Közigazgatási iratok 1858/1174. A kaszálók egyébként az új, birodalmi telekkönyvbe nem voltak bevezetve. Egy 1861. évi jelentés szerint „erre nézve a régi debreceni telekkönyvet vezetik”. Uo. IV. B. 1011/1. Debrecen város tanácsának iratai 1861/3327.

⁴³⁴ Uo. IV. B. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai. 1. cs. 1872/976. Az idézetek Szilágyi János és neje, Pálfi Sára elepi 3½ nyilas tanyaföldje adásvételi szerződéséből származnak. Egy nyilas földet 100 conv. forint „zálog summában bír ideiglenesen” a polgárság. Ezen felül az „örök vételi ár” a 3½ nyilasért 770 forint volt.

⁴³⁵ Zoltai, 1905. 528.

csak most élő, hanem ezután nemzedékről nemzedékre következő összes közön-ségét, a használati jog pedig minden időben az akkor élő közösség tagjait illeti, szóval ezen haszonvételek hitbizományi természetűek, mikről az élő közönség érvényesen csak oly módon intézkedhetik, hogy intézkedése által az utókor jogai sérelmet ne szenvedjenek”.⁴³⁶ E szemléletben nemcsak a hitbizományok, de a holtkézi birtokok és a polgári kor hajnalán eltörölt ősiségi birtokok tulajdonságai is megjelennek a debreceni földbirtokokban.

A makacs ragaszkodás a múlthoz sokkal kevésbé volt eredményes a város úrbéres birtokai esetében. Debrecennek, mint ismeretes, két jobbágyfalva volt: Sámson és Szovát. Az 1848. évi jobbágyfelszabadító törvények eredményeként a város elveszítette a települések által fizetett taxát, de 1853 után a földtehermentés során kárpótlási jegyek illették meg a várost az elveszített földesúri járadékért. Ennek árfolyama általában soha nem érte el a névértéket, időnként csak 60–70% volt. Debrecen igyekezett is minél előbb megszabadulni úrbéres kötvényeitől. 1863-ban a sámsoni 5600 forint névértékű kötvényt 4242 forintért sikerült értékesíteni, ami az adott körülmények között nem számított rossz üzletnek.⁴³⁷ A szovátiak 1848 óta folyó úrbéri birtokrendezési perében a cél valójában az úrbéres és majorsági földek különválasztása volt.⁴³⁸ Debrecennek ugyanis mindkét faluban voltak majorsági földjei, amelyeket a jobbágyfelszabadítás ugyanúgy, mint a nemesi majorságokat, nem érintett. A sámsoni majorság terjedelme 1220 hold, a szovátié 6370 hold volt. Ezeken a város maga soha nem gazdálkodott, mint a debreceni városi földeken sem, hanem bérlők által hasznosította.⁴³⁹ Az 1872. évi költségvetésbe pl. a sámsoni majorsági földek bérletét 6060 forinttal, a szovátiakat 31 227 forinttal tervezte.⁴⁴⁰ A majorsági földek mellett a várost a feudális korszakban megillették bizonyos regále jogok. A regalék alapján működtetett csapszék megmaradtak a város tulajdonában akkor is, amikor e földesúri jogok már megszűntek. A sámsoni nagy csapszék bérlője 1881 és 1889 között Stern Mór volt 1307 forint évi bérért. A szovátai „csapszék és húsmérési bolt” bérleti díja egy évre 3615 forint volt az 1888–1891 közötti három esztendőben.⁴⁴¹

⁴³⁶ MNL HBML IV. B. 1108/a. Prot. 4. k. 1871/260.

⁴³⁷ Uo. IV. B. 1109/a. Prot. 1863/5568. A város már két évvel korábban is igyekezett értékesíteni úrbéri kötvényeit, akkor adótörlesztésre. Uo. 1405/a. Gazdasági jegyzőkönyvek. 2. k. 1872/24.

⁴³⁸ Uo. IV. A. 1021/g. 23. k.

⁴³⁹ Uo. 1. k.

⁴⁴⁰ Uo. IV. B. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai. 2. cs. 1872/8779.

⁴⁴¹ Uo. Debrecen város tanácsának iratai. 1885/72., 120. Az ún. szovátai tagföldeket Kurucsó Lajos, Kárász István és társaik bérelték, 1889-től Vályi Sándor és társai berettyóújfalusi és földesi lakosok. (Uo. Debrecen város tanácsának iratai, 1889/156.) Az úrbéres földek közötti táblákat Parti Bálint községi bíró (Uo. 1887/83). Ezek területe 602 hold volt (Uo. 1884/156) A sámsoni tagföldek bérlői 1872-től Diószegi János és Reich Ábrahám voltak (Uo. IV. B. 1405/a. Gazdasági jegyzőkönyvek 1872/8905). A ligeti földeké pedig Fried Lajos és Fried Izrael voltak (Uo. 1872/9199).

A bérbeadást a város rendszeresen gyakorolta azokon a földeken is, amelyek nem a volt jobbágyfalvakban, hanem saját határán voltak. Ezek között egyes földek régóta a város használatában voltak, többnyire a belső legelőből kiszakítva. Ezeket városi allodiumoknak is nevezték. Egy részük csak legelőnek vagy időnként kaszálónak volt használható, mint a Hatvan utcai tilalmas.⁴⁴² A városi allodiumok vagy majorság földek „a város alatt fekvő köz nyomásból 1850. évtől kezdve több ízben és különböző években köz árverés útján adattak el”.⁴⁴³ Ez vonatkozott nemcsak a legelőkre vagy kaszálókra, hanem az 1840-es években kialakított lucernás és lóherés kertekre és a szántókra is. A lucernások terjedelme meghaladta a 400 holdat a csödörös epreskernél, a Szent Anna út végében a Mester utcánál, a Péterfia utca mellett és a Sétakert mellett, valamint a macsi folyónál. 1872-ben bérleti díjuk 5200 forint volt.⁴⁴⁴ A lucernás kertek helye a tenyészidőtől függően változott. A boldogfalvi kert és a téglás kert között lévő lucernás földet 1866-ban Gerébi Fülöp és társai bérelték. A cserépgyár melletti lucernást 1854-ben csak egy évre adták bérbe 83 pengő forintért Bihari Istvánnak, mert e földet a város ökreinek tartották fenn és „a jövő esztendőben maga a nemes város által fog használtatni.”⁴⁴⁵ A belső legelőből kihásított földek közé tartozott az ún. libakert is, amelyet a 19. század második felében már veteményes földnek használtak. 1873-ban három évre Dudás János bérelte évi 40 forintért.⁴⁴⁶

A belső legelőből kiszakított városi majorság földek mellett voltak olyanok is, amelyeket a város közcélra eladományozott. Ilyen volt a Gazdasági Tanintézet 200 holdas gazdasága, amelyet gyakorlati célokra adott át a város az intézetnek. Ilyennek tekinthető az az egyháznak adott mintegy 150 holdas birtok és az iskolai alapra biztosított 600 holdnál több föld. De e földekből mérték ki a Gőzmalom, illetve a gázgyár telkét is, s osztották azokat a kültelki házhelyeket, amelyekről korábban már szóltunk. A város tulajdonában lévő bellegelői földekből lehetett bérelni a pipa gödröket, a város biztosított trágya lerakó helyet a Hatvan utcai kert végében, amelyet az élelmes bérlő szántóföldként használt.⁴⁴⁷ Voltak a városnak saját földjei a belső legelőn kívül is. Abból a helyzetből fakadólag,

⁴⁴² Uo. IV. B. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai. 1890/119. A bérlő a „hatvan utcai tehéntartó gazdaság” volt. Képviselői: Harsányi János, Bundi Imre, Albert György, Pásztor János és Kádár István.

⁴⁴³ Uo. IV. A. 1021/g. 1. k.

⁴⁴⁴ A csödörös Epreskert melletti lucernásnak 27 bérlője volt (Uo. IV. B. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai 1887/117). A Postakert mellettinek 6 (Uo. 1887/117). A Boldogfalva kert mellettinek 25 (Uo. 1887/117). Gerébi Fülöp bérletére Uo. IV. B. 1109/a. Prot. 33. k. 1866/1643., Bihari Andráséra Uo. IV. B. 1109/c. 1854/3786.

⁴⁴⁵ Uo. IV. B. 1405/a. 1. k. Gazdasági jegyzőkönyv 1873/294.

⁴⁴⁶ Uo. IV. B. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai. 2. cs. 1872/8779., IV. A. 1021/g. 1. k. 1867.

⁴⁴⁷ Uo. IV. B. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai, 1887/77., 1890/121.

hogya a ház utáni föld a középületek után is járt, a város birtokos volt Ondódon, és a határ más részein is, ahol házutáni földek voltak. A caducitás érvényesülése miatt, amelynek értelmében az örökös nélkül elhalálozottak birtokai a várost, mint közösséget illették meg, a magánosok birtokai is a városra szállhattak. E külső birtokokat ugyancsak bérlet formájában hasznosították a város vezetői. A Csapó utca 68. sz. ház utáni 3 hold, a Kovács ház utáni 16 hold, a Bika, Farkas, Lázár, Koncz-féle házak utáni 35 hold, az Oláh ház utáni 26 hold, a Tóth ház utáni 19 hold, a Varga utcai volt „táblaház” utáni 21 hold földet rendszeresen 3–6 évre bérbe adták ugyanolyan árverésen, mint a városszéli majorsági földeket. Ugyanez volt a helyzet a béres földekkel is, amelyek a város tulajdonába kerültek. Korábban már említettük, hogy Debrecen élt a visszaváltás jogával abban az esetben, ha a béres és kaszáló földek nem a statutum előírásának megfelelően cseréltek gazdát. Ha nem is rendszeresen, de időnként valóban sor került a visszaváltásra. Az így városivá vált tanyaföldek is bérlet útján hasznosultak. 1882-ben az elepi III. dűlőben volt a városnak egy 3,5 nyilas, egy 1 nyilas és egy 2 5/8 nyilas tanyafölde, ezeket ugyanolyan feltételek mellett adták bérbe, mint a házutáni földeket.⁴⁴⁸ Hasonló helyzetben voltak azok a földek is, amelyeket a zálogos puszták megszerzésekor már 1818-ban, de 1854-ben sem osztottak ki magánszemélyeknek, hanem a város földjeként tartottak meg. Ezek közül a Nagy- és Kis-Álomzug (1487 hold) és a Vajda-Lapos (835 hold) voltak a legerjedelmesebbek. E terjedelmes városi földek bérlete a vagyoni gyarapodás és a társadalmi emelkedés útját nyitotta meg nem egy debreceni polgárnak (pl. Hutflész Istvánnak).⁴⁴⁹

A városi bérletek sorában előkelő hely illette meg azokat, amelyeket a külső – mindvégig közföldnek tekintett – legelőből szakított ki a város, vagy amelyeket a cserei kaszálókból egy tagban használtak, mert sem 1818-ban, sem 1854-ben senki nem fizette ki a megváltási díjat. Már 1852-ben a hortobágyi pusztá 8326 holdas darabját adták bérbe 12 esztendőre.⁴⁵⁰ 1855-ben Mátán 562 hold kaszálót vett bérbe a várostól Grün Lőrinc évi 840 ezüst forintért. A külső legelőn a város nem engedte meg a művelési ág megváltoztatását, így Grün Lőrincnek is előírták, hogy Mátán „semmi szántás nem engedtetik”.⁴⁵¹ 1866-ban a zámi határszéli földekből 500 katasztrális holdat tűztek ki „haszonbéri árverés alá” holdanként 3 forint 20 krajcárért. A bérlet „mint legtöbbet ígérőn, Klein Ignácon maradt”. A

⁴⁴⁸ Uo. IV. B. 1405/a. 1. k. Gazdasági jegyzőkönyv, 1873/425., Uo. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai, 1873/392., Uo. 1881/770., 1884/74., 1888/171.

⁴⁴⁹ 1851–1857 között a malomzugi, a kis- és nagy álomzugi és a vekeri kaszáló (együtt 2612 hold) bérlői Kovács János, Papp Lajos és Eisenberger Móric voltak. Hutflész István az 1487 holdas Kis- és Nagy Álomzugot 1872-ben 7600 forintért bérelte ki. Uo. IV. A. 1113/1 a. 2. cs. Házipénztár iratai, 1852. Uo. IV. A. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai, 1. cs. 1872/6040. 2. cs., 1872/6513–47.

⁴⁵⁰ Uo. IV. B. 1109/a. Prot. 2. k. 1852/2599.

⁴⁵¹ Uo. IV. B. 1109/c. Debrecen város tanácsának iratai, 1855/5087.

városnak nemcsak a művelési ág megváltoztatásával kapcsolatban voltak kikötései, de Klein Ignácnak pl. azt is előírták, hogy „a bérlőnek ezen tagföldet alhaszonbérbe adni sem egészben, sem részben szabad nem léssen”.⁴⁵² A külső legelő legtávolabbi részeit is gyakran adták haszonbérbe. Így 1866-ban az ún. „Guti telek” került 1820 forint évi haszonbérét Lichtman József használatába.⁴⁵³ A Tiszáig nyúló legelőből az egyekiek rendszeresen béreltek földeket, olykor szántás alá is.

A városhatár keleti részén lévő kaszálók és csere erdők egy része is bérlétté vált. A vekerai kaszálót 1873-ban Áron Miksa évenként 2002 forintért kívánta bérbe venni, de a város ennyi összegért nem állt rá az alkura.⁴⁵⁴

A kisbérletek sajátos formája volt a keleti erdős pusztákon az ún. „vakans” földek bérlete. Az erdőhasználat 60 éves fordájának megfelelően az irtások betelepítésére is sort kellett keríteni. Ahol a kaszálók nem kerültek magántulajdonba, mert nem akadt, aki a megváltás díját kifizette volna, ott a facsemetékkel beültetett földeket a „vákáncsosok” addig használhatták bérfizetés fejében, amíg az erdő fái fel nem növekedtek.⁴⁵⁵

Végül a városi bérletek sorában meg kell említenünk a határban lévő csapszékkel együtt járó földek bérlését. Ezek közül a legterjedelmesebb a mátai, a kádarcsi szikigyakori föld és csapszék volt. A csapszékét és a földet a város együtt adta bérbe, ugyanúgy, mint a savóskuti csapszékét 11 hold földdel, vagy a Barak csapszékét 48 hold földdel. A csárdákkal és csapszékkel, különösen a várostól távol már a korábbi századokban is együtt járt a szekér- és marhaállás, sőt az átutazók állatainak legelője is. A város még 1885-ben is szerződésbe foglalta a savóskuti csapszék bérlőjének, Stern Mórnak, hogy a csapszékkel együtt bérelt földből „az utazók állatainak legelőt is köteles hagyni”.⁴⁵⁶

Valójában nem a polgári kor bérleteinek feleltek meg, a város mégis bérlésként kezelte a belső legelőn osztott – korábban már említett – kis nyilasi és ürjenyilasi földeket is. Ezeket ugyanis 1850 után ugyanúgy a „helyszínen tartott közárverésen” osztották ki, mint a többi bérletet. Igaz, ritkán fordult elő, hogy a „bérleti” díjra valaki ráigért volna, annál kevésbé, hiszen a nyilasok száma nem

⁴⁵² Uo. IV. B. 1109/c. Debrecen város tanácsának iratai, 1867/3194.

⁴⁵³ Uo. IV. B. 1405/a. Gazdasági jegyzőkönyvek, 1. k. 1873/3333., IV. B. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai, 1866/277.

⁴⁵⁴ Uo. IV. B. 1405/a. Gazdasági jegyzőkönyvek, 1. k. 1872/1542., Debrecen város tanácsának iratai, 1890/117.

⁴⁵⁵ Uo. IV. B. 1405/a. Gazdasági jegyzőkönyvek, 1. k. 1873/436., Debrecen város tanácsának iratai, 1873/392.

⁴⁵⁶ Mátán a (hortobágyi) csárdával 562 hold kaszáló, a kádarcival 239 hold, a szikigyakori csapszékkel 388 hold kaszáló bérlete járt együtt Uo. 1877/117., 1882/8779., IV. A. 1021/g. 1. k. 1867. A savóskúti csapszék bérletére: Uo. IV. B. Debrecen város tanácsának iratai, 1885/118.

volt előre meghatározva s annyit osztottak ki, ahány igénylő volt.⁴⁵⁷ A polgári kor külsőségei természetesen nem változtattak azon a helyzeten, hogy Debrecenben még a 19. század utolsó harmadában is a középkori földhasználatnak megfelelő formák éltek a határ egy részén.

A zálogos földek megvásárlása mellett Debrecennek sikerült rendeznie egyéb vitás birtokjogi kérdéseket. 1700–1850 között Debrecen és Szoboszló közösen használta az Álomzugban lévő Isten földje nevű határrészt, amelyet 1850-ben kétfelé osztottak és hozzácsatoltak a „köznyomáshoz”, azaz a legelőhöz. 1855-ben az „ideiglenes kétfelé szakítás örökös megosztássá vált”.⁴⁵⁸ Sikerült meg egyezésre jutni Hadházzal is Debrecennek a parlagi és a monostori pusztá ügyében. Parlagot már 1836-ban ideiglenes szerződéssel kettéosztották. Ezt a szerződést 1854-ben „a két város örök szerződéssé alakította”. A Debrecennek jutó 3869 hold föld nagy-részét a béres vagy tanya földekhez csatolták s ugyanúgy kezelték, mint a kincstártól megvásárolt tanya földeket, bár a városi jelentés szerint ez a föld „Debreczen által a polgároknak 1850-ik évben adatott ki 32 évi zálog czimen használatra”.⁴⁵⁹ A monostori pusztá ügyében a barátságos egyezség 1854 júliusában született meg. E szerint a pusztából 741 hold jutott Hadháznak, 858 hold pedig Debrecennek. A megegyezést az a félelem is siettette, hogy régi nemesi családok esetleg visszaperelik a birtokot. Igen jellemző a megegyezés indoklása. Közös vélemény volt, hogy nem kell bírói útra terelni az egyezséget, mert ez „mindkét esetben igen számítás nélküli tett lenne, éppen jelenleg az okiratokat kitárni s így az ősiség kérdésében az elzálogosító tulajdonos családtagoknak saját magunk ellen fegyvert szolgáltatni”.⁴⁶⁰

Nem volt ilyen sikeres a macsi és a hegyesi pusztá megtartásáért folytatott városi akció. Macs ügyében Gyulay Sámuel gróf már 1770-ben zálogváltó pert indított s az átmeneti kiegyezés után utódja 1813-ban meg is nyerte a pert. A városnak a per eredményeként le kellett mondani a pusztá feléről, amit később mindig Gyulay-Macsnak neveztek s csak 3051 holdat sikerült megtartani. Hasonló volt a helyzet Hegyessel, bár itt a Gyulay család a kincstártól perelte vissza a pusztá felét. A másik felét (3128 holdat) Debrecen 1854 során a többi kincstári pusztával együtt vásárolta meg. 1867-ben azt jelezték: „Az mind tanya föld és az egyes polgároknak birtokában van”. A Böszörménnyel közös zeleméri pusztának

⁴⁵⁷ Uo. IV. B. 1108/a. Prot. 4. k. 1871/118.

⁴⁵⁸ Uo. IV. A. 1021/g. 1. k. 1867.

⁴⁵⁹ Uo. IV. A. 1021/g. 1. k. „A parlagi pusztának tanyaföldekül leendő kiosztását” 1850-ben a kerületi főispán is jóváhagyta. Uo. IV. A. 1109/a. Prot. 2. k. 1850/78.

⁴⁶⁰ Uo. IV. A. 1021/g. Birtokok földhasznabérleti iratai. Jegyzőkönyv a puszták elzálogosításáról. 1853. 44. sz.

csak nagyon csekély része volt debreceni tanyabirtok. A zálogváltó pert de Pauli Ferencsel nem Debrecennek, hanem Bősörménynek kellett lefolytatnia.⁴⁶¹

A polgári földtulajdon kialakulásában a zálogos puszták megszerzés után a következő lépés a *birtokok arányosítása* és ennek kapcsán a korábban közös tulajdonban volt *belső legelő kiosztása* és magántulajdonba adása volt. A birtokok arányosításával kapcsolatos viták már az 1860-as évek végén megkezdődtek és összefüggtek a legeltetés újrászabályozásával.

Korábban már utaltunk rá, hogy az ingyenes legeltetés megszüntetése a bellegelőn összefüggött a kincstári puszták zálogösszegének kifizetésével. 1867-ben olyan átfogó legeltetési szabályozás született, amely pontos arányokat teremtett a különböző természetű városi földbirtokok és a belső és külső legelőre hajtható állatok mennyisége között. A legfontosabb változás a külső legelő használatában közvetkezett be, aminek indoka az volt, hogy a legelőre kivetett földadó és a Tisza szabályozás költségének nagysága a legelő területétől függött, ezért „a Hortobágy melléki külső legelőre évenként kivetett földadó és tiszaszabályozási költségek megtérítésére szolgáló legelőbér a múlt évben életbeléptetett új rendszer-nél fogva, *nem a legelő jószágok számától, hanem a legelők területétől* fog ez évben is kiszámíthatni s az egyes legelő járásokra a holdak száma szerint kiszámíthatni”⁴⁶² (az én kiemelésem O. I.)

A szabályozás ugyanakkor figyelembe vette azokat az ideiglenes rendelkezéseket is, amelyeket a városi tanács a legeltetés ügyében megalkotott. Ezek között a legfontosabb az ingyenes legeltetés csaknem minden formájának megszüntetése volt, mind a belső, mind a külső legelőn, a legeltethető állatok számának hozzákapcsolása a birtoknagysághoz, a legeltetés lehetőségének elválaszthatatlansága a legelőbér előzetes befizetésétől, annak kimondása, hogy a legelőilletőség másra át nem ruházható, az illetőségen felül legeltethető jószágok számában a felső határok megállapítása, stb.⁴⁶³

⁴⁶¹ Uo. IV. A. 1021/g. 1. k. 1867.

⁴⁶² Uo. IV. B. 1109/c. 1867/3194. A legeltetés szabályozását e dokumentum alapján követjük nyomon.

⁴⁶³ A legeltetés 1820, majd 1836. évi szabályozása után 1848-ban kimondták, hogy az eddig különféle módokon gyakorolt legeltetést eltörlik, „ez után ingyen legeltetés nem lesz, hanem mivel a köz legelő is adó alá kerül, azon summához, amely a köz legelőből fizetendő lesz, hozzá tudva még a közpénztárra háramló jövedelmeket, az így megállapított összeg a külső legelőn levő barmokra létszen felosztandó.” Uo. 1130/I. a. 1–50. 1861-ben kimondták ugyan, hogy akinek „nincs állandó háza” a városban, nem legeltethet, de a (tanya) földdel nem rendelkező háztulajdonosok legeltetését korlátozták a tanyaföldet vagy cserei kaszálót birtoklókhoz képest. (Uo. IV. B. 1109/1. Debrecen város tanácsának iratai 1861/4827.). 1863-ban úgy döntöttek: a külső legelőre minden birtokos „csak akkor hajhat ki, ha a földipénztárnál befizette a legelőbért”. (Uo. IV. B. 1109/a. Prot. 1863/1938). 1867-ben megtiltották, „hogy senkinek semmi néven nevezendő illetéken túli jószágot a közlegelőn semmi szín alatt tartani nem lehet”. (Uo. IV. B. 1109/c. 1867/199.) A földipénztárra Zoltai, 1905. 527.

A véglegesnek szánt legeltetési szabályzat az általános rendszabályok között mondja ki, hogy 1867-től „senkinek sem engedtetik meg, hogy akár a belső, akár a külső közlegelőkön, illetőségen felüli bárminemű jószágot járathasson.” A mezei rendőri törvényben foglaltaknak megfelelően a debreceni belső legelőn sem volt szabad a csordáknak elkülönített járásokra fejős juhokat vagy sertéseket hajtani, fordítva azonban igen. Nem járhatták a belső legelőt a méneses és gulyamarhák, a nyájjuhok és a sertéskondák sem. Ugyanakkor az igavonó jószágok, az egy éven aluli borjúk és az idei malacok kivételt képezvén, mentesültek a legelőbér fizetése alól.

Megtiltotta a szabályzat azt is, hogy „nyereszkedésre tartott sertések a hízlalókból vagy más helyiségekből a belső közlegelőre kibocsátassanak”. A hagyományörzés ebben az esetben sem támogatta a tőkés vállalkozásokat, amelyek a város szélén, részben a bérelt vagy megvásárolt majorsági földeken modern sertéshízlalókat hoztak létre.

Az évtizedes gyakorlatot szentesítve mondotta ki a statutum a legeltetési illetőség átruházhatatlanságát s pénzbüntetést helyezett kilátásba azoknak, akik „más jószágát nevük alá fogadják”. Eltiltotta a rendelet a belső legelő használatától mindazokat a ház-tanyaföld vagy kaszálóbirtokosokat, akik nem voltak állandó és rendes lakosai a városnak. A külső legelőn történő legeltetést azonban lehetővé tette számukra, kivéve azokat a tanyaföld és kaszálóbirtokosokat, akiknek házuk nincs és nem is laknak a városban. Azok viszont, akik osztály vagy örökösödés révén jutottak tanyaföldhöz illetve kaszálóhoz, de házat még nem szereztek, illetőségük mértékéig legeltethettek, de kétszeres legelőbér megfizetése mellett. Akik annak ellenére sem laknak a városban, hogy ott van házuk és így „az itt-lakással egybekötött személyes teherviselésben nem részesülnek,” legeltethetnek ugyan illetőségüknek megfelelő számú jószágot, de a legelőbérük a számos jószágtól 5 forint, a juhoktól és a sertésektől darabonként 1 forint.⁴⁶⁴

E hevenyészett áttekintés szerint is kiviláglik, hogy a legeltetési szabályzat általános elvei nem a városban korábban mindig vallott elvhez igazodnak, hogy a javadalmakban való részesülés alapja a belső háztelek. Helyére a városban lakás lépett, amit korábban sem a földosztásokkal kapcsolatban nem írtak elő, de nem tartalmazták 1861 előtt az ideiglenes legelő használat szabályozásai sem. Az új szabályozási elvet az 1868-ban megújított legeltetési statutum igyekezett megmagyarázni. E szerint a legelőjognak helybenlakáshoz kapcsolása és a legeltethető állatok maximumának előírása (184 számos jószágban, illetve 920 kisállatban) éppen abból fakadt, hogy az osztás kulcsa a beltelek és nem a beltelekkel járó házutáni föld. Egyesek ugyanis több házutáni földet összevásároltak, amit az évszázados szokás tiltott ugyan, de 1868-ban éppen ezért megerősítették az elkülönített értékesítés tilalmát, sőt a telekkönyvek B lapjára is bevezetették, hogy „a

⁴⁶⁴ Vö. a 461. jegyzettel

belső házas telkek és az ezek törvényes tartozékát képező házutáni – ondódi – földek egymástól elkülönítve el nem adhatók”.⁴⁶⁵ Egyesek azonban ennek ellenére is vásároltak házutáni földet ház nélkül is, s ennek alapján kérték, hogy a legeltetési illetőségük is ilyen mértékben illesse meg őket. A közgyűlési döntés az volt, hogy a vásárlót nem illetheti meg a legelőilletőség, csak az eladót, „az eladott ház utáni földek után legeltetési illetőség az új birtokosokat nem illetheti”. Ez a határozat csak ideiglenesen, egy évre szólóan mondja ki azt, amit a végleges legeltetési szabályzat már tudomásul vesz: azt t.i., hogy a házzal nem bíró tanya és kaszálóföld tulajdonosok kétszeres legelőbérért kihajthatták állataikat.⁴⁶⁶

Az elmondottak nem hagynak kétséget afelől, hogy a házas beltelek, a házutáni, valamint a tanya és kaszálóföldek avítt összekapcsolása az elidegenítés során olyan helyzeteket teremthetett a városi javadalmak, közöttük a legeltetési jog során, amelyekre nem volt megoldás, s amelyeket új elvek bevezetésével (városban lakás) és újabb korlátok felállításával (a legelőre hajtható állatok létszáma felső határának megállapítása) nem lehetett megoldani. Nagyon jellemző, hogy a legeltetési szabályzat kénytelen tudomásul venni olyan eseteket a birtokforgalom során, amelyek megfelelnek az ország törvényeinek, de nem felelnek meg a város jogrendjének. Pl. ha valaki örökösödés vagy testvérek, rokonok közötti osztály útján jut debreceni birtokhoz, de nem akar debreceni háztulajdonos és debreceni lakó lenni. Ezeket, ha a város következetes a saját elveihez, el kellett volna tiltani a legelőbeli javadalmaktól, ugyanúgy, mint gróf Dégenfeld Imrét, gróf Károlyi Györgyöt, Jasztrabszky Ignácot és Detrich Miklósnét a failletőségüktől. Ez történt ugyanis 1872-ben, de a tanács másra nem tudott hivatkozni, mint arra, hogy „a fent álló gyakorlatot a közös haszonvételek arányosításáig fenntartani kívánja”.⁴⁶⁷ Az ekkor már működő „arányosítási bizottság” ugyanakkor a failletőség kiadásában nem tartotta kizáró oknak, hogy a nevezettek nem voltak debreceni helyi lakosok.

A legeltetés általános elvei természetesen érvényesültek mind a belső, mind a külső legelő használatában. A bellegelőn a fejős tehen után 1 forintot, a sertés után 20 krajcárt kellett fizetni. (Az új osztrák értékű forint már nem 60, hanem 100 krajcárból állt.) A beltelek, mint a legelőilletőség alapja azáltal is sérült, hogy „minden adófizető rendes és állandó lakosa e városnak” hajthatott a bellegelőre 1 fejős tehenet vagy 5 sertést, nemcsak azok, akiknek házutáni földjük is volt. Azok ugyanis, ha földjük egy nyilasnál nem volt nagyobb, 3 tehenet és 15 darab sertést, ha nagyobb volt, 3 darab tehenet és 30 darab sertést hajthattak ki. De használhatták a belső legelőt a külvárosi adófizetők és azok a belvárosi háztulajdonosok is (2 fejőstehenet és 10 sertést hajthattak ki), akiknek nem volt ház-

⁴⁶⁵ Vö. a 421. jegyzettel

⁴⁶⁶ MNL HBML IV. B. 1108/a. Prot. 1. k. 1868/176.

⁴⁶⁷ Uo. IV. B. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai, 1. cs. 1868/176.

utáni földjük. Hasonló rendszer érvényesült a fejős juhok esetében is, ahol a kihajtható állatok alsó határa 5, a felső pedig 30 volt. Tanácsi engedéllyel illetősen felül külön illetékért a házbirtokosok még 60 juhot legeltethettek.

Hasonló arányok érvényesültek a külső legelőn is, 5 nagy és 25 kis jószágon kezdve a házzal nem bíró adófizetőknél, a 184 nagy jószágot és a 920 kis jószágot jelentő felső határig. Mind a ház utáni földek esetében, mint a tanya és kaszáló földeknél egy nyilas föld után 8 nagyállatot és 40 kicsit lehetett legelőre hajtani. A felső határt azonban, bármilyen terjedelmű volt is a birtoka, senki sem léphette túl.

Bármennyire hivatkozott is a tanács, hogy a legeltetési illetőség alapja a belvárosi ház és telek volt, az elmondottak világosan mutatják, hogy ez az elv több esetben sérült. Ez is indokolta, hogy a javadalmak arányosítása bekövetkezzék. Az arányosításban e mellett (talán fontosabb) szerepet játszott a bellegelő sorsa, amely az 1860–1870-es évek fordulóján egyre gyakrabban vetődött fel.

Az arányosítás napirendre kerülését közvetlenül 1867-ben egy Igazságügy minisztériumi levél váltotta ki, amely a miniszternek azt a szándékát tartalmazta, hogy az 1832–36. évi országgyűlés 12. törvénycikkének, valamint az 1839–40. évi országgyűlés 30–31. törvénycikkének hatályát a szabad királyi városokra is ki kívánja terjeszteni. E tervezethez kérte az érintett városok véleményét. A városi közgyűlés Debrecenben álláspontját a Közgazdasági Bizottmány javaslata alapján óhajtotta kialakítani. Ennek véleménye természetesen befolyásolta az arányosítás megvalósítását és közte a bellegelő felosztását.

A Bizottság szerint „nálunk a határbeli haszonvételek körül oly sajátos viszonyok fejlődtek ki, amelyek méltányos és minden érdeket tekintetbe vevő rendezése, egy külön csak a mi saját körülményeinkhez alkalmazott törvény hozatalát igényelné”.⁴⁶⁸ Ez a vélemény bizonyára igaz volt, bár nagyon kevés esély volt rá, hogy megvalósul. Ezt a Bizottság tagjai is tudták s azt javasolták, hogy a város lakosai törvény nélkül intézzék el az arányosítás kérdéseit, ahogy jelentésükben fogalmaznak: „egyénilag intézzük el magunk a közös haszonvételek arányosítását”. A javaslat nem volt célzatosság nélkül. Az egyénilag elintézett ügyek azt is jelenthetik, hogy nem kell alkalmazkodni az országos törvények feltételeihez, amelyek már eddig is sok kellemetlenséget okoztak a város vezetőinek.

A bizottsági vélemény első lépésben az arányosítás tárgyát határozta meg. A város saját határát, az 1854-ben megvásárolt és a korábban megszerzett pusztákat és a szováti és sámsoni majorságokat tekintették olyan birtokoknak, amelyeket a polgárok között arányosítani lehet. Abból a – valóságnak megfelelő – megállapításból indultak ki, hogy „régén mindezen birtokbeli haszonvételek, a városban

⁴⁶⁸ A kiküldött „Birtokrendező Bizottság” hosszú – a történeti előzményeket is pontosan áttekintő – elaborátumot készített 1870-ben a közgyűlés számára. A következőkben, külön jelzés nélkül ebből az előterjesztésből idézzük a bizottság véleményét. Uo. IV. A. 2021/g. 16. k. „Véleménye a Birtokrendező Bizottságnak” 1870.

lévő belső telket és a város körül szőlőültetésre kiosztott kerteket kivéve közösök voltak” s a múlt (a 18.) század közepéig egyeseknek benne „semmilyen tulajdonuk nem volt”. Felsorakoztatta a bizottság az általunk már ismert adatokat a házutáni földek kiosztásáról, a zálogban lévő tanyaföldek és csere kaszálók megvásárlásáról. Úgy látták, hogy „a tanya földekre nézve az örök adás-vevés egészen végre hajtattott s azok az illetőknek telekkönyvileg is át vannak írva, ellenben a csere kaszálókra nézve az örök adás vevési szerződés feltételei még megállapítva nem voltak”. A cserei kaszálók rendezésének ügyét fontosnak tartották ugyan, de azt javasolták, hogy a zálogos évek alatti szabályok maradjanak érvényben az örök eladás után is. Az említett javak mellett a bizottság is tudomásul vette, hogy 1848-ban az újsoroszi taxások gyeptől osztott telkei „az illetőknek szerződésileg örökjoggal átadattak”. Minden más azonban a lakosok közös haszonvétele maradt, amelyeket vagy közvetve, vagy közvetlenül használnak. A város közös szükségletére tartották fenn a szováti és a sámsoni majorsági földeket, Ohatnak azt a részét, ami nem tartozik a közlegelőhöz, Mátán a vendégfogadót és a fogadóhoz kapcsolt 580 hold földet, Elepen a csapszéket és 233 hold földet, a Vajdapolost, a pipagödörket, az ún. Guthi telket, a bánki, vekeri, pallagi zálogos földet, illetve ezek örök eladási jogát, az erdős pusztákon a megváltatlan kaszálókat, a Szikigyakort a Csukás csapszékkel, a Papzugot, a Tócós tilalmast, a Komlós kertet, a haszonbérben volt kis- és ürge nyilasokat, a Barak vagy Gugyori csapszéket 60 hold földdel, a vásári- és kövezetvámot, a pálinka és sermérés jövedelmét, a makkoltatást és gubacszedést, valamint a bormérés és a failleték egy részét (ez az egyes polgárokat is megillette).

A közösség tagjai közvetlenül élvezték a belső és külső legelőt, az erdőségeken a faizás jogát, a városi bormérés egy részét, valamint a vadászati és halászati jogot. Ezek a felsorolt haszonvételek lehetnek az arányosítás tárgyai. Mivel az a kérdés fel sem került, hogy „a közös szükségletre fenntartott”, azaz a városi tulajdonnak számító javakat is fel kellene osztani, arányosítani azt kívánták, amit a közösség tagjai „közvetlenül élveztek”. Ezek között természetesen a legfontosabb a külső és a belső legelő volt, a bizottságnak is elsősorban ezek jövendő sorsára kellett javaslatot kidolgozni.

Más alföldi városokban ebben az időben ment végbe a legelők felosztása és szántófölddé alakítása, valamint a szétszórt parcellák tagosítása,⁴⁶⁹ mindkét kérdésnek óhatatlanul fel kellett vetődnie Debrecenben is.

Az arányosítás kulcsának változtatását senki nem óhajtotta. Felmerült ugyan a jászok és kunok példája, ahol a redemptiót és a hajdúkét, ahol az összesítéskori birtokot tekintették kulcsnak,⁴⁷⁰ Debrecenben azonban azon, hogy a belső háztelek maradjon a kulcs, nem kívántak változtatni. Ennek eredményeként járt már

⁴⁶⁹ Orosz, 1988. 13.

⁴⁷⁰ A jászkunok és a hajdúk példájánál az 1840. évi XXX. és XXXI. tc-re hivatkoztak.

1774-ben 8 öl beltelek után 300 öl házutáni föld. A tanyaföldek örök tulajdonná alakulásával arról döntöttek, hogy „egy nyilas tanyaföld 13 folyó öl házutáni földnek, egy eredeti boglyás csere kaszálló pedig 2 folyó öl házutáni földnek feleljen meg”, beltelek nélkül azonban sem a tanyaföldek, sem a kaszálók „nem jöhetnek tekintetbe”,⁴⁷¹ azaz önmagukban nem jelentenek jogosultságot a javadalmakra.

Láttuk, hogy ez az elv a legeltetés szabályozásában csorbát szenvedett, mert a helyben lakást tekintették a legfontosabbnak. A bizottság egyrészt vissza akart térni a belső háztelek kulcsként alkalmazásához, másrészt nem akarta fenntartani azt a szintén régóta érvényes elvet, hogy a legeltetési jogot csak személyesen lehet gyakorolni, és csak helyben lakók élhetnek vele. „A külső legelőbeli illetőség ezután időben örökösödés, szerződés, ajándék vagy végrehajtás útján egyik belső telektől másik belső telekre egészben vagy részben átruházthatatik, de a belső telek birtoka nélkül ezután is birtoklás és megszerzés tárgya nem lehet”. E vélemény alapján javasolták két évvel később Dégenfeld grófnak és társainak is a fa-illetmény kiutalását.⁴⁷²

A bizottsági véleményben kétségtelenül látszik az a törekvés, hogy a modern polgári jog és a debreceni hagyományok összeegyeztethetők legyenek. Teljes sikerre e törekvés azért nem vezethetett, mert továbbra is ragaszkodtak a beltelek és a külső jogosultságok összekapcsolásához. Sikerült megoldani viszont az 1774 után keletkezett belvárosi telkek és az újsoroszi telkek problémáját. Mindkét esetben a legkisebb beltelek járandóságát javasolta a bizottság megítélni. Ez ugyan nem volt teljesen igazságos, de megoldást jelentett.

Nem tett a bizottság javaslatot a tagosításra, illetve a birtokok összesítésére. Ez a nyomásos, sok parcellára osztott jobbágyfalvak határainak volt igazi problémája. Debrecenben soha nem létezett nyomásos gazdálkodás, így a tagosítás és birtokösszesítés sem volt égető probléma. A delegátusok teljes joggal állapíthatták meg, hogy „a házutáni, a tanya és a csere kaszáló földek külön tagosítva vannak, mindegyikben kinek kinek illetősége egy tagban van, ezen tagbirtokok az illető birtokosok által nagy részben gazdasági épületekkel is el vannak látva”, ezért újabb tagosításra nincs szükség. E különböző tagbirtokokat összesíteni pedig „az illető birtokosok érdekével merőben ellenkezőnek tartjuk” – írták a vélemény megfogalmazói. Ismervén a földek minőségét, teljes mértékben egyet kell értenünk ezzel az állásponttal.⁴⁷³

A külső és belső legelő természetét merőben eltérőnek látták. Úgy vélték, hogy a belső legelő olyan, „hogy szántásvetés által is lehet használni s így előre

⁴⁷¹ MNL HBML IV. A. 1021/g. 16. k. 1870.

⁴⁷² Uo.

⁴⁷³ Ráczy István szerint „a tagosítási szempontok már korábban is érvényesültek a debreceniek gyakorlatában, s a Forgách-kommisszió is fontos alapelvnek tekintette 1774. évi munkálatainál. Ráczy, 1989. 252.

bocsátott felmérés és osztályozás után az illetőségek itt természetben is kihatóságok volnának”. A külső legelő viszont szikes föld, „az természetben fel nem osztható, hanem arra nézve az arányosításnak marha számban kell megtörténni.”

A Debrecent közvetlen övező, a gyeptörések, új utcák kialakítása ellenére a 19. században még mindig mintegy 15 ezer kat. holdnyi belső legelőt sajátos formában hasznosították a város polgárai. Egy közvetlenül a felosztás előtt betervezett jelentés a bellegelő „legeltetés és szántás általi használatáról” szól.⁴⁷⁴ Igaz volt tehát az a megállapítás, hogy a bellegelő szántóföld is lehetett volna. Kialakulása bizonyára egybeesett a nagyhatárú alföldi városok területének övszerű tagozódásával s arra szolgált, hogy az ígás lovak, fejős tehének, ígás ökrök, fejős juhok és a hízóra fogott csürhe legelőjéül szolgáljon. A 19. század második felében a debreceni állatállománynak mintegy 16–25%-a járta a belső legelőt.⁴⁷⁵ Magyarítani valójában nem azt kell, hogy a belső legelőn a naponta hazajáró állatokat tartották, mert ez így volt minden alföldi városban. Különlegesnek a szántás általi használat tekinthető, ami szintén kialakult már a 18. században.

A belső legelő időszakosan szántott határrészeinek keletkezését valószínűleg azzal kell magyaráznunk, hogy a hagyományos alföldi gazdálkodási rendszerben a szálas gabonákon kívüli termelvényeknek nem volt helye a szántóföldi övezetben. A tarlószabadulás és a tarlólegeltetés általánosan érvényesülő szokása lehetlenné tette, hogy a szálasgabonákétól eltérő tenyészidejű növények a gabonák közé kerüljenek, akkor sem, ha szigorú nyomáskényszer – mint az alföldi városok határában általában – nem érvényesült. E növények termelése többnyire a legelő mezőkön kialakított kertekben történt. Ezek a kertek a szó eredeti értelmében a legelő állatoktól „elkerített, elárkolt” földdarabok voltak, ahol az adott növény termelése rendszerint szigorú közösségi szabályok szerint folyt. A középkor évszázadai óta tudomásunk van az alföldi települések határában kenderes kertekről, de friss gyeptöréssel kialakított kertekben termelték a táj legkedveltebb gyümölcsét, a dinnyét is.⁴⁷⁶ A sokféle növény számára kialakított külön kerteknek a jövő szempontjából volt egy nagy előnyük: e rendszerbe minden megrázkódtatás nélkül beilleszthetők voltak pl. az újvilági növények: a kukorica, burgonya, dohány, hiszen nem kellett mást tenni, mint külön kertet kijelölni számukra. De így alakultak ki az első lóherés, lucernás kertek is.⁴⁷⁷

Nem kétséges, hogy a belső legelő szántott és vetett részei még a 19. században is olyan funkciót tölthettek be, mint az egykori mezei kertek. A város már említett lucernás kertjei a bellegelőn voltak, a korábban már említett kis nyilasokat

⁴⁷⁴ MNL HBML IV. A. 1021/g. 1. k. 1867. Vö. Orosz, 1992/a. 76.

⁴⁷⁵ Uo. 77.

⁴⁷⁶ Orosz, 1994. 407–411.

⁴⁷⁷ A lucernás kertekről: MNL HBML IV. B. 1109/b. Debrecen város tanácsának iratai, 1855/7415., 3792., 2170, 2471., 3196., 1858/3739., 5007., 5340., 1859/2994., 11860/3674–75. stb.

pedig kukorica termelésére használták s ezért igen gyakran kukorica nyilasoknak is nevezték. Ez az elnevezés a 19. század elején kezdődött s mindvégig megmaradt. A korábban már idézett 1867. évi jelentésben olvashatjuk: „a város körül fekvő közlegelőkből a legrégebb időktől kezdve mindég szokott időszakonként egy bizonyos mennyiségű terület határozott évszámra használat végett szántás alá kiosztatni. A kiosztás ürge nyilas és tengeri föld vagy kis nyilas címen történt”⁴⁷⁸.

A nyilas Debrecenben területmérték a házutáni és a tanyaföldeken. Eredetileg bizonyára ez is az osztás formájára utalt. A bellegelőn osztott nyilasok területmértékként valóban kicsik voltak a tanyaföldi nyilasokkal szemben. Nagyságuk nem volt változatlan, a 18. században 1500 négyszögöles kis nyilasok is voltak, a 19. század 30-as éveitől csak 800 ölesek.

Az 1867. évi kimutatás szerint a belső legelőből a felső járási kis nyilasok 1090, az alsó járásiak 1260, az ürge nyilasiak 328 kataszteri holdat tettek ki. A Szikigyakorral, a Gazdasági Tanintézet példánykértjével, az epreskerti tilalmasal és más apróbb földrészetekkel együtt a szántott és vetett földek területe 4112 kat. hold volt, mintegy 28%-a a belső legelőnek.⁴⁷⁹ Miután a kis nyilasok és az ürge nyilasok is a hagyományos parlagolós műveléstechnikának megfelelően vándoroltak a legelőben, így minden valószínűség szerint egy hosszabb rotációban a bellegelő minden része volt szántóföld is anélkül, hogy a legelő és a szántóföld aránya változott volna. Igaz volt tehát a bizottsági megállapítás, hogy a bellegelő szántónak is kiosztható volt teljes egészében.

A bizottság azonban még meghagyta a felosztás vagy a legelőként való megtartás alternatíváját. Úgy gondolták, ha a jogosultak több mint fele nem akarja a kiosztást, akkor az arányosítást itt is úgy kell végrehajtani, mint a külső legelőn, s az illetőséget marhaszám szerint kell meghatározni. Szóba sem került tehát az a kérdés, hogy a kis nyilasokon vagy ürge nyilasokon földet birtoklók dönthetnek a felosztás kérdésében. A város ezzel is kifejezésre juttatta, hogy ezek a földek természetük szerint nem vethetők össze a házutáni vagy a tanyaföldekkel.

Abban, hogy végül is a belső legelő felosztása és nem a jelenlegi állapot megtartása mellett döntöttek, döntő érv volt annak az államkölcsonnek az ügye, amelyet a város még az abszolutizmus korában kényszerből jegyzett, bankkölcsonból fedezett és most a visszafizetéshez nem volt forrása. Megoldás lehetett volna a községi pótdadó kivetése, amit sok településen alkalmaztak a dualizmus korában a közigazgatási költségek fedezésére is. Debrecen ezt az utat nem kívánta járni. Tanácsulési végzéssel mondták ki, hogy „Debreczen városának egy millió forint törlesztési kölcsönt kellett felvenni, a lakosság az évenként kivetendő községi adónak, mint általa vivelendő tehernek nézett elé s hogy az legalább ily módon elkerülhessék, azon eszme emelkedett érvényre, hogy az illető jogosí-

⁴⁷⁸ Orosz, 1992/a, 82.

⁴⁷⁹ Uo. 84.

tott házbirtokosok az általuk addig osztatlan állapotban használt bellegelő földet rendezés útján osszák fel maguk között s ez által abból hihetőleg nagyobb bevételre tevén szert, egy községi adóalapot előteremtsenek ...”.⁴⁸⁰ Ez a községi adóalap szolgált volna a törlesztési kölcsön fedezetéül s nem kellett volna évente pótdót a polgárookra kivetni.

Volt azonban ennek az érvelésnek egy sebezhető pontja. A város vezetői bevételre számítottak a bellegelő felosztásából. Ha azonban igaz az az érvelés, hogy a felosztás nem más, mint a polgárokat egyébként is megillető javadalmak arányosítása, azaz arányos felosztása a tulajdonosok között, nem teljesen érthető, miért kell ezért a felosztásért fizetni, azaz miért kapja meg a polgár pénzéért azt, ami az övé?

A kortársak, akik ekkorra már hozzászórtak, hogy megvásárolt pusztai kaszáloúk immár 12 éve a város nevére voltak telekkönyvezve, s városi dokumentumok úgy is kezelték ezeket, mint városi birtokot, nem tiltakoztak az ellen sem, hogy az a föld, ami a város szerint is az ő tulajdonuk, magánhasználatukba csak fizetés fejében kerülhet.

A belső legelő felosztását mérnöki felmérés előzte meg, amelyet Balthazár Jánosra, a Hajdúkerület geometrájára bízta.⁴⁸¹ Megbízása a felméréndő terület osztályba sorolására is szólt, hogy a végső felosztás során a minőségi különbségeket mennyiséggel lehessen ellensúlyozni. Balthazár IX. osztályt állapított meg s az osztályozott holdak terjedelmét ennek megfelelően alakította ki. Az 1. osztályú földből egy hold csak 1425 négyszöglet jelentett, a VIII. osztályúból viszont 14 230 négyszöglet.⁴⁸² A IX. osztályba gyakorlatilag a terméketlen és használhatatlan földeket sorolta.

A tanácsi döntés szerint „abban lőn megállapodás, hogy minden legelőföldre jogosított annyi 80 forinttal járuljon azon községi adóalaphoz, a hány osztályozott hold földet nyer s vesz igénybe azon közös legelőből”. Egyúttal azt is kimondották, hogy a külvárosi telkek tulajdonosai közül csak azok részesülhetnek a belső legelőből, akik telkeiket 1848 után megváltották. Ha ez nem történt meg, az illetőségüket mások is megvásárolhatják, de csak a jogosultak köréből.⁴⁸³ A kiosztási listák szerint a beltelkek terjedelmétől függően a kiosztott területek nem voltak nagyok. Telegdy László ismert debreceni vállalkozó és közíró Péterfia utcán lévő 345. számú beltelke után 11 egész 2688/10 000 osztályozott hold legelőt válthatott, de még 9 birtokos illetményét átvállalta s ezzel több, mint 40 hold földet szerzett a bellegelőből.⁴⁸⁴ Az átvállalások révén a belső legelő sokkal inkább tőkés vállalkozások formájában osztódott fel, mint a város vezetői

⁴⁸⁰ MNL HBML IV. B. 1405/b Debrecen város tanácsának iratai, 1877/81.

⁴⁸¹ Uo. 1872/6276.

⁴⁸² Uo. 1877/81.

⁴⁸³ Uo.

⁴⁸⁴ Uo.

szándéka szerint a hagyományoknak megfelelő arányosításként. A bellegelőn kiosztott földek adásvételét a későbbi években nem terhelték azok a korlátok, amelyek a korábban egyéni tulajdonba kerültekét, a birtoklapokon nem jelentek meg azok a záradékok, amelyek a tanyaföldeket pl. terhelték.

A felosztás során ugyanis nemcsak azt mondták ki, hogy a külvárosiak illetőségét a jogosultak megvásárolhatják, ha nem fizették be a telekmegváltás díját, hanem később azt is, hogy „egy jogosított a kérdéses közös vagyonból a visszamaradt földrészekből (azaz azok földjeiből, akik megváltási jogukkal nem éltek, mert nem voltak hajlandók az osztályozott holdankénti 80 forintot megfizetni) nagyobb részletet is vehessen át, mint ezt tehette volna.”⁴⁸⁵ A fentebb említett Telegdy László így vásárolhatta fel olyan polgárok legelőrészét is, akik nem a külvárosokban laktak.

A kiosztással kapcsolatban két érdemleges észrevétel hangzott el, az egyik a Pénzügyigazgatóság, a másik Sillye Gábor, a frissen megalakult Hajdú vármegye főispánja részéről.

A Pénzügyigazgatóság adás-vételi szerződésnek tekintette a belső legelő kiosztását s ezért illetéket akart kivetni a tulajdonosokra. A városi vezetők ezt jogtalannak tartották, arra hivatkoztak, hogy itt nem adásvétel, hanem „egyszerű birtokrendezés forog fenn,” s ezért az ügylet illetékmentes.⁴⁸⁶ Mindez igaz is lett volna, ha a felosztott földek új birtokosai a rendezési költségeken felül mást nem fizettek volna. E költségek azonban osztályozott holdanként csak 3 forintot tettek ki, a még beszedett 80-at nehéz lett volna költségként elszámolni. Az illetékmentes telekkönyvezés mellett érvként szerepelt, hogy az osztályozott holdanként beszedett 80 forintok a községi adóalap előteremtésének eszközei.

Sillye Gábor főispán ellenérvei sokkal súlyosabban estek latba. Ő úgy vélte, hogy a szóban forgó törlesztési kölcsön visszafizetéséhez nincs szükség külön alap létesítésére. Miután a legelő felosztása (vagy eladása) szoros kapcsolatban van egy elvi kérdéssel, el kell döntenie, hogy a belső legelő „városi közös földbirtok-é” s ilyen minőségében „a városi közbirtokosok vagy a község vagyonát képezik-é?” Ha az első eset áll fenn, tehát a legelő a közbirtokosok tulajdona, abban az esetben „felosztása és eladása iránt” a városi törvényhatósági közgyűlés, amely az egész várost képviseli, „jogosan nem határozhatott”. Ha pedig a második, tehát a tulajdonos a város, akkor alkalmazni kellett volna a városok törzsva-

⁴⁸⁵ Uo.

⁴⁸⁶ Kovács Sándor, a város ügyvédje is arra hivatkozott, hogy a kiosztáskor készített földkönyv és az ahhoz csatolt okmányok alapján „ki kell tünni, ki milyen alapon, mily idegen földet vett át” s ez lehet alapja az illeték kivetésének, illetve a „százalékolásnak”. Ezért fontosnak tartotta, hogy „Berényi mérnök úr által” (ő volt a felosztás végrehajtója) a földkönyvek szakadatlanul készíttessenek. Uo. 1877/81.

gyonára vonatkozó szabályt, amely előírja ennek községi vagyonként való kezelését „amely szerint a községi vagyon felosztásának helye nem lehet”.

Nem lehet szó nélkül elmenni a mellett a tény mellett sem, hogy a belső legegő értéke a leltár szerint 1 091 760 forintot tesz ki, ugyanakkor az értékesítés során a községi adóalapba csak 900 000 forint folyt be. Mindezek alapján a közlegelő felosztásáról az eljárás során nem lehetett szó, a város erre vonatkozó érveivel valótlank, „csakis arról lehet szó, hogy ugyanaz, mint közös vagyon eladás-e vagy sem, igenlő esetben az eladás nem előre meghatározott váltási árak mellett, hanem csak nyilvános árverés vagy ajánlati eljárás útján, az ingatlan teljes értékesítése útján történhetvén”, a város helytelen utat választott.

Helytelen utat választott a város azért is, mert Debrecen pénzügyi viszonyai az engedélyezett kölcsön révén rendeződhetnek, s „az ingatlan birtokok elidegenítésének szüksége nem forog fenn.” Az pedig, hogy a város bizonyos tőkepenzéket törzsvagyon szerűen kezeljen, szintén helytelen. A város elmúlt 9 évben folytatott gazdálkodása ugyanis nem jelent biztosítékot arra, hogy e törzsvagyon meg is fog maradni. A főispán véleménye szerint nem lenne szabad engedélyezni a közlegelő felosztását „a tulajdonjog kérdésének minden érintése nélkül”, mert ez a közvagyon megtámasztását jelenti. Mődjában lenne a városnak a kérdéses ingatlant haszonbérlet vagy a legelőberek felemelése által „annak valódi értékéhez képest jövedelmeztetni.” Ezt ajánlotta egyébként a sajtó is és a Debreczeni Ellenőr c. lap, amelyben a főispán idézett véleménye, illetve a belügyminiszterhez írt jelentése megjelent.⁴⁸⁷

A bellegelő felosztását ellenző vélemények ellenére a felosztás megtörtént. Nem változtatták meg azoknak a belső legelőből korábban kihalított földeknek a jogállását, amelyek terjedelme összességében csaknem 4000 holdra rúgott. (A református egyháznak adományozott földek, az iskolaalap, a Gazdasági Akadémia „példánykertje” stb.) Mindezek mellett a felosztási elveknek megfelelően a városnak a saját beltelkei után is jutott a legelő felosztásából valamivel több, mint 244 hold, amiért a holdankénti 80 forintot természetesen a városnak is meg kellett fizetnie.⁴⁸⁸

A belső legelő felosztása ugyanúgy lezárta a polgári földtulajdon kialakulásának egy szakaszát, mint a zálogos puszták megvásárlása. A magántulajdonú legelőföldeken természetesen nem folytatódott a középkori rekvizitumként 1876-ig élő hét illetve két évenkénti földosztás a kis nyilasi illetve ürge nyilasi földek formájában. Az alapelven, hogy a legelőföld is hozzákapcsolódik a belső telekhez, a város ugyan nem kívánt változtatni, a bellegelőből szerzett földeket mégis sokkal szabadabban használhatták, mint akár a háztutáni, akár a tanyaföldeket.

⁴⁸⁷ Debreczeni Ellenőr, 1875. 46., 47., 54. sz.

⁴⁸⁸ MNL HBML IV. A. 1405/a. Prot. 6. k. 1885/313. A felosztást elhatározó döntés: IV. B. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai, 1876/1081.

Azzal, hogy a város kénytelen volt hozzájárulni ahhoz, nemcsak a jogosultság mértékéig válhattak egyesek bellegelői földet, valójában maga hágtá át azt az elvet, hogy a beltelek és a külső birtok között szoros kapcsolatnak kell lenni. A felosztott belső legelő földjei rövidesen tőkés ügyletek tárgyává váltak.

Mindez nem történhetett meg a külső legelővel, amelynek felosztása fel sem vetődött. Debrecen ebben különbözött a többi nagyhatárú alföldi várostól. Ezekben már a krími háború kapcsán kialakult európai gabonakonjunktúra arra ösztönözte a városok vezetését, hogy magántulajdonba adják a közlegelőket, amelyeket a tulajdonosok természetesen azonnal szántófölddé alakítottak, hogy gabonát termeljenek rajta.⁴⁸⁹ Debrecenben arra hivatkoztak, hogy a külső legelő szikes föld (ez egyébként igaz is volt, de ott is igaz volt, ahol szétosztották), ezért „természetben fel nem osztható, hanem arra nézve az arányosításnak marha számra kell megtörténni”.⁴⁹⁰

Abból indultak ki, hogy 1 számos marhának évente 2400 négyszögöl (1,5 kat. hold) legelő szükséges az elégséges táplálék biztosításához. Ez mintegy fél holddal nagyobb volt, mint amennyit a kortársak számítottak egy számos marhára. Valószínűleg azért, mert a hortobágyi legelő hozama – különösen a száraz nyarakon – alacsonyabb volt a magyarországi legelők átlagos hozamánál. (Debrecenben egyébként, amint korábban említettük egy számos marhára a két évesnél idősebb lovakat, szarvasmarhákat vagy szamarakat számították, az ennél fiatalabbakból kettő tett ki egy nagyállatot, míg a juhokból és sertésekből öt.) Miután a külső legelő területe 42 532 kataszteri hold volt, úgy számoltak, hogy ez a terület „megbír” 28 354 nagyállatot vagy 141 770 kisállatot, ha a szopós bárányokat és a fél évnél fiatalabb sertéseket nem számolják.

Az osztókulcsot úgy képzelték el, hogy a házutáni földek esetében minden folyó öl után, a tanyaföldeknél minden 13 folyó öl, a kaszálóföldek esetében pedig minden 2 folyó öl után lehessen egy kis állatot a legelőre hajtani. Ez a házutáni földek esetében 70 754, a tanyaföldek esetében 62 530 a cserei kaszálóknál pedig 8272 folyó ölet, azaz ugyanennyi kis állatot jelentett.

Az arányosítási javaslatban szereplő fenti elképzelésekkel szemben Telegdy László és Dalmy Károly képviselők különjavaslatokat nyújtottak be, más osztókulcs alapján. Szerintük az az igazságos elosztás, ha a belvárosi telkek minden folyó öl házutáni földje után 1,5 kisjószágot lehet a legelőre hajtani, összesen tehát 106 131 darabot. A tanyaföldek esetében minden nyilas után 6 kisállatot lehetne a legelőre küldeni, mert egy nyilas tanyaföld 4 öl házutáni földdel lenne azonos. Összesen a tanyaföldekről 28 860 darab kisjószág járhatna a legelőt. A cserei kaszálók esetében egy boglyás kaszáló lenne egyenértékű 1 öl házutáni

⁴⁸⁹ Orosz, 1979. 1048.

⁴⁹⁰ MNL HBML IV. A. 1021/g. 16. k. 1870.

földdel, azaz a 4136 boglyás kaszáló után 6204 kisállat legelhetne. E felosztás összege 141 195 kisállat, azaz nem több mint a bizottsági felosztásban.⁴⁹¹

A két javaslat összevetéséből látható, hogy a Telegdy–Dalmy képviselőpáros javaslatában az osztás kulcsánál sokkal hangsúlyosabban szerepel a belső telek, illetve a házutáni föld, hiszen ez utóbbi vélemény szerint csaknem 46 ezer kisjószággal lehetett volna többet a legelőre hajtani, mint a bizottsági javaslat szerint. Ugyanakkor lényegesen kevesebb jószág került volna a legelőre a tanyaföldek birtoklása alapján.

A közigazgatási bizottság észrevételezte is, hogy Telegdyék javaslata „a tanya-kaszáló birtokosság jogait nem veszi oly mérvben tekintetbe, mint a létező helyzethez képest követelhető volna,”⁴⁹² ennek ellenére a módosító indítványt elfogadták.

Emlékeztetnünk kell rá, hogy a képviselőpáros javaslata valóban eltért attól a kulcstól, amit a bizottság korábban megállapított. A kérdés csak az, hogy külön figyelembe kellett-e venni a tanyaföldeket és a kaszálókat, ha az osztás kulcsa a javadalmak tekintetében a városi beltelek volt. A Telegdy–Dalmy képviselői javaslat lépés volt abba az irányba, hogy a bizottság visszatérjen a kiinduló állásponthoz, de ezt nem valósította meg következetesen.

A következetességnek ezt a hiányát kérte számon a bizottságon az az aláírás-gyűjtési akció, amelynek során a Péterfi a utcáról 253, a Hatvan utcáról pedig 290, a Varga utcáról 129, a Csapó utcáról 152, a Cegléd utcáról pedig 228, összesen 1 052 birtokos tett nyilatkozatot és óvást a közös haszonvételek tervezett arányosítása ellen. A tiltakozás tárgya nem maga az arányosítás, hanem annak módja volt. Úgy látták, hogy az egységes javaslat elismeri ugyan „hogy itt városunkban minden jognak és birtoknak alapja a legújabb időkig a belső telek volt és most is az”, ennek ellenére „a tanya és kaszáló birtokos osztály ... külső legeltetési kedvezményekben részesített”.

A tanya és kaszáló birtokosok kedvezményei annak ellenére születtek meg, hogy a közös haszonvételeket a város összes polgárának kellene élvezni, mert ezek alapjait együttesen szerezték. A beadvány aláírói azt is megállapították, hogy az eseti kedvezmények a tanyaföld és kaszáló birtokosoknak tulajdoni igényét nem támaszthatják alá, mert a városi közgyűlés „az évről évre változtatott szabályainál fogva akkor adta és akkor vonta el ... a külső legeltetési kedvezményt ... amikor neki tetszett”.

Mindezek ellenére, fogalmazták meg legnagyobb sérelmüket az aláírók, nem a belső telek vált az arányosítás kulcsául, hanem a magánbirtokká vált tanya és kaszáló földek is azzá lettek. Ezzel a tanya és kaszálóföldekkel nem rendelkező

⁴⁹¹ Uo. IV. B. 1108/a. Prot. 4. k. 1871/149.

⁴⁹² Uo. Prot. 1871/149.

birtokosok „a külső legelőföldi illetőségüknek ... fele részét tevő 21 266 holdat” méltatlanul elveszítenék.

Az aláírók azt is észrevették, hogy a bizottság által javasolt belső egyezség rájuk nézve igen veszedelmes, mert a tanya és kaszálóbirtokosság érdekeit képviseli. Úgy vélték, ilyen egyezséghez az érdekeltek egyhangú szavazata lett volna szükséges. Ez azonban nem történt meg, többségi szavazattal döntötték el a kérdést. Ezért történhetett meg, hogy arra az esetre, ha a birtokosok többsége úgy döntene, nem veszi figyelembe a tanya földeket és a kaszálókat az arányosításnál és ragaszkodik a belső telek szerinti kiosztásra, nincs megoldási elképzelés, „a javaslat az arányosítás foganatosítására nézve ez esetre semmi intézkedést nem tartalmaz, holott a kölcsönös méltányosság követelménye szerint mind két fél irányában az osztó-igazságnak teljesen megfelelő eljárást kellett volna alkalmaznia”. Mindebből az óvás benyújtói azt a következtetést vonták le, hogy „a tanya és kaszáló birtokosok többségének, jogos és igazságos alapon az egyedül lehető jogos és igazságos *egy kulcs alapján*” (az én kiemelésem O. I.) nincs szándékában végrehajtani az arányosítást. Ezért kellett a „barátságos egyezség ürügye alatt” kismimmizni a beadvány szerzőit.⁴⁹³

A tekintélyes számú városi birtokos óvása ellenére a legelők arányosítása a korábban ismertetett elképzelések szellemében történt meg, a későbbi évek legeltetési szabályai általában csak megerősítik az 1867-ben megalkotott statutumot. Ezek között a már ismertetett arányok fenntartása mellett a legfontosabb az volt, hogy a legeltethető állatok számának 184 nagyállatban, illetve 920 kisállatban való limitálását igyekeztek következetesen betartani.⁴⁹⁴

A század utolsó harmadában ismét megfogalmazódik az az elv, amittől 1867-ben már el akartak térni, hogy a legeltetési jogot mindenki csak maga gyakorolhatja s a legelőilletőség át nem ruházható.⁴⁹⁵ Mindez nehezen magyarázható meg, akár a beltelket, akár mást tekintünk a legeltetéssel kapcsolatos arányosítás alapjának. Valójában egyetlen kulcs érvényesült igazában: állattartónak kellett lenni ahhoz, hogy valaki a közös városhatár tekintélyes részét alkotó legelők hasznából részesülhessen. Minden más másodlagos volt.

Az 1867. évi legeltetési szabályzattal szemben új helyzetet teremtett a belső legelő felosztása, így az igásállatok és a heverőmarhák különválasztására már nem nyílt mód. Az előbbieket legeltetésének problémáját a város vezetői nem tudták megoldani, inkább csak arra törekedtek, hogy újabb tilalmakkal afelé tereljék

⁴⁹³ Uo. IV. B. 1405/a. Prot. 1872/2086.

⁴⁹⁴ 1877-ben is úgy fogalmaz a legeltetési szabályzat: „bármennyi légyen azonban valakinek a tanya földje vagy kaszáló birtoka, 184 drb nagy jószágnaál vagy ennek megfelelő 920 drb juhnál vagy sertésnél többet a hortobágyi legelőn nem legeltethet”. Uo. IV. B. Debrecen város tanácsának iratai, 1877/136., 1878/121.

⁴⁹⁵ Uo. IV. B. 1403/d. Gazdasági bizottsági jegyzőkönyvek, 1. k. 1882/29.

az állattartást – ami egyébként megfelel a kor kívánalmainak –, hogy az igás állatokat, a fejős juhokat és a hízó sertéseket állandóan istállóban tartásuk és takarmányozásuk. A hámos lovak legeltetését abban az esetben, ha éppen nem fogatolták azokat; nem lehetett teljesen eltiltani a legelőtől, de 1882-ben úgy határozta meg a gazdasági bizottság a legeltetés rendjét, hogy a hortobágyi legelőn hámos lovat saját cseléddel kell őriztetni, de csak a legelőbér megfizetése után.⁴⁹⁶ A város tulajdonában maradt erdőben télen csak az legeltethetett, aki házbirtokos volt és a városban állandó jelleggel lakott. Az erdei kaszálókön senkinek sem volt szabad sertést hizlalnia stb. Mindezekkel a tilalmakkal a legeltetési szabályzat kiegészült, de a legeltetés kérdései körüli vihar még hosszú évekkel az arányosítás után sem csendesedett.

A legeltetés, illetve a belső legelő felosztása és a külső legelő arányosítása mellett az arányosítás tárgyát képezte az erdőhasználat is. Debrecen az erdők tekintetében is sajátos helyzetet foglalt el az alföldi városok között. Míg azok többségében gyakorlatilag már a középkor vége óta hiányoztak az erdők, Debrecen erdővagyonát nem lehet jelentéktelennek tekinteni. 1850 körül az erdők területe mintegy 25 ezer, 1909-ben több mint 18 ezer hold volt. Ez a város teljes területének több mint 15, illetve 11%-át jelentette. Ilyen arányok mellett az Alföldön nem volt olyan város, amely az erdők területét illetően Debrecen elé került volna.⁴⁹⁷

Az erdők szabad élése sokkal előbb befejeződött a városban, mint az ellenérték nélküli legeltetés. Már a 17. század során csak arról a részről lehetett tűzi fát és épületfát kitermelni, amelyiket az előljáróság kijelölt. A Forgács-féle királyi biztosság működése után királyi utasításra rendszeres forda-rendszert alakítottak ki a kitermelésben s a kitermelt területeket kötelező volt újra beültetni. A forda ideje 50 év volt, mert úgy gondolták, ennyi idő szükséges az új erdő felnövekedéséhez és ismételt kitermelhetőségéhez.⁴⁹⁸ Ez az idő alkalmanként változott. A 19. század második felében már 60 év volt. 1774-ben azt is eldöntötték, hogy kit illet fa-kompetencia. Kirekesztették belőle a hóstátiakat, de még a házzal nem rendelkező polgárokat is.⁴⁹⁹ Ez a helyzet nem változott 1848 után sem, csak annyiban, hogy a taksások házainak belső fundusként való elismerése lehetőséget teremtett arra, hogy a fajuttatásából is részesedjenek.

Az 1870. évi arányosítási terv elkészítésekor már ebből a helyzetből indultak ki. A város határának keleti felében található erdőket két csoportba osztották. A Nagyerdőt, az Apafája erdőt és a Savóskutat kihagyták a 60 éves forgóból. Ezek az erdők „a város szükségére maradtak”. A többiekből elégítették ki a házbirtokos és a városban lakó polgárok fakompetenciáját. Az újsori telkek után csak fél

⁴⁹⁶ Uo.

⁴⁹⁷ Rácz, 1989. 161.

⁴⁹⁸ Uo. 162.

⁴⁹⁹ Penyigei, 1980. 257.

öl (1,7 köbméter) volt a járandóság, a nagyobb telkek után növekvő arányban több. A legnagyobb kompetencia 6 öl volt évenként (18 köbméter). 1870-ben 1080 újsori telek és 2564 belvárosi telek után lehetett fa járandóságot kérni, összesen tehát 3644 telek után s a kompetencia mértéke 5 277/2 öl fa volt. Az évente kitermelt fa mennyisége ebben az évben 56 000 öl volt, a különbség ugyanúgy a város céljait szolgálta, mint az említett három erdőben nyert mennyiség.⁵⁰⁰ Az erdőelésnek ezt a rendszerét, amely a polgárok fa járandóságát a legszűkebb körre szorította, továbbra is fenntartották, bár indokolni ugyanúgy nehezen lehetett, mint a hagyományok többi elemét.

Változatlan maradt az arányosítási tervekben a bormérés, amelynek joga részben a várost, részben a polgárokat illette meg. A belvárosi ház birtoklása és a polgárjog a bormérési jogosultságnak is feltétele volt, ami kiterjedt nemcsak a város körüli kertekben termett borra (kerti bor), de az érmelléki szőlőkben termeltre is (hegyi bor). A debreceni polgároknak már a 16. századtól fogva jelentős szőlőterületeik voltak Bihar megye legfontosabb, kiváló borvidékén, az Érmelléken is.

A bormérési jogosultsággal rendelkezők társaságot alkottak. A szabad bormérés fejében bizonyos összeget tartoztak befizetni a város pénztárába. Ezt a kötelezettséget az arányosítás kérdésével foglalkozó bizottság továbbra is fenntartani javasolta. Azt is megerősítették, hogy a bormérési joggal csak a tanács engedélyével élhetnek a házzal és polgárjoggal rendelkezők.⁵⁰¹

Nem terveztek változtatást az egyébként nem számottevő vadászati és halászati jog gyakorlásában sem.⁵⁰²

Az arányosítási elképzelések elfogadása és megvalósítása, valamint a belső legelő kiosztása az 1870-es években lezárta a polgári tulajdon kialakulásának második szakaszát. A mérleg elég szegényes: a közös (városi) tulajdonból új földek kerültek ugyan magántulajdonba, de a birtokforgalom szabadsága teljes mértékben csak a kiosztott bellegelői földekre terjedt ki s teljesen rendezetlen maradt a kaszálóknak nemcsak a forgalma, de tulajdonjoga is.

Ez indokolta, hogy az 1890-es években újabb rendezési hullám kezdődjön, amely nem egy esetben ugyanúgy belső elégedetlenséggel társult, mint a korábbi évtizedekben. 1876-ban a bellegelő kiosztása, a külső legelő és egyéb polgári jogosultságok ismételt arányosítása mellett még egy olyan intézkedés történt, amelyet a polgári tulajdon kialakítása felé tett lépésnek tekinthetünk. Megszűnt a házutáni földek esetében az a kötelezettség, hogy az ilyen jellegű földeket csak

⁵⁰⁰ MNL HBML IV. A. 1021/g. 16. k. 1870. A fakompetencia, amely a 17. században még a debreceni erdők fakitermelésének legfontosabb elemét jelentette, a 19. század második felében alig 1/5-ét tette ki az egész fakitermelésnek. Penyigei, 1980. 265.

⁵⁰¹ MNL HBML IV. A. 1021/g. 16. k. 1870.

⁵⁰² Uo. IV. A. 1021/g. 16. k. 1870. A vadászati jogot, amelyet a város a sajátjának tekintett, időnként bérbe adták. Uo. IV. B. 1405/a. Prot. 1. k. 1873/842.

házzal együtt és csak polgárjoggal rendelkezőknek lehet elidegeníteni. Az ondódi földekre nézve egy közgyűlési határozat a még 1868-ban is megerősített telekkönyvi bejegyzést illetve korlátozást megszüntette, s kimondotta, hogy ezek a földek a belső ingatlan nélkül is elidegeníthetők.

A házutáni földekkel kapcsolatos intézkedést az a döntést váltotta ki, hogy az örök tulajdoni joggal kiosztatott belső legelő ügyében „a szabad adás-vevés és csere maguk között a háztulajdonosok között kimondatott” s így „a több szempontból káros ó szabású szabvány, hogy a ház után való földeket a belső telektől elszakítani és különállólág még helyben, még házzal bírónak sem szabad eladni”, ellentmondásos helyzetet teremtene. A tanács tagjai belátták, vagy azt kell kimondani, hogy a most tulajdonba adott bellegelői földeket sem lehet elválasztani a háztelektől, vagy a házutáni földek esetében is meg kell engedni az elválasztást. Miután az előbbi esetben már a kiosztás során eldöntötték, hogy nem a beltelek arányában lehet váltani, illetve vásárolni legelőt, csak az a lehetőségük maradt, hogy a belső telek és a házutáni föld külön értékesítéséhez hozzájáruljanak.

A döntés nem volt könnyű. Javaslatot kértek a jogi és pénzügyi bizottságtól, majd egy jogi, pénzügyi és gazdasági vegyes bizottságtól. Mivel mindkettő egyértelműen támogató javaslatot fogalmazott meg, az 1876. szeptember 7-i közgyűlés úgy határozott, hogy „a jog és pénzügyi s gazdasági vegyes bizottmány-nak a tanács által is pártolt javaslata elfogadtatván s ezen javaslat elfogadása által a telkek után régebben kiosztott úgynevezett ondódi földeknek a belső telektől elválasztása s házzal bíró tulajdonosnak eladhatása megengedtetvén a Debrecen városi belső házas telkekre s ezek ondódi ház utáni földjeire, az illető telekjegyző könyvekbe a B lapon 227/868 telekjegyzőkönyvi szám alatt kitüntetett azon korlátozás, hogy „azon telkek és házutáni földek egymástól lekülönítve el nem adhatók” – oda módosítatik, hogy „*azon házutáni földek a házbirtokosok közt szabad adás-vevés és csere tárgyát képezhetik*”.⁵⁰³ (Az én kiemelésem O. I.) A döntés eredményeként a telekkönyvi módosítás már szept. 26-án megtörtént.

Debrecen város tehát 28 év múlva eljutott oda, ahol 1848 áprilisában volt, hiszen – amint láttuk – a beltelek és a házutáni földek különválasztását már ekkor is kimondották, csak mindeddig nem vezették be. Eltörölték a tanyaföldek (és a szabad birtokforgalom révén természetesen a házutáni földek) szerzésének felső határát és amint említettük, ilyen korlátozást nem vezettek be a kiosztott bellegelői földek esetében. Két kérdés azonban továbbra is függőben maradt: a kaszálók tulajdonjogi helyzete és az a korlátozás, hogy mind a tanyaföldek, mind a házutáni földek csak debreceni házbirtokosok között lehetnek szabad adás-vétel és csere tárgyai.

⁵⁰³ Uo. IV. B. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai, 1876/4676, 5574. A teljesen szabad birtokforgalmat azonban ez a rendelkezés sem teremtette meg, mert ház nélkül el lehetett ugyan adni a házutáni földeket, de csak házbirtokosoknak. Zoltai, 1905. 530.

Az 1890-es évek e két középkori rendi maradvány elleni támadással kezdődtek a városi közgyűlések csatározásaiban. Nagyobb vihart az erdei kaszálók rendezetlen ügye okozott.

Korábban már utaltunk rá, hogy a cserei kaszálók 1854. évi megvásárlása alkalmából a vásárló nem a debreceni birtokosok közössége, hanem Debrecen város volt annak ellenére, hogy a vásárlási árat az egyes birtokosok fizették ki. Ez a jogügyletekben úgy jelent meg, hogy tulajdonosnak a város volt bejegyezve a telekkönyvekben. Debrecen úgy vélte, hogy a kaszálók birtokosai csak haszonvélteli tulajdonosok s a föld tulajdonosa valójában a város maradt.⁵⁰⁴ A telekkönyvek rendezése, amint utaltunk rá, közvetlenül a vásárlás után megkezdődött, de a 80-as évek végéig sem sokat haladt előre. Ekkor az államhatalom kezdte ösztönözni a város vezetőségét a rendezetlen állapot megszüntetésére. Mégis a kaszálók valóságos helyzetének mérnöki felmérése a 90-es évek derekán csak azért készült el, mert a térképezési díjat a tulajdonosok kifizették.

A felmérések során derült ki, hogy az 50-es évekhez képest a helyzet nagyon sokat változott. Eltűnt kb. hétezer hold erdő, nyilván azért, hogy a vágások helyén nem új erdőt telepítettek, hanem kaszálókat alakítottak ki. E kaszálók viszont nem a város, hanem magánosok használatába kerültek, azon a jogon, hogy a zálogos puszták árát nem a város, hanem magánosok fizették ki. A 90-es évek derekára befejeződött helyszínelés során derült ki, hogy a polgárok kezén lévő kaszáló területe lényegesen több annál, amit 1854-ben használtak. A különbséget úgy mutatták ki, hogy összevetették a Katona-féle térképezés adatait a 90-es években készűttekkel.

A város valószínűleg nem merte visszavenni a többlet kaszálókat használóitól, mivel érezte, hogy tulajdonosi jogosultsága biztonsággal nem alapozható meg. Ezért úgy döntött a közgyűlés, hogy mindenki megtarthatja „kaszáló-szapulatát”, de ezért fizetni kell a város kasszájába, boglyásonként 42 forintot. A több mint két hold földért 42 forint igen méltányos árnak számított, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a cserei földek elég gyenge minőségűek voltak, a valóság azonban mégis az volt, hogy a puszták 1818. évi zálogösszegét is teljes egészében a polgárság, 1854. évi megváltási árát szintén e réteg fizette ki, s így a városi erdők, amelyből az irtásokat most – olcsón ugyan – megvehették, valójában az ő tulajdonukban voltak. Azaz immár harmadszor akarta a város a pusztai kaszálók árát velük megfizettetni.

A *felhárborodást* ez az *eljárás* váltotta ki. A kaszálóföldek közszemlére tett telekkönyvei ellen mintegy nyolcszáz per indult a város ellen. A felperes kaszáló birtokosok arra hivatkoztak, hogy ők 1854-ben a zálogos puszták teljes területét megvásárolták, a városnak nincs joga azokból bármennyit is saját magának megtartani. A puszták nagy része azonban erdő volt s korábban már láttuk, hogy

⁵⁰⁴ Vö. a 428. jegyzettel

1876-ban a város egyáltalán nem akarta az erdőket magántulajdonba adni, az arányosítás során elegendőnek tartották a régi failletőségi rendszer megerősítését. Ha a felperesek álláspontja érvényesül: nemcsak a már kiosztott kaszálók és azok szaporulata került volna magántulajdonba, de a városi erdők nagy része is.

A bírói döntések azonban az alperes, a város javára szóltak. Nem ismerték el a felperesek tulajdonjogát a még megmaradt mintegy 10 ezer hold erdőt illetően, amelyek 1897 után is városi tulajdonban maradtak. Ugyanakkor a városi telekkönyvek teherlapjára bejegyezték a kaszáló birtokosok szolgalmi jogaként a téli legeltetést. A még 1887-ben megalkotott közgyűlési határozat szerint ugyanis „a kaszáló részek között fekvő felnőtt városi erdőségekben az e célra kijelölt helyeken és az eddigi határok között történhető kaszálás, továbbá a kaszállókat magokban foglaló városi felnőtt erdőségekben a városi közgyűlés által az eddigi gyakorlat szerint megállapítandó legeltetési rendszabályok szerinti közös téli legeltetés iránti szolgalmi jog – ez utóbbi azon korlátozással, hogy e legeltetési jog olyan kaszáló birtokosok által gyakoroltatik, kik Debrecenben laknak és itt házal bírnak – a kaszálló birtokosok javára bekebelezetik”.⁵⁰⁵

Az erdők tulajdonosa e bírói döntés eredményeként a város maradt, de ugyanaz a döntés a kaszálókat illetően szabad polgári tulajdonossá tette a korábbi használati tulajdonosokat. A kaszáló földek sok évtizedes ügye tehát csak 1897-ben záródott le. A tulajdonjog elnyerése mellett a kaszáló birtokosok „privilegiuma” lett a városi tulajdonú erdők téli legeltetése, ha Debrecenben laktak és ott házzal bírtak. Ennek fejében viszont el kellett tűrniük Debrecen többi polgárának szolgalmi jogát frissen betáblázott tulajdonukon. E szolgalmat a közgyűlési döntés szerint a következő volt: „favágás idején a város fáját hordó szekereknek szabad járás-keelését kárpótlás nélkül, továbbá falerakó helyekhez, valamint fahordás végett netán építendő vasúthoz szükséges területeken utólagos egyezség vagy bírói becű szerint kártalanítás mellett elfoglalását, a vadászati jognak saját javára (ti. a városéra) értékesítését”. Mindezek mellett el kellett tűrniük a város polgárainak téli legeltetését tulajdon birtokaikon.⁵⁰⁶

A bírói döntés után gyorsan megtörtént a kaszálók végleges kimérése, amelynek során nemcsak az 1854-ben megváltott, de az azóta megszerzett cserei földek is magántulajdonná lettek.

⁵⁰⁵ Zoltai, 1905. 584–586. A belügyminiszter a város javára döntött egy 1885. március 4-i kuriai ítélet alapján, amelynek indoklásában az szerepelt, hogy az 1854. évi szerződések „az erdőhöz semmiféle jogi igényt nem adnak, mert a birtokosok birtokjoga csak az 1854-ben feltüntetett tisztásokra terjedhet ki. Ha ennél több területet birtokolnak s ezért a város ellenszolgáltatást kér: az 1854. évi szerződés alapján jogosan teszi. (Arra természetesen a kúria figyelme nem terjedt ki, hogy 1818-ban és 1854-ben nemcsak a tisztások, de a puszták erdőterületét is magánosok és nem a város vette meg, pontosabban a zálogösszeget, illetve a megváltási díjat magánosok fizették ki.) MNL HBML IV. B. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai, 1892/151.

⁵⁰⁶ Zoltai, 1905. 585.

A kaszálók ügyének rendezésével párhuzamosan vetődött fel a szabad birtokforgalmat még akadályozó évszázados szabályok eltörlésének ügye. Az eddigi áttekintésből kiderült, hogy a 90-es évekre ezek közül egy ilyen korlátozó elem maradt: az, hogy a birtok adásvételek mind a házutáni, mind a tanyaföldek, de az akkor még csak használati tulajdonnak tekintett kaszálók esetében is, csak a debreceni háztulajdonosok között voltak megengedettek s ezt a korlátozó elemet a telekkönyvek B lapjaira bírósági jóváhagyással be is jegyezték. (Az újonnan telekkönyvezett kaszálóföldek B lapjairól ugyan lemaradt, de a város vezetői szerint csak „sajnálatos tévedés folytán”.)⁵⁰⁷

Ez a korlátozás a modern világ körülményei között okozott gondot, főként a birtokok jelzáloggal való megterhelése során. Volt olyan debreceni tulajdonos, aki azért nem kapott kölcsönt több száz holdas birtokára, mert a fenti bejegyzés szerepelt a birtok teherlapján.

Kérésére maga a városi közgyűlés törölte a bejegyzést, de az ügy egyéni megoldásokkal nyilván nem volt elintézhető.⁵⁰⁸

Az ehhez hasonló esetek indokolták azt az általános támadást, amely 1891-ben a birtokforgalom korlátozása ellen és a teljesen szabad adás-vételek megvalósítása érdekében megkezdődött. Beterjesztettek olyan indítványt, amely a birtokszerzés és értékesítés összes korlátait megszüntette volna. A beterjesztő, Lengyel Imre bizottsági tag készséggel elismerte, hogy a század elején fontos indokok alapján hoztak az akkori előjárók a „birtokszerzési korlátozó szabályrendeletet”, mivel a pusztai birtokok nem is tartoztak a város hatósága alá, de érthetetlen volt számára, hogy az 1848. évi XXIII. tc. után, amely „korlátlan birtokképességet” állapított meg; miért maradtak meg e korlátozások?

„Nagyon óhajtottam megtudni – írja Lengyel Imre – hogy éppen 1868-ban, midőn már a koronázás után az 1848. évi törvények és azok szellemében alkotmányos jogaink visszaállítottak, minő fontos indok bírhatta rá a városi közgyűlést azon régi statutum felújítására? Megnéztem az ide vonatkozó közgyűlési határozatot, de abban csak ezen általános kifejezés használtatott: «hogy a létező visszaéléseknek eleje vétessék megbízva a közgyűlés a Városi Tanácsot – mint telekkönyvi hatóságot – hogy a statutumot telekkönyvekben jegyezze fel.»

Arra is hivatkozott, hogy jó néhány esetben e telekkönyvi bejegyzés bírói végzéssel töröltetett ki, ha a tulajdonos fontosnak tartotta. Ez is mutatja, hogy „ezen korlátozás az országosan szabad és korlátlan birtokszerzés jelen korszakában a hitellekkönyvnek törvény által biztosított fogalmával minő ellentétes, visszás, annál fogva tarthatatlan állapotot teremtett”. Mindezek alapján azt indítványozza, mondja ki a közgyűlés az 1868. jan. 25-én, s az 1876. szeptember 7-én

⁵⁰⁷ Uo. 530.

⁵⁰⁸ Uo.

kelt határozatok hatályon kívül helyezését. (Ez utóbbit azért, mert a tanyaföldekről és kaszálókról nem intézkedik). Egyúttal utasítsa a Városi Tanácsot, „hogy az összes pusztaság és kaszáló birtokok telekkönyveiben ... a tulajdon lapokon kitüntetett szabályrendeletek törlesztését a maga útján eszközöltesse.”

Csaknem két évig tartó huzavona után, 1893-ban a közgyűlés végül is a gazdasági bizottság álláspontját tette magáévá. Ez ugyan tovább enyhítette a korlátozásokat, mert eltörölni javasolta a házutáni földek esetében 1876-ban még fenntartott korlátokat, hogy a földvásárlónak debreceni házbirtokosnak kell lennie, de ezt a javaslatot nem terjesztette ki a tanyaföldekre, amelyeken a korlátozás 1893-ban is megmaradt. A korlátozás fenntartásában a legeltetés érdekeire hivatkoztak. Úgy vélték, a statutum feloldásával a lakosság állattenyésztése szenvedne kárt, mert megváltozna a pusztai legeltetés kulcsa. Arra is hivatkoztak, hogy a korlátozások eredményeként a városban egészségesnek tekinthető a földbirtok megosztása, sem latifundiumok, sem életképtelen törpebirtokok nem alakultak ki, így a működő rendszer „a közjó emelésének” eszköze. Arra is utaltak, hogy a telekkönyvek teherlapján szereplő bejegyzés nem ellenkezik az országos törvényekkel, mert azt a bíróságok minden esetben tudomásul vették s nincsenek kárára a birtokforgalomnak sem, hiszen Debrecenben egyáltalán nem olcsóbbak a földek, mint az ország más vidékein s a forgalom sem kisebb. Nem kifogásolta a korlátok fennmaradását a belügyminiszter sem, különösen azután, hogy tájékoztatták a házutáni és tanyaföldek, valamint a legeltetési jog – általunk korábban már ismertetett – kapcsolatáról.⁵⁰⁹ Debrecen úgy érte meg a 20. századot, hogy a szabad birtokforgalom e korlátja továbbra is érvényben maradt.

Összefoglalóan annyit feltétlenül megállapíthatunk, hogy a szabad polgári földtulajdon Debrecen városában 1774 és 1897 között rendkívül vontatottan alakult ki, sokkal lassabban, mint akár a volt nemesi, akár a volt jobbágyi birtokok esetében. Ennek következményei tapasztalhatók a város határában a magántulajdonú és a közösségi (vagy városi) tulajdonú földek arányának alakulásában is.

Előljáróban utalnunk kell arra, hogy Debrecen város soha nem tett különbséget a közbirtokosok földje, illetve a városi közös földbirtok között. A megkülönböztetésnek a rendi korszakból örökölt hiánya maga is „feudális” hagyomány. Ez okozta, hogy a város nem igazán értette Sillye Gábor főispán aggályait a belső

⁵⁰⁹ MNL HBML IV. B. 1405/b. Debrecen város tanácsának iratai, 1891/330., 3160., 1893/2489. Lengyel Imre indítványa viharos vitákat váltott ki. 1893. március 7-én a jogi és pénzügyi bizottság egyetértett az előterjesztővel s úgy vélte „a kérdéses statutumok megszüntetendők lennének”. A tanács állásfoglalása 1893. március 10-én az volt, „hogy a kaszáló és a tanyabirtokra szóló statutumok ez idő szerint még fenntartandók lennének, ellenben a ház utáni ondódi földekre nézve az 1868. jan. 25-én alkotott és 1876. szept. 7-én módosított azon szabályrendelet, mely szerint a ház utáni földek szabad adás-vevés és csere tárgyát csak a házbirtokosok között képezhetik – *megszüntetendő lenne*”. (az én kiemelésem O. I.) Ezt az állásfoglalást március 24-én a közgyűlés elfogadta.

legelő felosztásával kapcsolatban. A város a közbirtokosok földjeivel, a közbirtokosok által megvásárolt földekkel is úgy rendelkezett, mintha azok városi földek lennének, nemcsak azért, hogy korlátokat állított fel a szerzés módja tekintetében, de úgy is, hogy e földekből szabadon szakított ki birtokrészeket, amelyeket a későbbiekben városi földtulajdonnak tekintettek.

*A magántulajdonú és a városi földek (kat. hold),
1856–1909⁵¹⁰*

Év	Városi föld	Magántulajdonú föld
1856	110 186	51 217
1876	94 889	72 099
1884	84 130	82 157
1900	84 552	81 745
1909	85 961	80 323

A táblázat adataihoz a lényegét illetően nem kell sok kommentár. 1856-ban a városi földek az akkor 161 403 kataszteri holdat kitevő határ 68,3%-át alkották, 1909-ben a 166 284 holdnyi Debrecen határának 51,8%-át. A csökkenés kétségtelen, fél évszázad alatt csaknem 25 ezer holddal lett kevesebb a városi földbirtokok s ezzel a területtel jó néhány alföldi város is megelégedett volna, hiszen voltak olyan települések, amelyek összhatára is kevesebb volt 25 ezer holdnál. Mégis a maradék 85 ezer holddal Debrecen városnak több földje volt, mint a város összes magán földtulajdonosának együttvéve. Hasonló arányok ritkán fordultak elő még az Alföldön is.⁵¹¹ Egyenes következménye ez annak a birtokpolitikának, amit a város gyakorolt.

⁵¹⁰ A táblázat forrásai: MNL HBML IV. B. 1113/1. g. Kataszteri iratok, 1851–1858. IV. B. 1021/a. 21. k. Birtokok haszonbérleti iratai. A földek minősége szerinti összesítés (A levéltári rendezés során elkerülte a figyelmet, hogy ugyanazon kataszteri anyag két részéről van szó, amelynek egyik fele a Földmérési Felügyelőség iratai között, a másik e helyen található. A kutatás során egyértelműen tisztázódott a két helyen található iratok összetartozása, annál is inkább, mert a névsor egyik fele volt az egyik helyen, a másik pedig a másikon.) 127/t. Földmérési Felügyelőség iratai, 4. k. Kataszteri birtokívek összesítése é. n. (Az idegen kéz által az iratra írt „1870 körül” megjegyzést az összesítés tartalma cáfolja.) Uo. Kataszteri birtokívek összesítése, 5. k. 1884. IV. B. 1405/d. 35. k. Debrecen szab. kir. város kataszteri birtok íveinek összesítése, 1900. Uo. IV. 127/t. Debrecen 6. k. Kataszteri bírok ívek összesítése, 1909.

⁵¹¹ Szegeden pl. a város a határ 1/3-ának sem volt tulajdonosa, annak ellenére, hogy Kecskeméttel, Hódmezővásárhellyel ellentétben a közlegelőt nem osztotta fel örök tulajdonként, csak kisbirtokot alkotott belőlük. Juhász, 1991. 249.

A városi földtulajdon csökkenése pontosan tükrözi a birtokpolitikának és a polgári földtulajdon kialakulásának azokat a szakaszait, amelyekről az előzőekben részletesen volt szó.

1856-ban már magántulajdonban voltak a házutáni földek mellett a tanyaföldek, de még nem volt kiosztva a bellegelő. Bár a rendelkezésünkre álló forrás nem jelzi, minden bizonnyal magántulajdonú földként szerepelnek a cserei kaszálók is, annak ellenére, hogy a város nevére voltak telekkönyvezve. Megerősíti e feltételezésünket az erdők kimutatása. 1848-ban mintegy 41 ezer hold erdőt írtak össze Debrecen határában, 1856-ban pedig mintegy 25 ezer holdat.⁵¹² A különbség nem abból fakad, hogy 8 év alatt több ezer hold erdőt irtottak ki a városban – ennek egyébként a város irataiban semmiféle nyoma nincs –, hanem abból, hogy 1848-ban a kaszálókat is az erdőhöz számították. Korábban már láttuk, hogy a debreceni rétek döntő többsége erdei, cserei kaszáló volt, amelynek művelési ága éppen ezért erdőként is meghatározható lehetett. Ezek az erdei kaszálók azonban már ekkor is alzálogban voltak. A korábbi években egyébként általában 25–26 ezer hold erdő szerepelt a statisztikai kimutatásokban.⁵¹³ Kézenfekvő tehát, ha 1856-ban 25 ezer hold erdőt írtak össze, akkor a megváltott cserei kaszálókat nem városi tulajdonként, hanem magántulajdonként írták össze.

A magántulajdonú földek mintegy 20 ezer holdnyi növekedése 1856 és 1876 között legalább két tényezővel magyarázható. Az egyik az, hogy két évtized alatt jó néhány városi földet el kellett adni, a mindig kínzó pénzügyi gondokon segítendő. A majorsági földek első darabjainak értékesítésére már az 1850-es évek elején sor került. Az 1860-as években azért folytatták az értékesítéseket főleg a bellegelőn lévő majorsági földekből, hogy a színházépítés költségeit fedezni tudják.⁵¹⁴ Az eladott majorságok természetesen 1876-ban már magántulajdonként jelentek meg. A város beépített területének bővülései újabb utcák nyíltak, jórészt a város keleti oldalán. Északon a gőzmalom felépítése, a Mezőgazdasági Akadémia megalapítása igényelt területeket a városi földekből. De 1876-ban a magántulajdonú földek között írták össze az egyházi, iskolai és más közületi célokra eladományozott földeket is, amelyekről korábban már szóltunk. A Szolnok–Debrecen illetve a Debrecen–Nyíregyháza között megépült vasút területe is csökkentette a városi földeket.

A városi földek csökkenése másik tényezőjének az ún. „kaszáló szaporulatokat” tekinthetjük. Ha figyelembe vesszük, hogy az erdők területe 1856 és 1876 között 25 164 holdról 16 435 holdra csökkent, feltételezhetjük, hogy e csaknem 9 ezer hold terület a rétek, kaszálók kategóriájában jelenik meg, a kiirtott erdőket

⁵¹² Rácz, 1989. 160.

⁵¹³ Uo.

⁵¹⁴ Az 1870. évi jelentés szerzői szerint „a közelebbi években az ún. majorsági földek örök tulajdoni joggal adattak el árverés útján”. MNL HBML IV. A. 1021/g. 16. k. 1870.

nem telepítették újra, hanem kaszálónak használták. Gondot legfeljebb az okozhat, hogy a rétként összeírt földek mennyisége 1856 és 1876 között nem növekedett, hanem 39 440 holdról 13 373-ra, 26 067 holddal csökkent. E jelenségnek is van azonban elfogadható magyarázata: a kaszálók egy részét 1876-ban nem rétként, hanem részben szántóföldként, részben földadó alá nem eső területként írták össze. A szántók növekménye a két évtized alatt csaknem 17 ezer hold volt, terméketlen földként pedig csaknem 10 ezer holdat tartottak nyilván, így a kaszálók csökkenése csak látszólagos. Az erdei kaszálók feltörésére és szántóként való használatára más forrásaink is utalnak.⁵¹⁵

Az 1876 és 1884 közötti növekedés legfőbb magyarázatának a belső legelő felosztását és feltörését tekinthetjük. 1876 és 1884 között a szántóföldek területe mintegy hétezer holddal nőtt, miközben a legelők területe csaknem tízezer holddal csökkent. Aligha kétséges, hogy a csökkenés jelentős részét a bellegelőn kell keresni. Magyarázatot inkább arra kell adnunk, mi az oka annak, hogy a belső legelő kiosztásakor mintegy 14 ezer hold föld került magántulajdonba, de a szántóföldek rovatában csak 7 ezer hold növekmény jelenik meg. Láttuk azonban, hogy a bellegelő területének több mint 28%-a már a felosztás előtt is szántóföld volt, kis és ürge nyilasként vagy más formában, a szántóföldek területének a kiosztott belső legelői földeknél csekélyebb növekedése tehát nem megmagyarázhatatlan.

Feltételezhető, hogy a kiosztott bellegelő feltörése nagyon gyorsan végbement, gyakorlatilag a kiosztás után azonnal. Erre utal egy 1880-ból származó statisztikai összesítés,⁵¹⁶ amely fő vonalaiban már az 1884. évi arányokat mutatja a művelési ágak között, így 4 év elég volt ahhoz, hogy a belső legelő nagy része szántófölddé alakuljon át.

A táblázatból az is egyértelműen látható, hogy 1884 után a magántulajdonú és a városi földek arányában statisztikailag is elemezhető elmozdulás nem történt s Debrecen úgy élte meg az első világháborút, hogy a város határának nagyobbik felét a városi földek alkották. Nem állíthatjuk, hogy hasonló helyzetű települések nem voltak a korabeli Magyarországon. Ezekben a közös földek túlsúlyát azonban jórészt az erdőségek, közöttük is többnyire a havasok okozták. Debrecen azok között a települések között őrizte meg a közföldek túlsúlyát, amelyekben a hagyományosan közös birtoklású határrészek, a legelők, erdők, nádasok éppen a tőkés átalakulás időszakában kerültek magántulajdonba s ezzel többnyire művelési ágak is megváltozott.

A korábbiakban jelzett két elem: a polgári tulajdon jogi feltételeinek megteremtése és a magántulajdonban lévő földek arányának növekedése Debrecenben

⁵¹⁵ 1864-ben Soós Sándor kérte bánki kaszálója egy részének felszántását azzal az indokkal, hogy „a szántás által az erdőségben kár nem okoztathatik”. Uo. IV. B. 1109/a. Prot. 29. k. 1864/8831.

⁵¹⁶ Zelizy, 1882. 584.

párhuzamosan haladt. Az a tény, hogy még a 20. század elején is megtaláljuk a városban a rendi korszak birtoklásának rekvizitumait, teljesen összhangban volt azzal, hogy ekkor még a város volt a legnagyobb földbirtokos. Még valamit, amit már Sillye Gábor pontosan diagnosztizált, ki kell emelni: a város a polgári korszakban sem óhajtott különbséget tenni *közbirtokosok* és a *város földvagyon*a között. Ennek a különbségtételnek a feudális korban nem volt értelme. A distinkció hiánya azonban a polgári viszonyok között egyértelműen a rendi hagyományok megőrzését jelenti.

Vizsgálódásaink végeredménye tehát egybeesik Zoltai megállapításával, ha a részletek kidolgozása nála hiányzott is. Legfeljebb a hangsúlyokat látja másként a ma krónikása. A város vezetőinek és a civis polgárságnak a gondolkodásmódjában valóban kevés nyomot hagytak a szabadelvűség tulajdonjogi elvei. A valóságban azonban lépésről lépésre, több mint száz éven át a rendi tulajdonfelfogás folyamatos visszavonulásban volt. Amit megőrzött, és ahogyan a fejekben őrizte, az mindenképpen méltó a történeti megőrkítésre.

IRODALOM

Balásházy, 1844.

Balásházy János: *Debreczen mint van, s jövendője*. Debrecen, 1844.

Balogh, 1937.

Balogh István: A bellegelő felosztása 1876-ban. = *Debreczeni Képes Kalendárium*, 1937.

Balogh, 1948.

Balogh István: A város és népe. In. Szabó István szerk.: *A szabadságharc fővárosa Debrecen*. Debrecen, 1948.

Balogh, 1973.

Balogh István: *A civisek világa*. Budapest, 1973.

Juhász, 1991.

Juhász Antal: A mezőgazdaság In. Gaál Endre szerk.: *Szeged története III. k.*, Szeged, 1991.

Marx,

Marx, Karl: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* (Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 46. k.) Budapest,

Orosz, é. n.

Orosz István: *A mezőgazdaság tőkés átalakulása Debrecenben és a magyarországi agrárfejlődés*. (Várostörténeti konferencia) Debrecen, é. n.

Orosz, 1979.

Orosz István: Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben In. Kovács Ferenc főszerk.: *Magyarország története tíz kötetben VI. k.* Magyarország története 1848–1890 Budapest, 1979.

Orosz, 1986.

Orosz István: Az alföldi mezővárosi parasztság termelési eljárásai a XVIII. században és a XIX. század első felében In. Novák László szerk.: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*, Nagykőrös, 1986.

Orosz, 1988.

Orosz István: *Szerkezeti változások a XIX. századi magyar mezőgazdaságban*. Budapest, 1988.

Orosz, 1992/a

Orosz István: A debreceni belső legelő használata a XVIII. században és a XIX. század első felében. *Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve XIX. k.* Debrecen, 1992.

Palugyai, 1853.

Palugyai Imre: Magyarország történeti földtani újabb leírása II. k. *Szabad királyi városok leírása*, Pest, 1853.

Penyigei, 1980.

Penyigei Dénes: Debrecen erdőgazdálkodása a XVIII. században és a XIX. század első felében. *Agrártörténeti Tanulmányok 7.* Budapest, 1980.

Rácz, 1989.

Rácz István: A debreceni civis vagyon. *Agrártörténeti Tanulmányok 14.* Budapest, 1989.

Szabó, 1928.

Szabó István: *Debrecen 1848–49-ben*. Debrecen, 1928.

Szabó, 1947.

Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös röghözkötöttség korában*. Budapest, 1947.

Szűts, 1894.

Szűts Mihály: Debrecen mezőgazdasági története. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, Budapest, 1894.

Varga, 1971.

Varga János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Budapest, 1971.

Zelizy, 1882.

Zelizy Dániel: *Debreczen szabad királyi város egyetemes leírása*. (Szerk.: Zelizy Dániel) Debrecen, 1882.

Zoltai, 1902.

Zoltai Lajos: Debrecen 200 év előtt. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, Budapest, 1902.

Zoltai, 1905.

Zoltai Lajos: Birtokmegoszlás Debrecenben. = *Magyar Gazdák Szemléje*, Budapest, 1905.

Zoltai, 1935.

Zoltai Lajos: *Tejtermékek és húsfélék vetélkedése a régi debreceni háztartásban*. Debrecen, 1935.

CÍVISMENTALITÁS-CÍVISGAZDÁLKODÁS

A debreceni földművelő polgárok, a cívisek politikai állásfoglalásait és gondolkodásmódját elemezte Irinyi Károly tanulmánya az Alföld 1986. évi decemberi számában. A város társadalmát az 1910-es éveket megelőző időben preindusztriális közösségként jellemezte, amelyben a cívisek „tömbszerűen képviselt álláspontja” a helyi várospolitikában többnyire prioritást kapott, annak ellenére, hogy az intézményrendszerben, így mindenekelőtt a törvényhatósági bizottságban politikai monopóliumot a „gazdák” nem élveztek.

Tanulmányában – sok megszívlelendő és következményeiben végiggondolandó megállapítás mellett – nem vetődött fel a rövid eszmefuttatásunk címében jelzett kérdéskör: a cívis-gondolkodásmód és -gazdálkodás összefüggése, hiszen feladatának elsősorban a politikai mentalitás elemzését tekintette.

Távol áll tőlünk, hogy valamiféle primitív vulgármarxista álláspont alapján minden egyes debreceni cívispolgár esetében szoros kapcsolatot tételezzünk fel gazdálkodás, az anyagi meghatározók és a politikai nézetek, világvélemény, műveltségi eszmények stb. között. Úgy véljük azonban, vizsgálódásaink kiindulópontja lehet az a hipotézis, hogy a politikában jól körülhatárolható tömböt alkotó cívisek gazdálkodásának is van közös, a történetkutatás eszközeivel és forrásaival megragadható eleme, legfőképpen az, hogyan reagált a debreceni földművelő polgár a tőkés gazdasági berendezkedés hatásaira, mai divatos szóval azt is mondhatnánk, kihívásaira.

E hatások közül csak a földbirtokmegoszlás és a cívisbirtok termelési szerkezetének kérdéseivel kívánunk foglalkozni.

Talán nem lesz érdektelen, ha előljáróban arra a kérdésre keresünk választ, milyen létszámú volt az a földbirtokos-földművelő cívisréteg, amelynek magatartását Irinyi Károly is vizsgálta? Ha a tőkés korszak statisztikai birtokkategóriáiban gondolkodunk, 20 kataszteri holdban határozhatjuk meg a cívisgazdaságok alsó határát, 300–500-ban a felsőt. Ez utóbbit sem fogjuk magasnak tartani, ha számításba vesszük, hogy a cívispolgárság olyan neves képviselőjének, mint Balogh István, 1893-ban 317, 1911-ben 303 kat. hold. földbirtoka volt, Bányai Istvánnak 1876-ban 339, 1903-ban 306, Magyar Gábornak 1876-ban 233, 1893-ban

347, Úry Mihálynak és leszármazottainak 1876-ban 65, 1893-ban 239, 1903-ban 345, 1911-ben 361 kat. hold.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Debrecen város földbirtokmegoszlását a ránk maradt kataszteri felvételek jóvoltából több metszetben is vizsgálni tudjuk a 19–20. században, így 1856-ban, 1876-ban, 1884-ben, 1900-ban és 1909-ben. E birtokmegoszlásnak több sajátos vonása is van. A város 166 ezer holdas határa 1849 után a világháborúig nem változott, s ezen belül mindvégig igen magas maradt a közös használatú és városi tulajdonban lévő föld. Ez 1856-ban mintegy 110 ezer holdra: terjedt ki, de 1909-ben sem volt kevesebb 85 ezer holdnál. A magántulajdonban lévő földeknek két nagyobb növekedését tapasztaljuk: 1856 és 1877 között, amikor értékesítették a város „majorsági” földjeinek jelentős többségét (így csökkent a városi birtok 1856 és 1876 között 110 ezer holdról 95 ezer holdra), illetve 1877 után, amikor hosszú huzavona után kiosztották a ház- és tanyabirtokosok között az ún. bellegelőt. Ennek eredményeként csökkent a közös földek aránya 85 ezer holdra, de még így is meghaladta a határ felét. Ez a helyzet teljesen ellentétes volt azzal, amit a magyar mezőgazdaságban 1848 után tapasztalni lehetett. A tőkés átalakulás a „szabad” föld és a birtok korlátlan hasznosítása jegyében a legtöbb helyen megszüntette a közös földeket, ami nemcsak a legelők (és részben az erdők) felosztását, de szántófölddé alakítását is eredményezte. Debrecenben ez a folyamat sértetlenül hagyta a csaknem 50 ezer holdas Hortobágyot (ma már nyugodtan mondhatjuk, szerencsére), éppen annak a civispolgárságnak a magatartása nyomán, amely ragaszkodott a gazdálkodás hagyományok által szentesített feltételeihez.

A magántulajdonú földek megoszlásának legfőbb sajátossága a viszonylagos állandóság. 1856-ban 3177-en, 1876-ban 3320-an, 1884-ben 3095-en, 1900-ban 2745-en, 1909-ben 3083-an osztoztak Debrecen magántulajdonú földjei felett, ha az egészen törpe, egy hold alatti „földbirtokok”-tól eltekintünk. Ez az állandóság is homlokegyenest ellenkezik mindazzal, ami az ország más tájain és más településein történt, ahol a földbirtokok elaprózódása hihetetlen arányokat öltött.

A földbirtokkal rendelkezők számának állandóságát – több más tényező mellett – a mezőgazdaságból élő népesség arányszámának fokozatos csökkenése biztosította. 1870-ben Debrecenben 7603-an keresték kenyerüket a mezőgazdaságban, 1910-ben 9166-an. Az abszolút számok emelkedése ellenére a mezőgazdasági népesség az összes keresőknek 1870-ben még 34,9%-át, 1910-ben csak 21,7%-át jelentette. Ez az 1/5 lényegesen alacsonyabb az agrárnépesség 2/3-os országos arányánál. Hiányzott a városból az agrárproletárok és törpebirtokosok óriási nyomása, ami torz birtokstruktúrát teremtett másutt, de a korábbi birtokpolitika miatt a nagybirtok is. Az 1000 holdon felüli birtokok száma 1856–1909 között változatlanul 3–4 volt, köztük a korábbi híres kereskedő Rickl családé, területe is 5–7 ezer hold között mozgott, azaz nem érte el az összes magántulajdonú föld területének 9–10%-át.

Mindezekről meghatározottan nem csökkent az említett hat évtized alatt a 20–500 holdas cívisbirtokok száma és aránya sem. 1856-ban 500 cívisgazda (az összes földtulajdonos 15,7%-a) birtokában volt a magántulajdonú földek 63,16%-a, 1876-ban 746 gazda (22,46%) birtokában 71,35%-a, 1884-ben 778 gazda (25,14%) birtokában 67,5%-a, 1900-ban 852 gazda (31%) birtokában 71,8%-a és 1909-ben 835 gazda (27,08%) birtokában 68,6%-a. Az adatsorok nemcsak arról árulkodnak, hogy a cívispolgárok száma nem csökkent, inkább növekedett, hanem arról is, hogy a kezükön lévő föld is nagy állandóságot mutatott, hiszen mindössze a magántulajdonú földek 63%-a és 71%-a között ingadozott. Ez a 32–57 ezer kat. hold föld, ami az említettek tulajdonában volt, s az idők folyamán nem kevesbedett, hanem növekedett, arra is utal, hogy a debreceni gazdálkodó polgárok el tudták érni, hogy a közös földekből magánkézre jutó birtokok elsősorban az őtulajdonukba kerüljenek. A változásoknak ezt az irányát az egyéni életutak vizsgálata teljes mértékben megerősíti. A birtokmegoszlás elemzése több tanulsággal szolgálhat. Az a birtokoscsoport, amely 1856 és 1909 között kis ingadozással az összes magántulajdonú földbirtok mintegy 2/3-át kezében tudta tartani, nem tekinthető egy közösség szétmorzsolódó részének. Márpedig Debrecenben az volt a helyzet. Azt sem állíthatjuk, hogy a kategórián belül nagy átrendeződés ment volna végbe, hiszen a birtokkategóriába tartozó cívis földtulajdonosok száma arányosan nőtt a kezükön lévő földterülettel, s a fenti évek sorrendjében egy birtokosra átlagosan 64, 68, 71, 69, illetve 65 hold föld jutott. Semmi nyoma nincs tehát annak a nagy birtokprózódásnak, ami a magyarországi földbirtokviszonyokat ezekben az évtizedekben leginkább jellemezte. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a törvényszerű birtokváltozások e réteget ne érintették volna. A cívispolgárok hangadói általában a jelentősebb birtokgyarapítók közé tartoztak. A Bethlen utcai (akkor még Kis Mester utcai) Balogh család 1856-ban 93 hold földdel indult a birtokgyarapítás útján, 1911-ben a második nemzedékhez tartozó Balogh Istvánnak – mint már említettük – már 303 holdas birtoka volt. Polgári András 1857 és 1884 között 87 holdról 274 holdra növelte birtokát. Öry Mihály birtoka ugyanabban az időben 55 holdról 239-re gyarapodott. Trássy Alajos 1876-ban még 127 holdas birtokát Trássy Géza 1911-ig 277 holdra növelte. Igen jellegzetes a Balmazújvárosról Debrecenbe költöző, a Kis Mester utcán házat vásároló, s a cívismentalitással teljesen azonosuló Kertész fivérek: István, Mihály és János birtokszerzéseinek útja. Kertész István 1876-ban 124, 1893-ban 312, Kertész Mihály 1876-ban 125, 1903-ban 171, Kertész János 1876-ban 119, 1903-ban 209 holdas birtokos. Ifjabb Kertész István 1911-ben már 352 holdon, Kertész Imre 302 holdon gazdálkodott. A cívisek vezéregyéniségei közé tartozó idősebb és ifjabb Jóna István kezén is csaknem megkétszereződött 1876 és 1903 között a földbirtok, mert 246 holdról 481-re nőtt.

A nagy birtokszerző karrierек természetesen csak úgy valósulhattak meg egy olyan csoport esetében, amely birtokainak összterjedelmét tekintve meglehetősen állandóságot mutatott, ha olyanok is akadtak, akik kénytelenek voltak birtokaik

csökkenését elszenvedni. A belső mozgások igen aprólékos feldolgozása még a jövő kutatások feladata lesz. A vizsgálatok kezdetén nem érdektelen talán arra hivatkozni, hogy 1876 és 1893 között 207 birtokból álló esetlegesen kiválasztott mintából 19 új birtokos emelkedett az elemzett kategóriába, 45 birtok szűnt meg, 23 birtoknál csökkent a földterület, 7-nél változatlan maradt, 113-nál növekedett egy olyan periódusban, amikor a bellegelő kiosztásával lehetőség nyílt a földbirtokokat nemcsak mások rovására növelni.

Az elmondottak után aligha járunk messze az igazságtól, ha megállapítjuk, hogy Debrecen gazdálkodását 1849 és 1918 között alapvetően a cívisbirtokok határozták meg.

Debrecen egyedi jellegét e tekintetben akkor értjük meg igazán, ha figyelembe vesszük, hogy Magyarország birtokstruktúrájából éppen az egészséges közép-birtok hiányzott. A birtokviszonyok kortárs elemzői is ezt fájlalták leginkább, s ezeket a birtokokat tekintették az „amerikai utas” agrárfejlődés letéteményeseinek az első magyarországi marxista szakírók is. Kétségtelen, hogy a hazai földbirtokstruktúra igen egészségtelen módon polarizálódott az óriási latifundiumokra és a majdnem teljesen életképtelen törpebirtokokra. Ez a torz birtokmegoszlás nem segítette elő a tőkés mezőgazdaság kibontakozását. Tévedés lenne azonban azt gondolni, hogy a tőkés mezőgazdaság hiánya vagy minimális mértéke, mint Debrecenben, valamint a törpebirtok csekély volta automatikusan tőkés agrárgazdaságot teremtett; hogy az életképes közép-birtokok természetüknél fogva gyorsabban kapitalizálódtak, mint a feudális eredetű latifundiumok vagy a fennmaradásért élet-halálharcot vívó törpebirtokok. A közép-birtokok számából és egy adott közösség gazdálkodásában betöltött nagy szerepéből még nem szabad a kapitalizálódás magasabb szintjére következtetni. A lehetőségből nem mindig lesz valóság. A debreceni cívisgazdaságok termelői magatartásukat tekintve nem voltak tőkés üzemek. A 19. század második felében és a 20. század elején a múltat, s nem a jelent vagy a jövőt testesítették meg.

Ennek egyik legfőbb jele a piacorientáltság csaknem teljes hiánya. A debreceni parasztpolgárok gazdaságát más alföldi városokhoz hasonlóan a 19. század első feléig az extenzív állattartás dominanciája határozta meg. A termelés valójában nem a szántóföld, hanem a legelő és a kaszáló körül szerveződött. Az igazi töke és áru nem a szántóföld és terméke, a gabona, hanem a teletetés néhány hónapját leszámítva egész évben a pusztákon legeltetett állat, főként a szarvasmarha és a juh volt. Ez a hagyományos alföldi üzemtípus – itt most nem vizsgálható okokból – a 19. század első felében mély válságba került. A kilábalás átmeneti lehetőségét az 1850–60-as évek gabonakonjunktúrája biztosította. Ennek hatására széleskörű legelőfeltörések kezdődtek, s az alföldi gazdaságok – kicsik és nagyok egyaránt – megpróbálták állat és állati termékek helyett gabonát piacra vinni. Az amerikai búza versenye azonban a 19. század utolsó harmadában ezt a törekvést is megghiúsította. A három évtizedes agrárválságból csak azok az üzemek

tudtak kilábalni, amelyek a gabonatermelésről intenzív takarmánytermelésre és ipari növények termelésére, valamint mindezek függvényében istállózó állattenyésztésre, tejgazdálkodásra tértek át, vagy nagy tőkebefektetéssel intenzív talajműveléssel, talajerő-visszapótlással s magasfokú gépesítéssel nagy hozamokat produkáltak.

Mindezekből a Debrecen mezőgazdaságát meghatározó cívisgazdaságok termelésében alig tapasztalunk valamit. Debrecen parasztpolgárai már az 1850–1860-as évek gabonakonjunktúrájába sem kapcsolódtak be, s ezzel rugalmatlannabbnak bizonyultak a többi alföldi város hasonló jellegű termelőinél is. Igen jellemző módon a mintegy 14 ezer holdas belső legelőt 1877-ben akkor osztották fel és alakították szántófölddé, amikor vége volt a gabonakonjunktúrának, s megkezdődött az agrárválság. A gazdálkodási ideál a 18. századi legeltető állattartásra épülő extenzív üzem volt, amely Debrecenben kövületként őrződött, s már az Alföld más településein sem volt nyoma a 19. század második felében. A Hortobágy hasznosítása körüli vitákban a cívismagatartás lényege: megvédeni ennek az archaikus gazdálkodási formának egyre szűkülő bázisát. (Ezt a magatartást nem teszi progresszívvé, hogy ma egészen másként ítéljük meg a legelőfeltöréseket s a legeltető állattartást, mint a kortársak.) Az állattartás módjának változatlanságát az mutatja, hogy a 19. század utolsó harmadában is a szarvasmarháknak 84%-át, a juhoknak 92,5%-át tartották a hortobágyi legelőkön, olyan módon, hogy a tavasszal kihajtott állatokat csak ősszel hajtották be a telelőhelyekre. Rendkívül alacsony maradt a szántógazdaságok technikai színvonala is. A határ kétharmadát jelentő cívisgazdaságokban, a több mint 50 ezer hold művelésében 1895-ben csak 10 gőzerővel hajtott és 16 járgányos cséplőszekrényt alkalmaztak, amikor a Dunántúlon legalább járgányos cséplőgépe már a 15–20 holdas parasztgazdaságnak is volt. Mindössze 11 volt az aratógépek és 156 a vetőgépek száma. Csaknem teljesen ismeretlen volt a műtrágyázás, az ipari és takarmánynövények termelésének aránya a vetésterületben nem érte el a 7%-ot. Nem csodálkozhatunk, hogy a termés hozamok is az országos átlag alatt maradtak.

Tőkés vállalkozási formának a 19. század utolsó harmadában, Debrecenben a sertésenyésztés és -hizlalás tűnik. 1895-ben a legnagyobb sertéstartók: Berger Henrik és társai, Fried Emil és Leó, ifj. Kertész Mihály, Klein Mór, Liedermann Mihály, Liptai Miklós, Nagy Jakab, Steinfeld Mihály. Közöttük csak Kertész Mihály sorolható a cívisek közé.

A legnagyobb problémát azonban – véleményünk szerint – nem az okozta, hogy a cívispolgár ragaszkodott az archaikus termelési ideálhoz, hanem az, hogy a földbirtok magához vonzotta, és a hagyományos termelési szerkezet mellett improduktívvá tette a más szférákban felhalmozódott tőkét is. A tragikus elmaradás abból fakadt, hogy a nagy kereskedő- és iparosfamíliák is földbe fektették tőkéjüket a 19. század második felében, azaz egy olyan szférába, ahol a vállalkozás lehetőségei minimálisra csökkentek. Elég csak az 1000 holdnál is na-

gyobb földbirtokos Rickl család példájára utalni, vagy az építési vállalkozó Vecsey Imrére, akinek 1876-ban már 440 hold földbirtoka volt, a Sesztina családra, akik Debrecenen kívül szereztek nagy birtokokat, a Jónákra, akik korábban mészáros- és marhakereskedő-dinasztiának számítottak, a Szathmáryakra, akik kereskedők voltak, a sertésvágó hentes Vásáryakra, a kőműves Bartsaiakra, a sertéskereskedő Pálffyakra. A példákat tetszés szerint lehetne szaporítani.

A földművelő cívispolgárok társadalmi súlya Debrecenben nemcsak azért nem csökkent, mert a cívisbirtok a belső birtokmegosztásban meg tudta őrizni hadállásait anélkül, hogy kapitalizálódott volna, hanem azért is, mert a városi társadalom más hagyományos rétegeiből is jó néhányan ide kerültek. A századfordulóig ezt a nem porladó, de egyre szilárduló gazdálkodó cívistömböt a kapitalista fejlődés által kitermelt új rétegek nem tudták felbomlasztani.

Ezt igazolják a legtöbb adót fizetők megosztására vonatkozó elemzések is.

Ha három időmetszetben, 1849–50-ben, 1876-ban és 1898-ban vizsgáljuk azt a 145 főből álló csoportot, amely az adójának nagysága révén a város elitjét alkotta, s közöttük törvényhatósági bizottsági tagként, illetve póttagként 110, a várospolitikai alakításának is részese volt az 1873. évi virilista törvény megalkotása után, a földbirtokosok nagyfokú stabilitását tapasztalhatjuk.

A 145 adófizető között földbirtokos volt 1848–49-ben 60 (41,37%), 1876-ban ugyancsak 60 (41,37%), 1898-ban 73 (50,3%). Közben a kereskedők számaránya 23,45, 17,24, ill. 22%; az iparosoké 24,13, 15,17, ill. 10,3%, a tőkés és járadékosoké 10,34, 9,65, ill. 4,1% volt, s csak a hivatalnokok és értelmiségiek (köztük elsősorban az ügyvédek) arányszáma emelkedett 0,1%-ról 14,48, ill. 13,1%-ra. Számottevő változás csak a századforduló után kezdődött, amikor a földbirtokosok aránya a legtöbb adófizetők között számottevően csökkent.

Irinyi Károly megállapítását a debreceni társadalom preindusztriális jellegéről a század fordulót megelőző évtizedekben – úgy vélem – az elmondottak megerősítik. Bár a gazdaság és a mentalitás között nem mindig szükségszerű és törvényszerű a szoros kapcsolat, a debreceni cívis mentalitásának archaikus elemei gazdálkodásának régimódiságával teljes összhangban voltak. Az utókornak nem akkor teszünk szolgálatot, ha mítoszokat táplálunk és éltetünk, inkább akkor, ha a valós múlt bemutatásával önvizsgálatra készítjük.

**A HAGYOMÁNYOS ELEMÉK TOVÁBBÉLÉSE
DEBRECEN GAZDASÁGÁBAN ÉS TÁRSADALMÁBAN
A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN**

A nagyhatárú alföldi városok, közöttük Debrecen történetének kutatása a jobbágyfelszabadítás utáni korszakban felvet néhány olyan problémát is, amelynek feltárása módosíthatja eddigi ismereteinket a magyarországi tőkés átalakulásról.

Az 1693. évi privilégiummal és az 1715. évi országgyűlési becikkelyezései a feudális rendi keretek közé véglegesen betagozódó Debrecen 1848 utáni fejlődésének fő kérdésévé az vált, hogy a tőkés átalakulás során a város gazdasága és társadalma ki akart-e, ki tudott-e szabadulni a rendi meghatározottság bilincseiből, képes volt-e a feudális-rendi gazdaságot önerőből tőkés gazdasággá alakítani?

Egy rövidre szabott tanulmány keretei között e szerteágazó és szövevényes kérdéskörnek csak három elemére van módunk kitérni.

1. Bizonyítani kívánjuk azt az előfeltételezést, hogy Debrecen szabad királyi városa, más magyarországi szabad királyi városoknál és nagyhatárú alföldi agrárvárosoknál hathatósabban és bizonyos fokig eredményesebben igyekezett megőrizni gazdaságának rendi-feudális, azaz hagyományos elemeit, nemcsak a 19. század első felében, amikor – Hajnal István kifejezésével élve – a „szokásszerűsége” nyugvó termelési és társadalmi szerkezetek bomlásának jegyei már tapasztalhatók voltak a magyar gazdaságban és társadalomban, hanem a század második felében is, amikor az 1848-as forradalom eredményeként a legtöbb területen elhárultak az akadályok a tőkés fejlődés előtt.
2. Az egységes tömbként megjelenő és a város vezetésében is nagy szerepet játszó civis polgárok viszonyainak elemzésével rá kívánunk mutatni, hogy a társadalom struktúrája is rendies szerkezetű és mentalitású maradt egészen a századfordulóig.
3. Végül indokolni kívánjuk, hogy a század utolsó harmadában meginduló kapitalizálódás a hagyományos magatartásformákkal szembe fordulóknál is sajátos kérdéseket vet fel.

Nem hagyományokhoz ragaszkodó debreceni civis, hanem a többféle tőkés vállalkozással próbálkozó ügyvéd, Telegdi Kovách László, aki az 1840-es években sok lapnak volt levelezője, írta Debrecenről jó tíz évvel a polgári forradalom

előtt: „ezen város inkább szántóvetők lakhelye, mint mesterembereké s művészeké. Minden lakos – a sajátlagos földművelőt kivéve – két mesterséget gyakorol; a csizmadia, varga, kereskedő, pap, ügyvéd, tanító egyszersmind földművelő – elannyira, hogy szoros értelemben vett hivatásuk csak mellékes. S így egészen meg van a dolog fordítva (mint) a külföldi városokban, hol a mesterembereknek semmi ösmeretük nincs a földművelésről”.

Jó negyven évvel később, 1882-ben Zelizy Dániel szinte semmi változást nem tapasztal. Azt írja Debrecen szabad királyi város egyetemes leírásában, hogy „a földművelés és állattenyésztés talán a legelső helyen említendő a lakosság foglalkozásai között. A mezőgazdaság sokkal nagyobb kört tart magához lekötve, mint ezt a népszámlálás 1881. évi adatai feltűntetni képesek”.

A mezőgazdaság túlsúlya Debrecenre a középkor és a kora újkor századaiban ugyanúgy nem volt jellemző, mint a Telegdi Kovách által emlegetett nyugati városokban. A fordulat a 18. század második felében következett be, amikor a kétségtelenül korábban is meglévő gyakorlatot 1774-ben a Forgách-féle királyi biztosság kötelezővé tette s véglegesen és elválaszthatatlanul összekapcsolta a háztulajdont és a földtulajdont megállapítván, hogy a belső telek harmincszorosa illeti meg a házbirtokost a város külső határán. A földet nem lehetett műveletlenül hagyni, az az iparos vagy kereskedő háztulajdonos, aki nem akart mezőgazda lenni, az is kényszerült földet művelni.

A szabad királyi városok lakói a polgári átalakulás előtt is tulajdonosai voltak földjeiknek, szemben a csak haszonélvezőknek tekinthető jobbágyokkal. Ez fejeződött ki abban, hogy a *caducitas* a várost, mint közösséget illetve meg annak ellenére, hogy maga a város az uralkodó *peculiumának* számított, szemben a jobbágyközösségekkel, ahol a magvaszakadt jobbágy javai az uraságra szálltak. A városi földbirtok azonban valódi tulajdon mivolta ellenére sem volt polgári értelemben vett, szabadon adható-vehető, elidegeníthető, megterhelhető szabad föld, mert a rendelkezés elé a feudális jogrend számtalan korlátot állított. Ilyen korlát volt az említett háztulajdon és földtulajdon elválaszthatatlansága a város saját földjein, az 1818-ig gyakorolt újraosztás a bérelt pusztákon, az ún. cenzuális földeken, a megszerezhető (bérelhető) föld felső határának megszabása a cenzuális és kaszáló-földek esetében s egyáltalán az a tény, hogy a város 166 ezer holdas határának több mint fele 1850 körül még mintegy 110 ezer hold osztatlan közös birtok (legelő, erdő és városi majorságnak nevezett szántó) volt. A ház utáni földek időszakos újraosztása már 1774-ben, a cenzuális földeké pedig 1818-ban megszűnt, de a közföldnek számító bellegelők egészen 1876-ig (!) osztottak ún. kis nyilasokat és ürge nyilasokat, amelyekben természetesen megmaradt a város rendelkezési joga.

A 19. század második felében a városi majorságok értékesítésével, majd a 16 ezer holdas bellegelő felosztásával és magánkézbe adásával a városi közföldek aránya 85 ezer holdra csökkent, de még ez is több volt, mint a teljes határ 50%-a.

Az 1854-ben (másodszer is) meg váltott cenzuális földeket sem a vásárló polgárok, hanem a város nevére telekkönyvezték s a kaszáló földek is csak az 1890-es években kerültek az egyéni birtokosok tulajdonába. A polgári szabad föld elvének deklarálása időszakában, a 19. század második felében, Debrecenben azt hangoztatták, hogy az egyes birtokosoknak csak haszonvételi jogaik vannak, ez a haszonvétel a későbbi nemzedékek tagjait is megilletik, „mikről az élő közösség érvényesen csak oly módon intézkedhetik, hogy intézkedése által az utókor joga sérelmet ne szenvedjen”. E szemlélet magyarázza, hogy a háztulajdon és földtulajdon külön értékesítésének lehetőségét csak 1893-ban engedélyezte a város. A hagyományos kötöttségekhez való ragaszkodás célját is világosan megfogalmazták 1882-ben; a modern ökonómia elveinek érvényesülése polarizálná a városi középosztály mindhárom csoportját, a gazdákat, az iparosokat és a kereskedőket, amit a városnak „eddig még saját területén sikerült meggátolnia”, noha a korlátlan verseny már érezteti romboló hatását. „Hogy Debreczen gazda közönsége – folytatódik az érvelés –, úgy a latifundiumok, valamint a telekparányok képződésétől s azok következményei káros hatásától ez ideig meglehetősen meg tudta magát óvni – azt a birtoklás oly mibenlétének köszönheti, mely mellett a szerzés maga, annak mérve s az átruházás módozata, bizonyos körülírt feltételekhez volt kötve, mely feltételek egészen a legközelebbi évekig épségben fenn is tartattak s melyeknek egy kis része még ma is fennáll s gyakorolja hatását.” A fenti sorok megfogalmazója, Király Ferenc is világosan látja, hogy ezek az elvek csak addig érvényesülhetnek, míg meg nem valósul a belterjes földművelés, melynek nagymérvű tőke és munka befektetések képezik alapját, s amely „a birtokra nézve teljesen szabad rendelkezést követel magának”. Nemcsak az idézetek, de a debreceni mezőgazdaság valódi állapotának ismerete is annak megállapítását követeli meg, hogy a 19. század végéig Debrecenben nemcsak a hagyományos rendi keretekhez való makacs ragaszkodást, de a hagyományos mezőgazdasági termelés konok megőrzésére való törekvést is tapasztalhatjuk egy teljesen megváltozott világban.

A földtulajdonviszonyok alakulásáról tehát összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a hagyományos kötöttségek szívós továbbélése nem segítette elő, hanem gátolta a tőke behatolását. A rendelkezés szabadsága és a használat korlátlanága, a klasszikus római jogban a „Jus de substantia rei disponendi”-nek nevezett elv, amit a tőkés tulajdon legjellegzetesebb vonásának is tartottak, sokkal lassabban vált általánossá a város határában, mint Magyarország más vidékein. Míg a jobbágyfelszabadítás és az ősiség eltörlése az ország más helyein nem állított korlátot a nagy birtokszerzésekre, de a birtokok elvesztése elé sem, s ezáltal elősegítette a tőkés differenciálódást, Debrecenben sokáig makacsul ragaszkodtak azokhoz a felső birtokhatárokhöz, amelyeket még a 18. században állapítottak meg (cenzuális vagy tanyaföld esetében 90 hold, ház utáni földeknél kb. 36–40 hold). A szabadabbá tett birtokforgalom csak a század utolsó harmadában eredményezett néhány 200 holdnál terjedelmesebb birtokot, 1850 körül ilyeneket nagyrészt csak a városi földek bérlete eredményezett.

Ha a tulajdonviszonyok mellett a termelési szerkezet helyzetét is vizsgálni kívánjuk, abból kell kiindulni, hogy a tőkés gazdaságban e termelési szerkezetet – mint ismeretes – alapvetően megszabja a piac, ahol a termék árúvá válik. A tőkés piacon az árak szabályozója az átlagos termelési költség és az átlagprofit. A mezőgazdasági üzemek fejlettségét, tőkés jellegét az is mutatja, mennyire tudnak alkalmazkodni az adott árstruktúrához, piaci feltételekhez és azok változásaihoz.

Debrecen esetében a főbb agrártermékek és a mezőgazdasági munkaerő árának adatai rendelkezésünkre állnak már a 17. századtól kezdve, így a hosszú időtartamok változásai is vizsgálhatók, de természetesen az ársorok a gyors változásokat is kimutatják. Az összes rendelkezésünkre álló adat azt mutatja, hogy a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekben Magyarországon robbanásszerű árváltozások történtek s ez alól Debrecen sem tudta kivonni magát. Az 1840-es évek – egyébként is emelkedő tendenciájú – árszintje az 1850-es években kiugróan nőtt, a húsárak 100%-kal, a gabonafélék árai mintegy 50%-kal, a táplálkozásban fontos szerepet játszó szalonna 60%-kal, a bor 80%-kal, a mezőgazdasági bérmunkások napszáma pedig mintegy 60%-kal. E robbanásban társadalmi és gazdasági okok egyaránt közrejátszottak. A krími háború és Oroszország kiesése az európai gabonaszállítók sorából magyarázza a gabonaáraknak az 1870-es évekig tartó emelkedését, a kényszerárfolyamok, a limitációk megszűnése az egyéb árakban bekövetkező ugrást, a jobbágyság megszűnése pedig a munkaerő árának növekedését. A változások tendenciája a század második felében azonban eltérő, a húsárak újabb 90%-kal, a napszámbeérek mintegy 40%-kal nőttek, míg a gabonaárak a századvégi gabonaválság miatt csökkentek, s stagnált a szalonna ára is.

Ezek az arányok is mutatják az árszerkezet, vagyis a piac belső módosulásait, még inkább nyilvánvalóvá válnak azonban az árszerkezet eltolódásai, ha a hosszú szakaszok tendenciáit vesszük szemügyre. Az 1800–1850 közötti átlagárakhoz képest a húsárak átlagosan 3,16, a szalonnaárak 1,5, a búzaárak 1,69, a mezőgazdasági munkabérek pedig 1,95-szörösükre nőttek. A gabonatermelésre orientált gazdaságok rentabilitása és jövedelemtermelő képessége csak akkor lehetett biztosított, ha a hozamok emelkedtek, vagy a termelési szerkezetben a gabonát jövedelmezőbb növényfélések helyettesítették, mert az árak kisebb mértékben növekedtek (a húsárak kivételével), mint a mezőgazdasági munkabérek.

Az árszerkezet egészének vizsgálata azt mutatja, hogy a piac a magas hozamú, intenzív állattenyésztés fejlesztését igényelte, mert az állati termékek közül a legfontosabbnak, a húsnak állandó konjunktúrája volt a század második felében.

A 18–19. század fordulójáig nemcsak a debreceni parasztpolgárok, de más alföldi városok és mezővárosok gazdái is olyan termelési rendszerbe éltek, amelyet az alacsony hatékonyságú és hozamú állattartás dominanciája jellemezett. A termelés valójában nem a szántóföld és terméke a gabona, hanem a kaszáló és legelő illetve terméke a széna körül szerveződött. A kenyér, a gabona természetesen döntő fontosságú a társadalom élelmezése szempontjából s e társadalmak is önel-

látásra törekszenek kenyérfélékből, az igazi érték, és piacra vihető áru azonban nem a gabona, hanem a teletetés néhány hónapját kivéve egész évben a pusztákon, Debrecen esetében a Hortobágyon legeltetett állat, főként a szarvasmarha és a juh volt. Ismeretes, hogy ez a hagyományos alföldi gazdálkodás már a napóleoni háborúk alatt megélte első nagy válságát; amikor a negyedszázados gabonakonjunktúra hatására több tízezer hold legelőt törtek fel gabona alá s ezáltal csökkentették a pusztai állattartás bázisát. Ez a bázis véglegesen az 1850-es 60-as években, a második nagy gabonakonjunktúra idején szűnt meg, amikor csaknem teljesen elfogytak a rétek és legelők, főként az Alföldön, a pusztai állattartás korábbi fő területén.

Az extenzív állattartásra épülő rendszer, amelynek fontosságát olyan kortársak is jól látták, mint Balásházy János, aki szerint a debreceni gazda fő cassája a lábajszószágban van, válságát az ötvenes évek gabonakonjunktúrája feledtetni tudta. Szerinte az országban szinte monokultúras gabonagazdaságok születtek a legelők és a rétek helyén s az alföldi gazdaságok – kicsik és nagyok egyaránt – megpróbálták állat és állati termék helyett gabonát piacra vinni. Az osztrák piac, a vasútépítéssel javuló szállítási feltételek nagy lehetőségeket biztosítottak. A század utolsó harmadában azonban az amerikai búza versenye válságot okozott. Ebből csak azok az üzemek tudtak kilábalni, amelyek a gabonatermelésről az intenzív takarmánytermelésre s az erre épülő istállózó állattartásra, ipari növények termelésére tértek át vagy nagy tőkebefektetéssel, intenzív talajműveléssel, talajerő visszapótlással s magas fokú gépesítéssel nagy hozamokat produkáltak.

Mindezekből a debreceni mezőgazdaságot meghatározó cívis birtokokon alig tapasztalunk valamit. Debrecen már az 1850–60-as évek gabonakonjunktúrájába sem kapcsolódott be s ezzel rugalmatlanabbnak bizonyult még a többi alföldi agrárvárosnál is. Igen jellemző módon a bellegelőt 1876-ban akkor osztották fel és alakították szántófölddé, amikor már vége volt a gabonakonjunktúrának s megkezdődött a gabona válság. (Több legelőt azután nem is osztottak). A gazdálkodási ideál még 1880 körül is a 18. századi külterjes legeltető állattartás volt. A városi politikát meghatározó cívis társadalom makacsul védte ennek az archaikus gazdálkodási formának egyre szűkülő bázisát. Meg tudta védeni pl. a Hortobágyot a felosztástól és a felszántástól. (Mai felfogásunk szerint szerencsére). Az állattartás módjának változatlanóságát mutatja, hogy a 19. század utolsó harmadában is a szarvasmarháknak 84%-át, a juhoknak 92,5%-át tartották a hortobágyi legelőkön, olyan módon, hogy a tavasszal kihajtott állatokat csak ősszel hajtották be a tanyasi teletőhelyekre. Rendkívül alacsony maradt a szántógazdaságok technikai színvonala is. A cívisgazdák mintegy 50 ezer holdnyi birtokán 1895-ben csak 10 gőzerővel hajtott és 16 járgányos cséplő szekrényt alkalmaztak, miközben a Dunántúlon legalább járgányos cséplőgépe már számos 15–20 holdas parasztgazdaságnak is volt. Mindössze 11 volt az aratógépek és 156 a vetőgépek száma. Csaknem teljesen ismeretlen volt a műtrágyázás, az ipari és takarmány-

növények termelésének aránya nem érte el a 7%-ot. A terméshozamok is elmaradtak az országos átlagtól.

A hagyományos struktúrák megmerevedését tapasztalhatjuk az iparban és a kereskedelemben is. 1882-ben Debrecenben felelős gazdasági szakemberek sírják vissza az iparszabadsággal szemben a céhes kötöttségeket s állítják, hogy a kis-mesterek és a kézműipart nem a gyáripar nyomása tette tönkre, hanem „maguknak az iparosoknak egymás közt kifejlett versenye”. Az iparosok és kereskedők létszáma és aránya a 19. század folyamán nem csökkent ugyan a város lakosságán belül, mégis olyan elmaradás, következett be az iparosodottság főbb mutatói tekintetében, hogy Debrecen nemcsak a külön minőséget jelentő fővárostól, de néhány az Alföldön és az ország elmaradottabb keleti felében lévő – korábban lekörözött – várostól is elmaradt.

A debreceni ipar a század utolsó harmadáig megmaradt a kézműves keretek között. A sok önálló kiségzisztencia nem a fejlettség, hanem az elmaradottság jele volt. 1849-ben Debrecenben a mesterek és a segédek, illetve az önállóak és az alkalmazottak közötti arány 1:0,6-hoz volt, 1870-ben változatlanul ugyanennyi és 1910-ben is csak 1:1,7-hez. Ez utóbbi esztendőben az arányok Nagyváradon 1:2,8-hoz, Temesváron 1:4, 1-hez voltak. Itt érhetjük tetten Telegdi Kovách László igazságát. A segédet, alkalmazottat nem tartó iparos alig több mint a falusi kontár, aki csak meghatározott időben dolgozik, főként, ha megélhetését földbirtok is biztosítja. A társadalmi munkamegosztás olyan primitív szintje is visszatér a városban a 19. században, amelyet egyszer már korábban meghaladott. A kézműves ipar tehát nem úgy stagnált, illetve hanyatlott, hogy csökkent volna a foglalkoztatottak száma, hanem úgy, hogy a teljes foglalkoztatás időszakossá rövidült, s a kieső hetek és hónapok helyére a mezőgazdaság nyomult be. Már a kortársak is ház utáni földek rendszerévei s Debrecen nagy határával magyarázták a változásokat.

Debrecen szerepe a kereskedelemben önmagához viszonyítva szintén nem csökkent, csak a 19. században kialakult új helyzetben változott meg. 1882-ben úgy vélték a kortársak, „hogy Debrecenben a kereskedelmi vállalatok száma ez idő szerint jelentékenyebb, mint azelőtt volt, de kvalitásbeli jelentőségük a számárány ezen növekedésévei nem tartott lépést. Az önálló üzletek száma megfogyott s helyt engedett néhány nagyvállalatnak és a szatócyszerű üzletek elszaporodásának”. A helyzet tehát nem teljesen azonos az iparéval, a differenciálódás élesebb. A változások két szakasza jól elkülöníthető. A század első felében a város nem csak piaci központ, hanem a regionális csere egyik fő helye is, a szállítás hagyományos formáira alapozva. Az első vasútvonal kiépítésének még az a sajátos hatása volt, hogy Debrecent bekapcsolta a gyorsan élre törő Pest vonzáskörzetébe, de elvágta egykori régiójától (mert ott nem épültek vasutak). Csak a század végén, a Debrecen–tokaji, a Debrecen–szatmári s a tiszalóki és hortobágyi

vasutak kiépülése után szerezte vissza azt a régiót, amelyet századokon keresztül magáénak mondott.

A rugalmatlan, hagyományörző gazdaság mellett korábbi szerkezetet, hagyományos elemeket őrzött a társadalom is, amelyben nagy szerepe maradt a cívis gazdaságok tulajdonosának, a cívis polgárságnak. Korábban már utaltunk rá, hogy Debrecen birtokmegoszlását egészen 1945-ig a közösségi tulajdon – kapitalista jellegűnek egyáltalán nem mondható – túlsúlya jellemezte. A határ kisebbik – magántulajdonban lévő – felében is a birtokszerkezet legfőbb sajátossága az állandóság. 1856-ban 3177-en, 1876-ban 3320, 1884-ben 3095-en, 1900-ban 2745-en, 1909-ben 3083-an osztoztak Debrecen magántulajdonú földjei felett, ha az egészen törpe egy hold alatti „birtokoktól” eltekintünk. Ez az állandóság is homlokegyenest ellenkezik mindazzal, ami az ország más tájain történt, ahol a földbirtok elaprózódása hihetetlen arányokat öltött. A földbirtokokkal rendelkezők számának állandóságát – több más tényező mellett – a mezőgazdaságból élő népesség arányának fokozatos csökkenése biztosította. 1870-ben Debrecenben 7603-an keresték kenyerüket a mezőgazdaságban, 1910-ben 9166-an. Az abszolút számok emelkedése ellenére a mezőgazdasági népesség az összes keresőknek 1870-ben még 34,9%-át, 1910-ben 21,7%-át jelentette. Ez mindkét esetben lényegesen alacsonyabb az agrárnépesség országos arányánál. Hiányzott a városból az agrárproletárok és törpebirtokosok óriási nyomása, ami torz birtokstruktúrákat teremtett másutt, de a korábbi birtokpolitika miatt a nagybirtok is. Az ezer holdon felüli birtokok száma 1856 és 1909 között változatlanul négy volt, tulajdonosuk egy arisztokrata (gróf Gyulai Sámuel), egy földet vásárló kereskedő (Rickl József) és két ugyancsak földbe fektető zsidó tőkepénzes (Steinfeld Ignác és Harstein Péter). Összes földjük nem érte el a magántulajdonú földek területének 10%-át.

Mindezekről meghatározottan nem csökkent az említett hat évtized alatt a 20–500 holdas cívisbirtokok száma és aránya sem. 1856-ban 500 cívisgazda (az összes földtulajdonosok 15,7%-a) birtokában volt a magántulajdonú földek 63,16%-a, 1876-ban 746 gazda (22,5%) birtokában 71,35%, 1884-ben 778 gazda (25%) birtokában 67,5%, 1900-ban 852 gazda (31%) birtokában 71,8% és 1909-ben 835 gazda (27,8%) birtokában a földterület 68,6%-a. Az adatsorok nemcsak arról árulkodnak, hogy a cívispolgárok száma nem csökkent, hanem nőtt, de arról is, hogy a kezükön lévő föld nagy állandóságot mutatott, hiszen mindössze a magántulajdonú földek 63 és 71%-a között ingadozott. Ez a 32–57 ezer kat. holdföld, ami az említettek tulajdonában volt, az idők folyamán nem kevesbedett, hanem növekedett. A debreceni gazdálkodó polgárok tehát el tudták érni, hogy a közös földekből magánkézre jutó birtokok – a múlt századi privatizáció során – az ő tulajdonukba kerüljenek.

Debrecen egyedi jellegét e tekintetben akkor értjük meg igazán, ha figyelembe vesszük, hogy a dualizmus-kori Magyarország birtokstruktúrájából éppen az

egészséges középbirtok hiányzott. A birtokviszonyok kortárs elemzői is ezt fáj-lalták a leginkább s ezeket a birtokokat tekintették a kapitalista agrárfejlődés le-téteményeseinek – mint emlékszünk rá – a hazai marxista szakírók is. Kétségtel-len, hogy a hazai földbirtokstruktúra igen egészségtelen módon polarizálódott az óriási latifundiumokra és a majdnem teljesen életképtelen törpebirtokokra. Ez a torz birtokmegoszlás nem segítette elő a tőkés mezőgazdaság kibontakozását. A fentebb említettek és Debrecen példája azonban arra figyelmeztetnek, tévedés azt gondolni, hogy az egészséges középbirtok, a magyar farmok túlsúlya automati-kusan tőkés gazdaságot és magasabb termelési színvonalat teremtett. A debreceni cívisszágaságok magatartásukat tekintve nem voltak tőkés üzemek, a cívisek mentalitása pedig a lehető leghagyományoszerűbb, legréndiesebb volt.

Ezt tükrözik a legtöbb adót fizetők megoszlására vonatkozó vizsgálatok is. Közöttük 1848-ban földbirtokos volt 41,4%, 1876-ban ugyanennyi. 1909-ben 50,3%. Közben a kereskedők számaránya 23,4, 17,2 illetve 22%, az iparosoké 24,1, 15,3 illetve 10,3; a tőkésék és járadékosoké 10,3, 9,6 illetve 4.1% volt. Az arányok magukért beszélnek. Azt a városi társadalmat, amelyben a mezőgazda-sági népesség 1/3-ról 1/5-re csökken, de a földbirtokosok aránya, akik között a cívisek döntő súllyal szerepelnek, 50%-ra nő a városi elit soraiban, aligha lehet modern vagy gyorsan átalakuló társadalomnak tekinteni.

A hagyományos keretek megcsontosodása mellett a kapitalizálódás mégis-csak előrehaladó formáiról az előmunkálatok hiánya miatt csak nagyon vázlato-san szólhatunk. Az új vállalkozások megszületésében nagyon kevés szerepe lehe-tett a belső tőkefelhalmozásnak. Nem azért, mert a 19. század debreceni gazda-ságában nem termelődött volna számottevő pénztőke, hanem azért, mert ezt a tő-két lefölözte az a szívós küzdelem, amelyet a város a határának jelentős részét alkotó zálogos puszták megvásárlásáért folytatott. Nem szabad elfelejteni, hogy Debrecen polgárai 1818-ban több mint 400 ezer, 1854-ben ismételten több mint 600 ezer ezüstforintot fizettek ki a pusztákért. E pénzeket különböző hitelkonst-rukciók közbeiktatása nélkül a polgárok adták össze, miközben az ötvenes évek elején 1 millió forintos államkölcsonnel is terheltettek. A kálvini elvek ellenére a debreceni polgár a kamatot és a hitelügyleteket csak szükséges rossznak és nem az élet részének tekintette.

A Debrecen körül kapitalizálódó világ végül is nem rekedt kívül a Basahal-mán. Az új magatartásformák betörésének nemcsak új ipari vállalatok (gőzmal-mok, a század végén már csaknem ezer embert foglalkoztató dohánygyár, szalá-migyár, téglagyárak, gőzfavágó, cukorgyár, kefégyár) és hitelintézetek (Debreceni Első Takarékpénztár, Magyar Általános Hitelbank debreceni fiókja) létrejöt-te volt a tanúja, hanem a céhes keretek közül kinövő vállalkozások is, mint az 1840-es években a Polgári-féle pokróc gyártó üzem, vagy azok a sok segéddel dolgoztató kőművesek, akik a céhet csak fedőszervnek használták. 1847-ben 8

kőműves mester – szemben a céhes ipar előbb már idézett általános helyzetével – 121 segédet (átlag 15,1) foglalkoztatott.

Tőkés vállalkozások jelentkeztek a mezőgazdaságban is. Ilyen volt a századutolsó harmadában kiszélesedő kukoricatermelésre alapozódott üzemszerű serstényesztés és hizlalás, amely teljesen függetlenedett a hagyományos tartás módoktól. Volt jó néhány olyan földbirtokos vállalkozó is (korábban iparos és kereskedő), aki a földbirtokon folytatott termelést, de magát a birtokvásárlást, mint tőkebefektetést is a tőkés vállalkozás részének tekintette. (Szikszay József, Vecsey Imre, Rickl József, Dragota Ignác, Kardos László, Berger Henrik, Steinfeld Ignác). Jól regisztrálható folyamat a 19. század második felében, hogy a földbirtok Debrecenben magához vonzotta a más szférákban felhalmozódott tőkét. Elég csak az 1000 holdnál is nagyobb földbirtokot összevásárolt, korábban kereskedő és ipari vállalkozó Rickl család példájára utalni vagy az építési vállalkozó Vecsey Imrére, akinek 1876-ban már 440 hold földje volt, a kereskedő Sesztina családra, akik Debrecenen kívül szereztek terjedelmes birtokaikat, a mészáros és marhakereskedő Jónákra, a sertés vágó hentes Vásáryakra, a kőműves Bartsaiakra, a sertéskereskedő Pálffyakra.

Ez a folyamat – a tőke földvásárlásba fektetése – teljesen beleillik abba a megmerevedésbe, amiről ez az írás szólt. Óvatosságra csak az int, hogy nincsenek összehasonlítható adataink a tőke megtérülésére és hozadékára a különböző termelési ágakban. Nagyon alacsony földárak mellett még az is előfordulhatott, hogy a mezőgazdaságban ez kedvezőbb volt, mint az iparban és a kereskedelemben. Ez indokolná, hogy nemcsak a hagyományokhoz ragaszkodó cívisek, de a más területeken eredményesen vállalkozók figyelme is a föld felé fordult.

Az angliai tőkés fejlődésről napjainkban is folyó viták csak fokozzák óvatosságunkat, hiszen a kapitalista mintaállamnak tekintett Angliában is előfordultak hasonló esetek s a modern tőkés rendszer nem a hagyományos elemek radikális felszámolásával, hanem a régi és az új sajátos szimbiózisával született meg. Ha Debrecenben is ez történt, a kutatás előtt még széles távlatok nyílnak s új módon kell megközelíteni az alföldi agrárvárosok dualizmus-kori fejlődését is.

IRODALOM

- Balogh István: *Cívisek társadalma*. Debrecen, 1946.
Balogh István: *A cívisek világa*. Budapest, 1973.
Balogh István: *Debreceniség*. Debrecen, 1969.
Módy György: Földtulajdon Debrecenben a XVI–XVII. században. *Déri Múzeum Évkönyve*, 1958–59.
Orosz István: Debrecen és a magyar városfejlődés. = *Alföld*, 1972. 6.
Orosz István: *A mezőgazdaság tőkés átalakulása Debrecenben és a magyarországi agrárfejlődés*. (Várostarténeti tanulmányok) Debrecen, é. n.

- Orosz István: Cívismentalitás-cívisgazdálkodás. = *Alföld*, 1987.
- Irínyi Károly: A debreceni civis gondolkodás és mentalitása a századfordulón. = *Alföld*, 1986.
- Rácz István: A debreceni tanya a XVIII. század végén és a XIX. század elején. = *Ethnographia*, 1982.
- Rácz István: *A debreceni civisvagyon*. Bp., 1989.
- Rácz István (szerk): *Debrecen története 1693–1849*. Debrecen, 1981.
- Szendrey István (szerk): *Debrecen története 1693-ig*. Debrecen, 1984.
- Zelizy Dániel: *Debreczen sz. királyi város egyetemes leírása*. Debrecen, 1882.
- Zoltai Lajos: *Birtokmegoszlás Debrecenben*. Bp., 1900.
- Zoltai Lajos: *Ismeretlen részletek Debrecen múltjából*. Debrecen, 1936.
- Ránki György (szerk): *Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig*. Debrecen, 1976..

A DEBRECENI ÉS A SÁROSPATAKI FALUKUTATÁS

Bibó István 1940-ben Erdei Ferenc tudományos teljesítményének vizsgálata kapcsán állapította meg, hogy az ún. „falukutató” irodalom megítélése és értékelése körül meglehetősen fogalomzavar uralkodik”. Ennek okát abban látta, hogy egyesek irodalmi, sőt „szépírói szempontok szerint ítélik meg és helyezik el a magyar irodalom egészében ezt az irodalmat, mások egyszerűen politikai újságírásnak tartják s a publicisztika fogalmkörébe sorolják, míg ismét mások a falukutatást tudományos munkának vélik, földművelőkre, parasztokra, falusiakra irányított szociográfiának,” amelynek eredményeként a falukutatók „társadalmi tényeket állapítanak meg, helyszíni és statisztikai kutatásokat végeznek, s általános törvényszerűségeket nyernek eredményként”.⁵¹⁷

Ha e három szempontot a debreceni és a sárospataki falukutatásra is alkalmazni akarjuk az 1930-as években, az, ami történt a hazai reformátusság e két kelet-magyarországi fellelegvárában, kétségtelenül e harmadik csoportba sorolható be, bár Debrecen fontos szerepet játszott a népi írók mozgalmának kialakulásában is, ennek vizsgálata azonban meghaladja az én illetékességi körömet. Legfeljebb annyit kívánok zárójelben megállapítani, hogy a várost, főként pedig az egyetemet még az én egyetemista éveimben, az ötvenes évek elején és derekán is a népi mozgalom egyik fellelegvárának tartották, s a hivatalos pártfórumok a Kosuth Egyetemet a magyarországi „narodnyikizmus” fő fészkeként tekintették.

Debrecen és Sárospatak falukutatásban betöltött szerepének felvillantására azért is szükség van, mert különösen az utóbbi nem állt a kutatások homlokterében.⁵¹⁸ Úgy vélem e két város falukutató mozgalmának feltárása eredményekre

⁵¹⁷ Bibó István: Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. In. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. k. 1935–1944. Bp., 1986. 185.

⁵¹⁸ Debrecenről és a debreceniekről (Juhász Géza, Gulyás Pál, Kardos László, Kardos Pál) részletesen szól a magyar népi mozgalom korszakos jelentőségű összefoglalása. (Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. New York, 1983. 105., 163., 259. skv.) A sárospatakiak azonban ebben a kitűnő összefoglalásban sem szerepelnek. Hasonló a helyzet Salamon Konrád ugyancsak alapvető könyvében is. Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*. Bp., 1989. (továbbiakban Salamon, 1989.)

vezethet az előzmények megismerésében, a református főiskolai és egyetemi ifjúság szerepének bemutatásában s az egész mozgalom társadalmi beágyazottságának jobb megismerésében.

Az 1943. évi szárszói konferencia 50. évfordulóján Benda Kálmán zárszavában szerepelt az a megállapítás: történeti gyökerei lehettek annak, hogy egy szekularizált mozgalomban a protestantizmus miért volt olyan erősen képviselve. A református egyházban történelmi örökség volt a társadalmi gondok iránti érzékenység, a laikusok és a klerikusok nem különültek úgy el egymástól, mint a katolikus egyházban, hiszen a reformáció már születésekor fellépett az elkülönülés ellen s a 20. században a belmisszió tovább erősítette a református gyülekezetek nyitottságát a világi társadalom felé. Ez a helyzet teszi érthetővé mindazt, ami az 1920-as évek végén és a 30-as években, Debrecenben és Sárospatakon történt.⁵¹⁹

A debreceni falukutató mozgalom története két szálon vizsgálható. Az Ady Társaság történetében, illetve az egyetemi ifjúsági szervezetekben: a Turul Bajtársi Egyesületben, a joghallgatók Werbőczi, az orvostanhallgatók Csaba és a bölcsészhallgatók Egyesületében.

A debreceni Ady Társaság történetét egyik alapítójának, Kardos Pálnak 1947-ből származó visszaemlékezéséből ismerjük.⁵²⁰

Az Ady Társaság 1927. június 19-én alakult meg a debreceni városháza közgyűlési termében, ahol mintegy 100-an vélték úgy, hogy a konzervatív Csokonai Kör mellett másik irodalmi csoportot is kell szervezni Debrecenben.⁵²¹ Az alakulást hosszas készülődés előzte meg a városi értelmiség köreiben. Már 1921-ben megszületett az Ady asztaltársaság, amely megalapozta a debreceni Ady kultuszt, emléktáblát avatott az Angol Királynő nevű vendéglő „Bunda” éttermében.

⁵¹⁹ Benda Kálmán: Zárszó In. Sipos Levente – Tóth Pál Péter: szerk.: *A népi mozgalom és a magyar társadalom* (Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából) Bp., 1997. 449. (továbbiakban Benda, 1997.) Orosz István: *Összefoglaló*. Uo. 445. „Az írók először 1931-ben, Debrecenben léptek fel együttesen és nyilvánosan, s ettől kezdve Debrecen mindig is egyik központja maradt a népiek mozgalmának. A „kálvinista Róma” és a népiek bensőséges kapcsolata már az indulásnál sugallta annak protestáns jellegét.” Gergely Jenő: *Egyházak és népi mozgalom*. Uo. 383. Az egyházi jellegű ifjúsági mozgalmak és a népi mozgalom kapcsolatára: Havas Gábor: *Szárszó forrásvidéke*. Uo. 400–407. Solti Kálmán: *A református egyház és a népi mozgalom*. Uo. 408–414. A magyar népi mozgalom 300 személyt tartalmazó almanachja szerint a résztvevők között a legnagyobb arányban (45,6%) a reformátusok voltak. Benkő Péter: *A magyar népi mozgalom almanachja*. Bp., 1996. 9.

⁵²⁰ Kardos Pál: *A debreceni Ady Társaság húszéves története (1927–1947)*. Debrecen, 1947. (továbbiakban Kardos, 1947.) Kardos Pál, aki az 1950-es évektől a debreceni egyetem tanára lett, már 1935-ben különbséget tett a baloldal „dinamikus demokráciája” és a harmadik utat képviselő népiek „statikus demokráciája” között. K. Nagy Magda: *A Válasz*. Bp., 1963. 318. (továbbiakban K. Nagy, 1963.)

⁵²¹ Az 1890-ben alakult Csokonai Kör „működését a konzervatív szellem hatotta át”. Bakó Endre: *Irodalmi élet a két világháború között*. In. Tokody Gyula szerk.: *Debrecen története 1919–1944*. Debrecen, 1986. 330. (továbbiakban Bakó, 1986.)

Az Ady Társaság az „erők egyesítése” jegyében létrehozta irodalmi, képzőművészeti és zenei osztályát,⁵²² majd 1934-ben a falukutató mozgalom szempontjából fontos tudományos vagy hungarológiai osztályát is.⁵²³ A kezdeti iránykeresés után 1931 őszén jegyezte el magát az irodalmi osztály (Juhász Gézával, Gulyás Pállal, Kardos Lászlóval, Kardos Pállal, az újságíró Béber Lászlóval, Thúry Leventével) a népi irodalom mellett, amikor a Déry Múzeum előadótermében együtt lépett az előadói pódiumra Erdélyi József, Illyés Gyula, Kodolányi János, Németh László és a Debrecenből elszármazott Szabó Lőrinc. A népi íróknak nevezett csoportosulás tagjai 1931 után egyre gyakoribb vendégei lettek az Ady Társaságnak. Németh László szoros barátságot kötött a halk szavú debreceni költővel, Gulyás Pállal és sógorával, Juhász Gézával, aki először írta meg a népi irodalom történetét, s először fogalmazta meg, hogy „igazi nemzetté a magyart népi íróink avatják”.⁵²⁴ Gulyás Pál hatására vett szőlőt a Debrecen melletti Bocskai-kertben, ahol 1946-ig volt birtokos.⁵²⁵ A híres debreceni szálloda, az Arany Bika tulajdonosa, Löbl Ödön többször ellenszolgáltatás nélkül engedte át az étterem üvegtermét az Ady Társaság felolvasó üléseinek, amelyeken ismételten megjelentek: Móricz Zsigmond mellett Németh László, Erdélyi József és más jeles költők és írók is.⁵²⁶

Az Ady Társaság legnagyobb tette azonban a 30-as évek elején az a Pongrácz Kálmán által megfogalmazott nyílt levél volt, amely a végső lökést adta a népi írók lapjának, a Válasznak a megszületéséhez. A Válasz szerepének elemzése nem lehet az én feladatomban, arra azonban fel kell hívnom a figyelmet, hogy a folyóirat szerkesztői között ott van Gulyás Pál és az Ady Társaság fentebb említett irodalmár tagjai rendszeresen szerepelnek a lap kritikusai között.⁵²⁷ A Társaság újabb – jórészt egyetemista tagjai – a tiszta irodalomtól egyre közelebb kerültek a magyar valóság égető kérdéseire. Ezek feltárására született meg a társaság előbb már említett hungarológiai osztálya, Fazekas Jenő egyetemi tanársegéd vezetésével. Az egyetem és a népi írók között már korábban is formálódott a kapcsolat, amikor Németh László 1933-ban, az egyetemi ifjúság lapjában, az *új Ve-*

⁵²² Kardos, 1947. 6–7. Bakó, 1986. 333–334.

⁵²³ A hungarológiai osztály Németh László javaslatára született meg, ezzel azonban nem mindenkinek értett egyet. Bakó, 1986. 334. Simon László: *Adalék a debreceni demokratikus szellemi mozgalmak, különösen a debreceni Ady Társaság második világháború korabeli történetéhez. = Irodalomtörténet*, 1963/3. 298. (továbbiakban Simon, 1963.)

⁵²⁴ Juhász Géza: *Népi írók. = Magyar Élet*, 1943. 8.

⁵²⁵ Bakó, 1989. 359.

⁵²⁶ Kardos, 1947. 22.

⁵²⁷ Németh László szerint: „Az új folyóirat, a Válasz elsősorban a debreceni Írók alkotása” K. Nagy 1963. 9.

tésben jelentette meg a *Debreceni Kátét*, ami miatt az egyetem vezetése kizárással fenyegette meg a cikket közlő hallgatókat.⁵²⁸

A hungarológiai osztály tagjai 1935 tavaszán léptek a nyilvánosság elé három vitaesttel. Nagyon lendített a csoport munkáján, amikor vezetése az egyetem fiatal biológus professzora: berei Soó Rezső kezébe került, aki szoros kapcsolatot teremtett az Ady Társaság hungarológiai osztálya és az egyetem bölcsész hallgatóinak Árpád Bajtársi Egyesülete között. (A debreceni Tisza István Tudományegyetemnek ekkor Természettudományi Kara nem volt, a matematikai és természettudományi tanszékek a Bölcsészeti Kar keretei között működtek, így Soó Rezső is a BTK professzora volt.)

Az egyetemi hallgatóság bajtársi egyesületei, amelyeknek szinte automatikusan lettek tagjai a beiratkozott hallgatók, az első világháború után többnyire jobboldali ideológiák talaján szerveződtek, ez azonban nem gátolta meg tagságuk egy részét abban, hogy a népiek ideológiáját magukévá tegye. Így történt ez Budapest és Szeged mellett Debrecenben is, ahol a Turul Szövetség baloldali érzelmű tagjai, valamint az Ady Társaság említett vezetői unszolására fogalmazta meg Németh László az említett *Debreceni Kátét*. Ezt a bölcsészek Árpád Bajtársi Egyesülete Barcza Gedeon matematika-fizika szakos hallgató (a későbbi jeles nemzetközi sakk nagymester) javaslatára saját programjaként fogadta el.⁵²⁹ Igaz, azt sem Barcza Gedeon, sem a Turul Szövetség vezetőségének baloldali tagja, Roboz Zoltán sem tudta elérni, hogy az országos követtábor ne utasítsa el a *Kátét*. Az egyetemek bajtársi szövetségeiben azonban mindvégig jelen voltak, sőt a 30-as években egyre erősödtek a népi gondolat képviselői.⁵³⁰

Az egyetemisták két területen fejtettek ki komoly tevékenységet. Szervezték a debreceni diétákat, s bekapcsolódtak az akkor már országszerte meginduló falukutató mozgalomba.

Az első debreceni diétát 1935 márciusában Simon László kezdeményezésére az Árpád Bajtársi Egyesület az Ady Társaság mellett vallásos diákegyesületekkel: a protestáns Soli de Gloria-val és a katolikus Szent László Körrel együtt szervezte. Mind az első, mind a következő év tavaszán szervezett második és az

⁵²⁸ Vekerdi László: Németh László, Bp., 1970. 114–115. Az *új Vetés* a Turul Szövetség debreceni kerületének lapja volt. A Turul-ban már ekkor is megjelentek a hivatalos ideológiával szembe forduló nézetek képviselői. Egy frissen doktorált tanár a német fasizmust dicsőítő Huss Richard professzort nyilvánosan „böswilliger Germane”-nak nevezte. Fegyelmi ügye kapcsán jegyezte meg Papp Károly, a magyar irodalom professzora, hogy „ifjúságunk bizonyos részénél érezhető efféle áramlat, csak gondoljunk lapjuknak az „Újvetésnek” (sic) itt-ott a megengedettnél merészebb hangú cikkeire”. Tisza István Tudományegyetem BTK Tanácsulési jegyzőkönyvek 1933. febr. 6-án.

⁵²⁹ Kardos, 1947. 23.

⁵³⁰ Fitos Vilmos: *A népi mozgalom teljessége*. In. Sipos Levente – Tóth Pál Péter: szerk. 1947. 165–166. (továbbiakban Fitos, 1947.)

1940. évi harmadik diétán fontos előadásokat tartottak a népi írók: Németh László, Veres Péter, Darvas József, Kovács Imre, Ortutay Gyula. Simon Lászlónak az Árpád Bajtársi Egyesület vezetőjének visszaemlékezése szerint az első diétán a „harmadik útnak” és Németh Lászlónak volt a legnagyobb sikere, később a Németh Lászlótól balra elhelyezkedő íróknak: Veres Péternek, Kovács Imrének, Ortutay Gyulának. A diétákat kulturális programok is követték, ezek szervezője Fitos Vilmos volt. Ezek a tanácskozások fontos kezdeményezésnek számítottak a Márciusi Front megalakulása szempontjából.⁵³¹

A falusi élet valóságának feltárásában is szoros egységben működött az Ady Társaság hungarológiai osztálya és az Árpád Bajtársi Egyesület. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy 1937 februárja és májusa között 20 előadást szerveztek közösen hungarológiai témákról, de abban is, hogy megkezdődött az egyetemisták részvétele a különböző csoportok szociológiai felmérésében. A falukutatás sajátos terepe Debrecen egyik „külvárosa”, az ún. „Téglavető” volt, a várost körülvevő belső legelő egyik részén kialakult rettenetes nyomornegyed. Debrecen 19. századi felgyorsult növekedése során a város nyugati szélén jött létre az a téglagyár, amely az építkezésekhez szükséges téglát jó részét előállította. Mellette a munkások szegényes viskóiból már a dualizmus korában lakótelep alakult, szilárd burkolatú utak, vízvezeték, csatornázás nélkül. E nyomornegyed helyzetén a két háború közötti debreceni városvezetés nem tudott, de nem is nagyon akart változtatni. Jó helyre indultak az egyetem bölcsész hallgatói, amikor a Debrecenben is tapasztalható nyomort kívánták feltérképezni. A Téglavető szociális helyzetéről tanulmány is készült, ami a *Mi Utunk* című társadalomtudományi és irodalmi lapban jelent meg. A lapot egyébként 6 szám után elkobozták, szerkesztőjét az állami és társadalmi rend felforgatására irányuló tevékenység miatt börtönbüntetésre ítélték.⁵³²

A szociológiai vizsgálódások másik terepe a várostól mintegy hat kilométerre lévő, kerékpárral, vonattal, vagy akár gyalog is elérhető Józsa község volt. Józsa ma Debrecen külvárosa, a 30-as években azonban önálló település volt, amely nem is Debrecen, hanem Hajdúböszörmény határából szakadt ki. Lakói, ha nem is éltek olyan nyomorban, mint a téglavető munkásai, nem tartoztak a gazdag pa-

⁵³¹ Simon, 1963. 229. Fitos, 1947. 166–167., Salamon, 1989. 76.

⁵³² A téglavetőre: Sági Vilmos: Debrecen városépítése és belterületének fejlődése 1850–1918. In: Gunst Péter szerk.: *Debrecen története* 1849–1919. 3. k. Debrecen, 1997. 72. „A minden közművesítést nélkülöző szegényes lakótelepek közegészségügyi, de főleg biztonsági szempontból igen nagy terhet jelentettek a városi közigazgatás számára.” Vö. Szücs Ernő: *A város gyáripara 1849–1919 között*, (Uo. 256–257.) Mózes Mihály: *Debrecen ipara a dualizmus korában*. In: Ránki György szerk.: *Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig*. Debrecen, 1976. 125. A *Mi Utunk*ról: Bakó, 1986. 340. Varga Zoltán: *A debreceni Tudomány története*. 1. k. Debrecen é.n. 144.

rasztkozé. Ugyanezt mondhatjuk a debreceni falukutatók harmadik terepéről, a várostól keletre fekvő nyírségi falvakról.⁵³³

A debreceni falukutatók nagyrészt a bölcsész- és a jogászhallgatók közül kerültek ki, akik között sajátos egyveleget alkottak a falusi magyarság iránti érdeklődők a jobboldali antiszemita csoportokkal,⁵³⁴ de azokkal is, akik a BTK Kari Tanácsának véleménye szerint „a nemzeti és keresztyén világnézet megméltelyezésére szövetkeztek”.⁵³⁵ A diákmozgalmakat és zavargásokat a professzorok általában elítélték, de többen úgy vélték (Hankiss János, Mitrovics Gyula), hogy a tanároknak meg kell vizsgálni a diákok memorandumait, és követeléseikből a helyállókát támogatni kell, mert kívánságaik között „sok olyan van, amelyet a magyar intelligencia óriási többsége helyesel”.⁵³⁶ A falukutató mozgalom Debrecenben kevésbé érintette a református teológia hallgatóit. A másik kelet-magyarországi kálvinista fellegvárban, Sárospatakon csak tanító- és teológusképzés volt, s itt elsősorban teológusok jártak a falusi társadalom körülményeit feltárni.

Említettük, hogy a Soli Deo Gloria mozgalom és a Szent László Kör révén Debrecenben is szerepet játszottak a falukutató mozgalom születésében a vallási szervezetek. Sárospatakon azonban ez a kapcsolat egészen direkt formában jelent meg. A mozgalom előzménye itt az 1920-as években a cserkészlet és a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség volt. E szervezetek már a 20-as évek végén tudatosan fordultak a falu felé.⁵³⁷ A sárospataki falukutató mozgalom azonban szervezett formát akkor nyert, amikor a teológia professzorává Szabó Zoltánt, a pedagógia és a filozófia tanárává pedig Újszászy Kálmánt nevezték ki. Szabó Zoltán tervet dolgozott ki a magyarországi négy református teológiai akadémia képzési céljaira. Tőle származik a jelszó: „arccal a falu felé”. Úgy vélte a kis- és törpe falvak számára is kell lelkészeket képezni.⁵³⁸ Az pedig, hogy ez milyen formában történjék, Újszászy Kálmán szociológiai szemináriumain formálódott ki. E szemináriumok teológus hallgatói azt is feladatuknak tekintették, hogy előzetesen megismerjék azokat a településeket, ahová később lelkészként kerülhetnek. E szemináriumok Újszászy Kálmán visszaemlékezései szerint az 1931–1932. tanév második felében kezdődtek, alig valamivel később, mint

⁵³³ Uo. 140.

⁵³⁴ Uo. 142.

⁵³⁵ *Tisza István Tudományegyetem BTK Tanácsülési jegyzőkönyvek* 1933. nov. 24. (V. rendes ülés) 38. sz.

⁵³⁶ Uo. 1934. jan. 10. (VII. rendkívüli ülés) 63. sz.

⁵³⁷ Újszászy Kálmán: *Sorsommá lett Patak*. In: Újszászy Kálmán emlékkönyv Budapest–Sárospatak. 1966. 21. (A továbbiakban: Újszászy, 1966.)

⁵³⁸ Uo. 21.

ahogy a Sarló mozgalom vagy a szegedi fiatalok tevékenysége kialakult.⁵³⁹ A szociológia órák mindig szerdán este voltak s maguk a hallgatók nevezték faluszemináriumnak. E foglalkozásoknak az volt a jelentősége, hogy hétről hétre olyan irodalommal ismerkedtek meg a pataki teológusok, amelyre sem a pestieknek, sem a pápaiaknak, sem a debrecenieknek nem volt lehetőségük. A professzor nem volt szociológus, ez azonban távolról sem jelentette, hogy a szemináriumok ne lettek volna szakszerűek. A nem túl gazdag hazai szociológiai irodalomból megismerkedtek Czettler Jenőnek a mezőgazdasági szociálpolitikáról szóló könyvével Weis István, Braun Róbert műveivel. Eljutott hozzájuk a jeles román szociológus, Dimitrie Gusti műve, de a bolgár parasztpolitikus, Sztambolijcskij írása is.⁵⁴⁰ A 30-as évek második felében pedig megjelentek Sárospatakon is a népi írók. Előadást tartott Szabó Pál, Fülep Lajos, s Móricz Zsigmond is felolvasó estet tartott a Barbárokból. A sárospataki teológusokra is nagy hatást gyakorolt Szabó Dezső, de Nagy Lajos *Kiskunhalom* című műve is.⁵⁴¹ A faluszeminárium rövid idő alatt az egész főiskola ügyévé vált.

A szerdai órákat tanári bevezetés indította, de egy-egy előre kijelölt munkát a tanár és diák közösen vitattak meg. A legfontosabbnak azonban mind Újszászy Kálmán, mind tanítványai az ún. „kiszállásokat” tartották, amelyek során 10 napot, két hetet töltöttek a hallgatók a kiválasztott faluban, megismerkedtek életével.⁵⁴² A professzor útmutatót is készített a falu tanulmányozásához, amely *A falu* címmel 1936-ban nyomtatásban is megjelent. A kötet három fejezetben a legfontosabb tudnivalókat sorolta fel. Úgy vélte, a falukutató teológus hallgatóknak meg kell ismerkedniük a település természeti, emberi és transcendens tényezőivel. Az elsőbe a föld, a víz és levegő, valamint a szerves élet tartozott, a másodikba a falu embertani rajza, település-népesedés és művelődéstörténete, egészségügyi, erkölcsi, gazdasági élete, nemzeti és közösségi viszonyai. A transcendens tényezőhöz természetesen a falu vallási élete tartozott, valamint a református gyülekezet helyzete. Az elmondottak mellett azonban a sárospataki faluszeminaristák gyűjtéseket végeztek a település tárgyi és szellemi néprajzára vonatkozóan is.⁵⁴³

Újszászy Kálmán, mint a filozófia és a pedagógia professzora arról is meg volt győződve, hogy tanítványainak nemcsak az a kötelessége, hogy megismerjék a falut, de az is, hogy neveljék. A falunevelés szellemi alapjairól értekezve a várost a magaskultúra, a falut a mélykultúra hordozójának tartotta,⁵⁴⁴ de tiltako-

⁵³⁹ Huszár Tibor: „A szociológiai szemlélettel el lehet jutni a legmesszebb, csak a csúcsra nem.” *Huszár Tibor beszélgetése Újszászy Kálmánnal*. Uo. 39. (továbbiakban Huszár, 1966.)

⁵⁴⁰ Uo. 38.

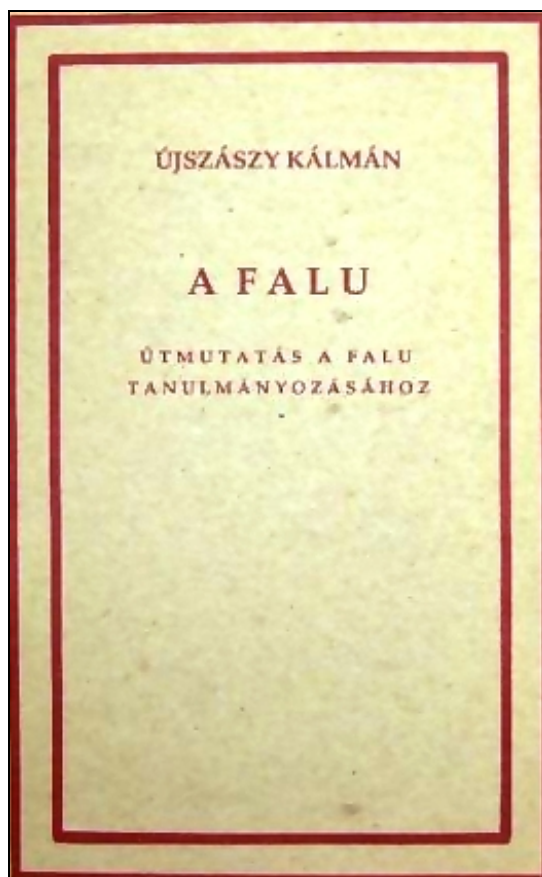
⁵⁴¹ Uo. 40., 43.

⁵⁴² Újszászy, 1966. 20.

⁵⁴³ Újszászy Kálmán: *A falu*. Útmutatás a falu tanulmányozásához. Sárospatak, 1936.

⁵⁴⁴ Újszászy Kálmán: *A falunevelés szellemi alapjai*. Sárospatak, 1938. 47.

zott az ellen, hogy a városi és falusi kultúrát fejlődési viszonyba állítsuk egymással, mert meggyőződéssel vallotta, hogy a falu „nem képvisel alacsonyabb fejlődési fokot, mint a város”.⁵⁴⁵ Eltérő a szerepük a nemzeti kultúra szempontjából is, mert a falu védi, a város terjeszti azt.⁵⁴⁶ Ugyanakkor a tanyáról rossz véleménye volt, mert ugyanúgy a kultúracsökkenés termékének tartotta, mint a nagyvárost, a cityt-t.⁵⁴⁷

Újszászy Kálmán programadó munkája

⁵⁴⁵ Uo. 57.

⁵⁴⁶ Uo. 59.

⁵⁴⁷ Uo. 51.

A sárospataki falukutatók három tájegységen végeztek érdemi munkát: Tokaj-Hegyalján, a zempléni-abauji Hegyközben és a Bodrogeközben.⁵⁴⁸ A Hegyköz falvai nemcsak számos archaikus vonást őriztek, de történetük során soha nem tudtak a szegénységből kilábalni. Aligha véletlen, hogy az 1950-es években a kemsei felmérésben nagy szerepet vállaló Gunda Béla, aki Debrecenben lett a néprajz professzora, tanítványaival rendszeresen gyűjtött a Hegyközben. A Hegyalja hajdan szebb napokat látott falvai és mezővárosai a filoxera-vész után soha nem tudtak magukhoz térni. A Bodrogeköz pedig a kivándorlás egyik fő területe volt Magyarországon. Volt tehát mit feltérképezni a sárospataki diákoknak. E gyűjtések és feldolgozások gazdag anyagát – kutatóra várva – máig is külön „Adaléktárban” őrzik a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei. Az „Adaléktár” legnagyobb részét a faluszemináriumi kiszállások alkalmával a szeminaristák által készített kéziratos, vagy gépírással készült jelentések, feljegyzések, kisebb lélegzetű dolgozatok teszik ki.⁵⁴⁹

E leírások nagy része az 1932–38 közötti évekből származik. Tokaj-Hegyalján jelentés található Abaujszántóról, Tállyáról, Mádról, Mezőzomborról, Tarcalról, Tokajról, Bodrogeresztúrról, Olaszliszkaról, Erdőbényéről, Tolcsváról. A hegyközi települések között szerepel Telkibánya, Nagybózsva, Pálháza, Mikóháza, Kovácsvágás, a bodrogeköziek közül mindenekelőtt Sárospatak tanyavilága: Dorkótanya, Györgytarló, Láplótanya, Máriatanya, Szophomok. Máriatanyáról az első jelentés még 1932-ből származik. De vannak adatok Alsóbereckiről és más bodrogeközi településekről is.⁵⁵⁰

A résztvevők között nagyon kevés volt a paraszti származású diák, de második generációs értelmiségiként még nagyon sokan kötődtek a faluhoz. Ideáljuk nem az agrárproletár, hanem a középparasztság, illetve a jómódú parasztság volt. Igyekeztek távol tartani magukat minden ideológiai és politikai szélsőségtől, a nácizmustól ugyanúgy, mint a bolsevizmustól. Ezért is voltak fogékonyak a harmadik út gondolatára.⁵⁵¹ A faluszemináriumokból szervesen következett a népfőiskolák gondolata, amelyet dán és svéd példák alapján Szabó Zoltán professzor szervezett meg. Míg a faluszeminárium a már értelmiségivé vált hallgatók figyelmét hívta fel a falura, a Népfőiskola a falunevelés, a nemzetnevelés jegyében kívánta hozzájuttatni a falu legkiválóbbjait a kulturális javakhoz. Ezek a formák Sárospatakon 1951-ig működtek, amíg a református egyház meg nem szüntette a

⁵⁴⁸ Huszár, 1966. 40.

⁵⁴⁹ *Adaléktár*. Dokumentumok a sárospataki Református Kollégium Adattárához. Sárospatak, 2000. VI.

⁵⁵⁰ Uo. 6., 10., 34., 167., 62., 132., 143., 202., 152., 174., 144., 123., 212. 238., 239., 241., 253., 255., stb.

⁵⁵¹ Benda, 1997. 32–33. Huszár, 1966. 41–43.

sárospataki és a pápai teológiai akadémiát, a magyar állam pedig a gyanúsnak tartott társadalmi egyesületeket.

Befejezésül egyetlen gondolatot hadd fogalmazzak meg a debreceni és sárospataki falukutató mozgalommal kapcsolatban. Úgy vélem mindkét város példája azt bizonyítja, hogy a falukutatót nem lehet elszakítani a főiskolai diákmozgalmtól és társaságtól, amelyek a jobboldali ideológiai alapjaik ellenére rá kellett, hogy döbbenjenek a magyar valóság kiáltó ellentmondásaira, s az egyházi szervezetektől sem, amelyek a valóság ismeretére igyekeztek nevelni a gyülekezetek szolgálatára készülő tagjaikat. A mi kötelességünk, hogy tevékenységük nem merüljön el a feledés homályába.

A TANULMÁNYOK ELSŐ MEGJELENÉSI HELYEI

1. DEBRECEN ÉS A MAGYAR VÁROSFEJLŐDÉS. = *Alföld*, 1971/12.
2. DEBRECEN ÚTJA A MEZŐVÁROSTÓL A SZABAD KIRÁLYI VÁROSIG. Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás szerk.: Debrecen város 650 éves. Várostarténeti tanulmányok, Debrecen, 2011.
3. DEBRECEN SZABAD KIRÁLYI VÁROSI STATUSÁNAK ORSZÁGGYŰLÉSI BECIKKELYEZÉSE. Itt jelenik meg először.
4. GAZDÁLKODÁS DEBRECENBEN A SZABAD KIRÁLYI VÁROSSÁ VÁLÁS UTÁN. Györi Róbert – Hajdú Zoltán szerk.: Kárpát-Medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák. Pécs–Budapest, 2006.
5. A BELSŐ LEGELŐ HASZNÁLATA DEBRECENBEN A 18–19. SZÁZADBAN. A Hajdú-Bihar-megyei Levéltár Évkönyve XIX. (1992.)
6. DEBRECEN 1848–49-BEN (Sipos Gábor szerk.: Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 2008.
7. MAGYARORSZÁG ÉS DEBRECEN A PROTESTÁNS PÁTENS IDEJÉN. Baráth Béla Levente–Fűrj Zoltán szerk.: A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából. Debrecen, 2010. A Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai 14.
8. A HORTOBÁGY SZEREPE DEBRECEN ÁLLATTARTÁSÁBAN. Novák László szerk.: Az Alföld gazdálkodása. Az Arany János Múzeum Közleményei. X. k. Nagykovács, 2004.
9. A FÖLDTULAJDON SZEREPE DEBRECEN VAGYONOS POLGÁRAI KÖZÖTT A 19. SZÁZAD KÖZÉPSŐ HARMADÁBAN. Szabad György szerk.: A polgárosodás útján (Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában) Budapest, 1990.
10. A POLGÁRI FÖLDTULAJDON MEGTEREMTÉSE DEBRECENBEN. Gunst Péter szerk.: Debrecen története 1849–1919. 3. k. Debrecen története öt kötetben Főszerkesztő: Orosz István. Debrecen, 1997.

11. CÍVISGZDÁLKODÁS-CÍVISMENTALITÁS. = *Alföld*, 1987/4. sz.
12. A HAGYOMÁNYOS ELEMÉK TOVÁBBÉLÉSE DEBRECEN GAZDASÁGÁBAN ÉS TÁRSADALMÁBAN A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN. = *Debreceni Szemle*, 1995/1. sz.
13. A DEBRECENI ÉS SÁROSPATAKI FALUKUTATÁS (Pölöskei Ferenc szerk.: A falukutatás fénykora 1930–37. Budapest, 2002.

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE
(SOROZATSZERKESZTŐ: PAPP KLÁRA)
sorozat eddig megjelent kötetei

1. MATTHIAS AND HIS LEGACY: CULTURAL AND POLITICAL ENCOUNTERS BETWEEN EAST AND WEST. Eds. *Attila Bárány, Attila Györkös*. Debrecen, 2009.
2. SZŐLŐTERMELÉS ÉS BORKERESKEDELEM. Szerk. *Orosz István, Papp Klára*. Debrecen, 2009.
3. *Iff. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA...” GAZDÁLKODÁS ÉS TÁRSADALOM ZEMPLÉN MEGYÉBEN A 18. SZÁZAD VÉGÉN. Debrecen, 2009.
4. ARISZTOKRATA ÉLETPÁLYÁK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*. Debrecen, 2009.
5. *Orosz István*: A JOBBÁGYVILÁG MEGSZŰNÉSE MAGYARORSZÁGON. Debrecen, 2010.
6. *Csorba Dávid*: A ZÁSZLÓS BÁRÁNY NYOMÁBAN. A MAGYAR KÁLVINIZMUS 17. SZÁZADI VILÁGA. Debrecen, 2011.
7. DEBRECEN VÁROS 650 ÉVES. VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Szerk. *Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás*. Debrecen, 2011.
8. *Szendrei Ákos*: JUSTH GYULA POLITIKAI PÁLYÁJA. A FÜGGETLENSÉGI POLITIZÁLÁS LEHETŐSÉGEI A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN. Debrecen, 2012.
9. „... ÉLTÜNK MI SOKÁIG ‘KÉT HAZÁBAN’...” TANULMÁNYOK A 90 ÉVES KISS ANDRÁS TISZTELETÉRE. Szerk. *Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor*, Debrecen, 2012.
10. „NINCS EGY IGAZ BARÁTOM SE!” TANULMÁNYOK SZÉCHENYI ISTVÁN POLITIKAI KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ. Szerk. *Velkey Ferenc*. Debrecen, 2012.
11. *Jeney-Tóth Annamária*: „... URUNK UDVARNÉPE ...” UDVAR ÉS TÁRSADALMA BÁTHORY GÁBOR ÉS BETHLEN GÁBOR FEJEDELEMSÉGE IDEJÉN A KOLOZSVÁRI SZÁMADÁSKÖNYVEK TÜKRÉBEN. Debrecen, 2012.
12. A MAGYAR ARISZTOKRÁCIA TÁRSADALMI SOKSZÍNŰSÉGE, VÁLTOZÓ ÉRTÉKEK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*, Debrecen, 2013.
13. FRANCIA–MAGYAR KAPCSOLATOK A KÖZÉPKORBAN. Szerk. *Györkös Attila – Kiss Gergely*, Debrecen, 2013.
14. SMALL NATIONS ON THE BORDERLINES OF GREAT POWERS. Eds. *Attila Bárány – Satu Matikainen*, Debrecen – Jyväskylä, 2013.
15. BETHLEN GÁBOR KÉPMÁSA. Szerk. *Papp Klára és Balogh Judit*. Debrecen, 2013.

16. KULTURÁLIS IDENTITÁS ÉS ALTERITÁS AZ IDŐBEN. Szerk. *Pieldner Judit, Pap Levente, Tapodi Zsuzsa, Forisek Péter és Papp Klára*, Debrecen, 2013.
17. „EKLEZSIÁKNAK, EGYHÁZI SZOLGÁKNAK EGYETLENEGY DAJKÁJA” TANULMÁNYOK BETHLEN GÁBOR EGYHÁZPOLITIKÁJÁRÓL. Szerk. *Dáné Veronka – Szabadi István*, Debrecen, 2014.
18. MŰVELTSÉG ÉS TÁRSADALMI SZEREPEK: AZ ARISZTOKRÁCIA VÁLTOZÓ TÁRSADALMI SZEREPE Szerk.: *Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint*, Debrecen, 2014.
19. JÓSIKA ANTAL KOLOZSI FŐISPÁN TEVÉKENYSÉGE ÉS ÍRÁSAI. A tanulmányokat írta: *Papp Klára*, a forrásszövegeket gondozta: *Papp Klára és Tóth Orsolya*, Jósika Antalnak a katolikusokról szóló, latin nyelvű írását átírta és a szöveget fordította: *Tóth Orsolya*, Debrecen, 2015.
20. *Ifj. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA...” II. ADATTÁR ZEMPLÉN MEGYE 18. SZÁZADVÉGI TÖRTÉNETÉHEZ. Debrecen, 2015.